

UNIVERZITA KARLOVA

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

Diplomová práce

Filip Binder

Po stopách kultury, přírody i poznání

Zahraniční cesty české a rakouské šlechty ve druhé polovině
18. a na začátku 19. století a jejich vlivy a dopady

In the Track of Culture, Nature and Cognition

Foreign Journeys of Bohemian and Austrian Nobility in the Second Half of the 18th and
at the Beginning of the 19th Centuries and Their Influences and Impacts

Praha 2017

Vedoucí práce: Doc. Mgr. Marie Šedivá Koldinská, Ph.D.

Poděkování

Na tomto místě bych chtěl poděkovat především paní doc. Mgr. Marii Šedivé Koldinské, Ph.D., za to, že se ujala vedení předkládané práce, i za více než nadstandardní vstřícnost, veškerou pomoc, čas, ochotu a rady, které ovlivnily výslednou podobu studie. Můj dík si zaslouží rovněž Dr. Arthur Stögmänn z Hausarchivu Liechtenstein ve Vídni, pracovníci dalších archivů, v nichž jsem bádám (a za vstřícnost a pomoc děkuji obzvláště PhDr. Evě Fialové, Mgr. Haně Železné a Haně Pelcové ze Státního oblastního archivu v Třeboni, oddělení Jindřichův Hradec a z českokrumlovské pobočky téhož archivu pak Mgr. Michalu Morawtzovi), Ing. Jan Slezák, Mgr. Lucie Pešlová a Mgr. Michal Konečný, Ph.D., z Národního památkového ústavu – Územní památkové správy v Kroměříži, PhDr. Zdeněk Vácha, Mgr. Lenka Kalábová a Hana Winklerová z Národního památkového ústavu – Územního odborného pracoviště v Brně, Jana Kopecká, kastelánka Státního zámku Rájec nad Svitavou, Mgr. Tomáš Navrátil ze Státního hradu Šternberk, Radmila Klásková, Petr Svojše, Matej Kollár, Michal Nguyen, někdejší kolegové z Vojenského historického archivu v Praze a v neposlední řadě mí nejbližší.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 12. srpna 2017

.....

Abstrakt

Tato práce se zabývá vybranými zahraničními cestami české a rakouské šlechty ve druhé polovině 18. a na začátku 19. století a jejich vlivy a dopady. Kromě obecných pasáží pojednávajících o šlechtickém cestování v době od 16. do poloviny 18. století a výpravách uskutečněných ve sledovaném čase je pozornost věnována pěti osobám, jež byly na základě činnosti inspirované zkušenostmi získanými v cizích zemích rozděleny do tří skupin. První z okruhů představuje vytváření přírodně krajinářských parků v kontextu dobové filozofie a výprav do Velké Británie a německého prostoru, kde se pitoreskní zahrady objevily nejdříve. Vztah mezi cestováním a krajinářskou tvorbou druhé poloviny 18. a začátku 19. století je přiblížen prostřednictvím příkladu Jana Rudolfa Czernina z Chudenic a jeho parků v Krásném Dvoře, Jemčině, Chudenicích a Petrohradu či Aloise I. Josefa z Liechtensteina, jehož jméno je spjato s úpravami Lednicko-valtického areálu. Druhou skupinou jsou vědecky orientované cesty. Jako vhodný zástupce byl vybrán Leopold I. Berchtold z Uherčic, který během svého putování sbíral poznatky týkající se medicíny a aktivně pomáhal druhým. Třetí oblastí jsou aktivity související s hospodářstvím a průmyslem. V této části bude pozornost věnována výpravám Hugo Františka ze Salm-Reifferscheidtu a arcivévody Jana Habsburského, s jehož cestou Salm seznámil veřejnost v několika člancích. Studie si také klade za cíl zjistit, jak urozené cestovatele a podobu jejich cest ovlivňovaly osvícenství a romantismus a nakolik jsou tyto proudy spjaty s odkazy jednotlivých pobytů.

Pramennou základnu práce tvoří především cestovní deníky Jana Rudolfa Czernina, Leopolda Berchtolda a Salmovy přepisy poznámek arcivévody Jana. Kromě nich však byly částečně zohledněny také jiné archivní materiály vztahující se k činnosti vybraných osob a dostupná sekundární literatura.

Klíčová slova

šlechta – cestování – osvícenství – romantismus

Abstract

This thesis deals with selected foreign journeys of Czech and Austrian nobility in the second half of the 18th and at the beginning 19th centuries and their influences and impacts. In addition to the general passages devoted to the travelling of nobility from the 16th to the middle of the 18th centuries and to the expeditions carried out during the period under review, attention is paid to five persons who have been divided into three groups based on their activities influenced by experience gained in foreign countries. The first of the circuits is connected with creating of landscape parks inspired by the ideas of 18th-century philosophy and expeditions to Great Britain and German territory, where the first picturesque gardens appeared. The relationship between travel and landscaping of the second half of the 18th and early 19th centuries is illustrated by the example of Johann Rudolf Czernin of Chudenice and his parks in Krásný Dvůr, Jemčina, Chudenice and Petrohrad or Alois I. Josef of Liechtenstein, whose name is connected with the arrangement of Lednice-Valtice area. Scientific motivated journeys represent the second group. Leopold I. Berchtold of Uherčice, who collected his knowledge of medicine and actively helped others during his journeys, was chosen as a suitable representative. The third area is connected with economic and industrial activities. In this section, attention will be paid to the expeditions of Hugo Franz of Salm-Reifferscheidt and Archduke Johann of Habsburg, whose voyage was introduced to the public in several articles written by Salm. The study also aims to find out how the Enlightenment and Romanticism influenced the noble travellers or the form of their journeys and how far these streams are linked with the impacts of the travells.

The primary source of the thesis consists mainly of the journals of Johann Rudolf Czernin, Leopold Berchtold and Salm's transcripts of Archduke Johann's notes. Apart from these, however, some other archival materials related to the activities of selected persons and available secondary literature were also taken into account.

Keywords

nobility – travelling – Enlightenment – Romanticism

„Svět je kniha a ten, kdo nikdy necestuje, z ní vidí pouze jednu stránku.“

Aurelius Augustinus

Obsah

Úvod	8
Prameny, literatura a dosavadní zpracování tématu	15
1. Prolog: Šlechta a cestování od 16. do poloviny 18. století	24
2. Šlechtické cestování mezi osvícenstvím a romantismem	37
3. Urození cestovatelé a vytváření přírodně krajinářských parků	47
Britská revoluce v krajinářské tvorbě	47
Odkaz Británie v krajinářské tvorbě ve Francii a německých, rakouských a uherských zemích	58
Jan Rudolf Czernin z Chudenic mezi střední, západní a jižní Evropou	66
Botanik, ekonom a stavitel: Alois I. Josef z Liechtensteina	92
4. Výpravy v zájmu filantropie a lékařské vědy: „Rakouský Howard“ Leopold I. Berchtold z Uherčic a jeho činnost	106
5. Průmyslníci na cestách	131
Hugo František ze Salm-Reifferscheidtu a jeho kontakty se zahraničím	131
Britská výprava arcivévody Jana a její spojitost se starohrabětem Salmem	144
6. Epilog: Vstříc Velké Británii a odkaz předchozí doby	163
Závěr	170
Prameny a použitá literatura	177
Seznam obrazových příloh	209
Přílohy	212

Úvod

O tom, že cestování ovlivňovalo a nadále ovlivňuje život člověka i celou společnost, lze jen stěží pochybovat. Kromě nespočtu zapomenutých či polozapomenutých výprav podniknutých v průběhu několika tisíciletí existují rovněž takové, jejichž odkaz je patrný i v současnosti. O dopadech na podobu světa ovšem není možné hovořit jen a pouze v souvislosti s plavbami Kryštofa Kolumba, jenž v roce 1492 s posádkou Pinty, Niňi a Santa Marii dosáhl pobřeží ostrovů v Karibiku, objevy anglického mořeplavce Jamese Cooka v Tichém oceánu ani putováním některých dalších velikánů dějin. V době, kdy neexistovaly moderní technologie, byl kulturní a myšlenkový transfer mezi lidmi, zeměmi a civilizacemi podpořen mimo jiné i skrze na první pohled nevýznamné cesty, jež však – podíváme-li se na ně blíže – zcela nevýznamnými nebyly.

Stejnou věc lze pozorovat také u výprav české a rakouské šlechty, jejíž styky se zahraničním prostředím byly mnohdy velmi intenzivní. Cestování se totiž na jedné straně stalo výrazem specifického životního stylu a prostředkem pro vyjádření a podepření sociálního statusu, nicméně na straně druhé právě dobré postavení a finanční zázemí umožňovaly vydávat se do cizích zemí častěji, než bývalo zvykem u většiny zástupců jiných společenských vrstev. Je proto logické, že střetávání se s novým, neznámým a neotřelým přinášelo výsledky i zde. Do vlasti, již na kratší či delší čas opouštěli, se šlechtici a aristokraté vraceli obohaceni o poznatky a zkušenosti, které nezdědka využili při své pozdější činnosti. I v tomto případě (podobně jako u Kolumba a Cooka) „přežila“ některá dědictví zmíněných pobytů dodnes.

Nejinak tomu je u šlechtických výprav podniknutých ve druhé polovině 18. a na začátku 19. století. Do cestovatelské teorie a praxe se tehdy v nemalé míře promítly myšlenky proudu, jenž změnil téměř celou Evropu – osvícenství. Spolu s důrazem na rozumovost a racionalitu, které měly v důsledku stále sílícího vlivu tohoto směru vstoupit do všech oblastí spjatých s činností člověka, utvářely dobovou realitu i jiné záležitosti. Ve stejné době je možné pozorovat první ideje romantismu (či preromantismu), jejichž plodům někteří urození světoběžníci věnovali značnou pozornost, a sice již mnohem dříve než v 19. století. Vedle osvícenství a romantismu nelze ale opomenout ještě jednu věc, která významným způsobem ovlivnila podobu a náplň pobytů v nejrůznějších koutech světa: Klíčovou roli totiž hrála lidská individualita, která také určovala, jaké stopy zahraniční zkušenosti v mysli svých účastníků nakonec zanechají.

A právě těmto stopám, cestování a české a rakouské šlechtě jsou věnovány i následující stránky. Zatímco se však většina dosavadních badatelů zabývajících se tématem doposud soustředila zejména na první fáze raného novověku (což souvisí mimo jiné se značným zájmem o výpravy mladých kavalírů), bude se předkládaná práce soustředit – jak ostatně vyplývá z jejího názvu i z předchozího odstavce – na pobyty uskutečněné ve druhé polovině 18. a na začátku 19. století, kdy se vedle sebe objevovaly osvícenství a romantismus (nebo alespoň jeho první náznaky). Dané časové vymezení, jež se ještě dočká bližší specifikace, souvisí kromě možnosti sledování vzájemného působení obou směrů, jejichž role si ve vztahu k cestování zaslouží patřičnou pozornost a kterých se týkají i některé cíle práce, i s faktem, že výzkum tohoto období zůstává ve srovnání s předchozím do určité míry v jeho stínu (byť se nejedná o pole zcela neorané).

Základním úkolem studie je představit a analyzovat vybrané zahraniční výpravy podniknuté v dané době, a sice s ohledem a důrazem na to, jak a po jaké stránce obohatily urozené světoběžníky. Další úkol, jenž je ale neméně důležitý, je zodpovězení několika otázek souvisejících s obecnějšími vlivy cest a úlohou osvícenství a romantismu: Je možné najít takové dopady zahraničních pobytů, které se netýkaly jenom samotných cestovatelů, ale i jejich okolí, českých (potažmo rakouských) zemí, nebo dokonce celé společnosti? Jakou roli zde sehrály myšlenky a plody zmíněných proudů, nakolik se v případě sledovaných pobytů projevil odkaz jednoho či druhého fenoménu a existují výpravy, jejichž dědictví je spjata s oběma směry?

Co se týče struktury práce, je po představení nejdůležitějších pramenů a literatury zapotřebí přiblížit základní fakta týkající se tématu šlechtického cestování, jejichž znalost je pro porozumění dalším pasážím klíčová. Přestože se práce primárně zabývá výpravami pozdější éry, o nichž obecně pojedná druhá kapitola (a další oddíly se některými z nich budou zabývat zcela konkrétně), je vhodné zaměřit se nejprve na období, jež jí předcházelo. V některých ohledech lze totiž pozorovat nejen zásadní odlišnosti mezi cestami podniknutými od 16. do poloviny 18. století na jedné straně a těmi uskutečněnými ve sledovaném čase na straně druhé, nýbrž i (a také především) shodné tendence. Důležitá je ovšem skutečnost, že si zmíněné kapitoly nekladou žádné hlubší cíle, jelikož je jejich primárním úkolem poskytnutí matérie, na niž navážou následující stránky.

Jádro práce totiž představují další pasáže, které se podrobně zabývají jednotlivými výpravami a jejich vlivy. Ačkoliv je možné najít poměrně mnoho oblastí, kterých se tyto důsledky týkají (což souvisí s již zmíněným prvkem individuality, rozličnými vlastnostmi a zájmy každého cestovatele a řadou jiných faktorů), bude v předkládané studii věnována pozornost

především třem okruhům. Na základě provedení metody sondy bylo vybráno celkem pět šlechticů a jejich pobytů. Důležitým kritériem byl předpoklad (který je ale nutné potvrdit, resp. vyvrátit na základě vlastního výzkumu), že se zkušenosti získané v zahraničí výrazným způsobem odrazily i v pozdější činnosti daných osob a že se tato činnost týkala alespoň jedné ze tří oblastí, jež budou nyní představeny.

Protože prostřednictvím cestování docházelo k šíření kulturních vlivů mezi jednotlivými zeměmi a jelikož je uvedená záležitost velmi nápadná zejména u stavebních projektů inspirovaných zahraniční architekturou a uměním, jsou první oblastí právě tyto aktivity. Zatímco v souvislosti s úpravami sídel urozených jedinců vedenými v duchu renesance či baroka zdůrazňovali někteří autoři úlohu návštěv cizích zemí (a obzvláště Itálie),¹ nelze ve vztahu ke zkoumání role zahraničních pobytů na utváření podoby šlechtických rezidencí éry pozdního osvícenství a začínajícího romantismu konstatovat totéž. Jistý problém totiž představuje skutečnost, že sledování úlohy zahraničních cest je v tomto směru daleko komplikovanější než v případě období renesance, baroka nebo naopak pokročilého 19. století, kdy se již romantismu (resp. historismus) prosadil naplno. Mezi stavební počiny urozených jedinců se ovšem řadí také zásahy v bezprostředním okolí jejich sídel, jehož přetváření je někdy možné vnímat jako určité dědictví výprav. Zejména se sluší poukázat na vztah mezi cestováním a vytvářením přírodně krajinářských parků, jejichž kolébkou byla Anglie a které byly – což je v souvislosti s cíli práce nutné zdůraznit – v nejednom případě ovlivněny osvícenskou filozofií i myšlenkami romantismu.

Po nastínění základních charakteristik nového proudu v zahradním umění, které je vzhledem k vzájemné provázanosti jeho jednotlivých příkladů a mnohovrstevnatosti tématu nezbytné, může být úloha zahraničních pobytů české a rakouské šlechty lépe přiblížena pomocí dvou příkladů. První z nich představuje případ Jana Rudolfa Czernina z Chudenic, jehož cesta započatá v roce 1779 představuje dolní hranici vlastního pramenného výzkumu. Význam Czerninova několikaletého putování po střední, západní a jižní Evropě, po jehož zakončení hrabě přistoupil ke krajinářským úpravám na panstvích Krásný Dvůr, Jindřichův Hra-

---

¹ Ve vztahu k odkazu cest české šlechty do renesanční Itálie nelze opomenout práci Jaroslav PÁNEK, *Výprava české šlechty do Itálie v letech 1551–1552*, České Budějovice 2003 nebo TÝŽ, *Renesanční Itálie jako předmět zájmu českých cestovatelů (Příspěvek k problému renesance v českých zemích)*, in: In memoriam Josefa Macka (1922–1991), Praha 1996, s. 245–258 a v souvislosti s italskými výpravami období baroka zejména Zdeněk HOJDA, *Kavalířské cesty české šlechty do Itálie v 17. století*, in: Itálie, Čechy a střední Evropa, Praha 1986, s. 216–239 nebo TÝŽ, *Le grandezza d'Italia. Die Kavaliéristouren der böhmischen Adelligen, die Kunstbetrachtung und die Kunstsammlungen im 17. Jahrhundert* in: Hans-Bernd Harder – Hans Rothe – Jaroslav Kolár – Slavomír Wollman (edd.), *Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern, Teil 3 – Die Bedeutung der humanistischen Topographien und Reisebeschreibungen in der Kultur der böhmischen Länder bis zur Zeit Balbíns*, Köln – Weimar – Wien 1993, s. 151–160.

dec, Petrohrad a Chudenice, zdůraznili i někteří badatelé.² Stejně je tomu u další osoby, o níž studie pojednává. Rovněž u knížete Aloise I. Josefa z Liechtensteina je totiž odkaz jeho cest související s úpravou zahrad v okolí Lednice a Valtic velmi výrazný, nicméně ve srovnání s Czerninem do určité míry rozdílný.

Druhým okruhem, na nějž je třeba se zaměřit, je vědecká činnost. Existuje totiž poměrně mnoho urozených badatelů, jejichž výpravy byly podniknuty v zájmu vědy. Také zde se sluší poznamenat, že vlastních disciplín, o které se osoby s modrou krví zajímaly, bylo nespočet. Jelikož se někteří autoři v posledních letech soustředili na urozené botaniky, mineralogy a geology a jejich přírodovědně zaměřené expedice,³ bude pozornost věnována jinému oboru, a sice lékařství, jež – ačkoliv se to na první pohled nemusí zdát – je rovněž neodmyslitelně spjata se světem šlechty. Jako vhodný příklad může být vnímán osvícený hrabě Leopold I. Berchtold z Uherčic, ztělesňující ideál šlechtice konajícího v zájmu lidstva. Jeho dlouhé putování po Evropě, Africe a Asii se neslo ve znamení sbírání poznatků z oblasti lékařské vědy a filantropie, motivovaného snahou pomáhat druhým. U Berchtolda je tudíž už na první pohled patrné, že jej významným způsobem ovlivnily právě jeho výpravy. Jakou konkrétní úlohu cestování v aktivitách hraběte sehrálo, je ale možné určit až na základě hlubší analýzy Leopoldovy činnosti.

Poslední, třetí okruh se týká hospodářství a podnikatelských aktivit. Urození jedinci se totiž velmi často během zahraničních pobytů zajímali o manufaktury, obchod a ekonomické poměry panující v navštívené zemi. Ke značnému nárůstu významu podobných aktivit došlo v průběhu 19. století, kdy se šlechtici a bohatí průmyslníci, z nichž někteří byli do šlechtického stavu nakonec povýšeni, vydávali do Velké Británie, aby se zde v továrnách i mimo ně seznámali s propracovanými stroji a výtvarnými moderní techniky. Podobně motivované britské výpravy byly rovněž záležitostí doby pozdního osvícenství, což potvrzuje i příklad starohraběte Hugo Františka ze Salm-Reifferscheidtu, významného průmyslníka a předposlední osoby, o níž bude tato studie pojednávat. Svou první cestu do Anglie podnikl Salm v roce 1801, tedy několik let poté, co se kvůli sledování procesu výroby řepného cukru vydal do Pruska.

---

² Za všechny Markéta ŠANTRŮČKOVÁ, *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína. Vznik a vývoj parků v Krásném Dvoře, Jemčině, Petrohradě a Chudenicích*, Praha 2014, s. 67.

³ Jedná se zejména o výzkumy Jiřího Kroupy, který se věnoval mineralogickým a geologickým výpravám hraběte Jana Nepomuka Mittrowského, a Ivo Cermana, jenž se kromě cest Mittrowského zabýval i expedicemi Františka Adama z Waldstein-Wartenbergu a bratrů Jana, Jáchyma a Kašpara ze Sternbergu. Srov. Jiří KROUPA, *Jan Nepomuk Mittrowský, svobodný zednář a vědec*, in: Duchem, ne mečem. Fakta, úvahy, souvislosti, Praha 2003, s. 169–178 a Ivo CERMAN, *Šlechtická kultura v 18. století. Filozofové, mystici, politici*, Praha 2011, zejména s. 415–445.

Vzhledem k faktu, že lze prostřednictvím činnosti Hugo Františka poukázat na technologický transfer mezi dílnou světa a střední Evropou, bylo by hříchem opomenout (a to navzdory skutečnosti, že se již nejedná o samotný začátek 19. století) britskou výpravu Jana Habsburského z let 1815–1816, kterou arcivévoda podnikl se svým bratrem Ludvíkem a o níž starohrabě zanechal písemné svědectví v podobě několika článků uveřejněných v jednom z dobových periodik. Habsburkovo několikaměsíční putování po Anglii, Skotsku a dalších oblastech tudíž má (třebaže se to na první pohled nemusí zdát) velkou výpovědní hodnotu nejen o Salmových aktivitách spjatých s cestováním, nýbrž i o jeho vztahu k ostrovnímu království a plodům průmyslové revoluce. Léta 1815–1816 proto představují druhý mezník vlastního výzkumu a jádra studie, nicméně samotnou tečku tvoří pomyslný epilog v podobě nastínění odkazu některých výprav uskutečněných v pozdější době.

Z uvedené struktury také vyplývá jedna velmi podstatná věc, již se sluší zdůraznit: Předkládaná práce v žádném případě nemůže být chápána jako syntéza komplexně postihující šlechtické cestování ve druhé polovině 18. a na začátku 19. století (pro niž by putování pěti osob představovalo naprosto nedostačující vzorek) ani nemá za úkol přiblížit každodennost na cestách,⁴ sestavit pomyslný „žebříček“ nejčastěji navštěvovaných zemí (přestože se i z pěti příkladů dá mnohé vyčíst) nebo vytvořit biogramy hlavních protagonistů. Daleko důležitější je totiž snaha podívat se na problematiku šlechtického cestování ve sledované době z alespoň částečně jiného úhlu pohledu, neboť je třeba si uvědomit, že uvedené téma – ačkoliv se mu doposud věnovali především historikové – není pouze záležitostí historie (či jejích subdisciplín), nýbrž zčásti i filozofie, dějin umění, estetiky a dalších oborů, které nesmějí být opomenuty.

Na tomto místě je zapotřebí učinit ještě několik vysvětlujících poznámek: Pakliže předkládaná práce pojednává o *české* a *rakouské* šlechtě, budou těmito slovy označování členové rodů usazených v českých a rakouských zemích, přičemž původ, etnicita či jazyková otázka zde nehrají prakticky žádnou roli. Dané pojetí daleko více souvisí s existencí personální, potažmo dynastické unie ve střední Evropě, pozdějším vznikem Rakouského císařství, určitou ambivalencí ve vztahu k vnímání vlastní identity, typickou pro mnoho urozených (odhlédneme-li navíc od prvku „moravanství“ a jiných otázek), a skutečností, že odkazy činnosti vybraných osob (a sice nikoliv pouze arcivévody Jana) jsou spjata s českými i rakouskými ze-

---

⁴ Cestovatelské každodennosti (a to i ve sledované době) se ostatně věnují studie Milana Hlavačky, i když nepojednávají přímo o šlechtě. Kromě jeho jiných prací viz obzvláště Milan HLAVAČKA, *Cestování v éře dostavníků: Všední den na střeoevropských cestách*, Praha 1996.

měmi (neboť například Valtice, jimž bude věnována pozornost v souvislosti s aktivitami Aloise I. Josefa z Liechtensteina, byly do roku 1920 součástí Dolních Rakous).

Pokud je řeč o české a rakouské *šlechtě*, je možné soudit, že pět jedinců, jimž bude věnována pozornost, lze vzhledem k původu, starobylosti jejich rodů, držbě půdy, majetkové základně a specifickému životnímu stylu zároveň označit za zástupce aristokracie – a to navzdory faktu, že neexistuje obecně platná a jednotná definice daného pojmu.⁵ Nicméně vzhledem k tomu, že se některé teoretické kapitoly nevěnují pouze Czerninovi, Liechtensteinovi, Berchtoldovi, Salmovi nebo habsburskému arcivévodovi, nýbrž šlechtě obecně, bylo nutné zohlednit uvedenou okolnost i v názvu studie.

Co se týče vlastních jmen, vyvstává u prací věnujících se urozeným osobám určitý problém zejména tehdy, musí-li si autor vybrat mezi různými variantami názvu stejného rodu jednu, již bude používat. Na následujících stranách budou uváděny nepočestlé⁶ tvary („Czernin“ místo „Černín“, ale nikoliv „Tschernin“, „Liechtenstein“ místo „Lichtenštejn“ apod.), a sice s ohledem na skutečnost, že právě tato podoba se nejčastěji objevuje v pramenech a že se takto podepisovali i členové zmiňovaných rodů.⁷ Výjimku představují zmínky o fondech, u kterých je respektován jejich oficiální název (Rodinný archiv Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec atd.), některé panovnické dynastie, citace materiálů, v nichž lze najít jiné varianty, a několik málo případů (což se týká zejména starých českých a moravských rodů s dlouhou, do středověku sahající tradicí), u nichž je těžké mezi jednotlivými variantami vybrat tu „správnou“ a jejichž jména bývají uváděna téměř výhradně v české podobě (pakliže se nebudeme soustředit na zahraniční literaturu).⁸ Navzdory tomu jsou však u křestních jmen šlech-

---

⁵ O definici pro období raného novověku (a především pro 16. a 17. století) se pokusil mimo jiné Petr MAŤA, *Svět české aristokracie 1500–1700*, Praha 2004, s. 11–17, pro 19. století například Jan ŽUPANIČ, *Šlechta a aristokracie v podunajské monarchii*, in: Frederik Federmayer a kol., *Magnátské rody v našich dějinách 1526–1918*, Martin 2012, s. 113–128, J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta Rakouského císařství*, Praha 2006, s. 16–17 nebo Tomáš KREJČÍK, *Kultivace a dekulivace nové šlechty na Moravě – stav poznání a možnosti dalšího zkoumání*, in: Jana Macháčová – Jiří Matějček – Blanka Soukupová (edd.), *Konference Vývoj obecné kultury, kultivace a dekulivace společnosti českých zemí 1800–2000*, Praha, 15. a 16. září 2004, Praha – Opava 2004, zejména s. 34.

⁶ V tomto případě ponechme stranou, zdali se jedná o jména původně česká či ta, jež jsou dnes chápána jako „česká“, ale u nichž je stále patrný jejich německojazyčný základ.

⁷ Užívání těchto tvarů obhajují Petr Mašek nebo Ivo Cerman, jenž na Maška odkazuje. Cerman navíc hovoří o skutečnosti, že „historicky korektní“ tvary není vhodné zaměňovat za tvary německé – příkladem může být rod Lobkowitzů (původní historické jméno), resp. Lobkowitzů (německá podoba). Srov. Petr MAŠEK, *Modrá krev. Minulost a přítomnost 445 šlechtických rodů v českých zemích*, Praha 2003, s. 12 a I. CERMAN, *Šlechtická kultura v 18. století*, s. 17–18.

⁸ To, že nelze předem stanovená pravidla aplikovat vždy a zcela důsledně a že se jedná o záležitost nesmírně komplikovanou, je ostatně možné ukázat na pracích badatelů obhajujících jeden, či druhý způsob, tedy „počešťování“, či „poněmčování“ (případně alternativu snažící se o nalezení jakéhosi kompromisu a o zohlednění původu rodu, podobu psaní jména, resp. příjmení a predikátu jeho příslušníků). Podíváme-li se například na zmíněnou Maškovu studii, setká se zde čtenář rovněž s takovými tvary, které plně neodpovídají realitě doby. Mašek totiž v souvislosti s poměry panujícími na Moravě v 18. století hovoří o „Petřvaldských z Petřvaldu“,

ticů – na rozdíl od křestních jmen jiných osob – preferovány české ekvivalenty (tedy „Jan Rudolf Czernin“ namísto „Johann Rudolf Czernin“). Dané opatření se vztahuje na většinu šlechticů usazených v českých zemích, resp. v habsburské monarchii (pokud nejde o čerstvě nobilitované zástupce nové šlechty) a členy vládnoucích rodů (a to i v případě německých knížectví), a nikoliv na šlechtu zahraniční, neboť například „Jan Churchill, vévoda z Marlborough“ působí poněkud komicky. Vedle sebe se proto mohou objevit „Vilém“ i „Wilhelm“, „Fridrich“ (nebo „Bedřich“, jelikož o mladším bratrovi Leopolda Berchtolda se v českém prostředí hovoří daleko častěji jako o „Bedřichovi“) i „Friedrich“. Šlechtické predikáty či jejich části budou až na nezvykle znějící výjimky překládány jako obyčejné „z“. U toponym bylo upřednostněno českých (nebo počeštělých) ekvivalentů tam, kde je to zvykem a kde se nejedná o podobu spíše extrémní (čili „Salcburk“ místo „Salzburg“, ale „Würzburg“ namísto nepříliš rozšířeného tvaru „Vircpurk“).

S volbou jazyka souvisí také otázka citací pasáží z pramenů a literatury, které jsou uváděny (a to opět až na výjimky) v českém překladu, neboť tento způsob je navzdory mnoha nevýhodám a problémům s ním spjatým možné při snaze o plynulost textu považovat v některých ohledech za vhodnější. Pakliže jde o prameny, bylo v případě chybějící interpunkce, nezvykle dlouhých vět a závažných stylistických neobratností zapotřebí učinit alespoň drobné zásahy, které by porozumění textu usnadnily a jež na podstatě zanechaných svědectví pocho- pitelně nic nemění.

---

starém moravském rodu (honosím se však jménem, resp. příjmením a predikátem s cizojazyčným základem), jehož členové se však tehdy podepisovali již jako „Peterswaldsky von Peterswald“. Srov. P. MAŠEK, *Modrá krev*, s. 28. Proto se nabízí otázka: Je třeba psát o „Peterswaldských von Peterswald“, „Peterswaldských z Petřvaldu“ nebo o „Petřvaldských z Petřvaldu“? Zatímco třetí varianta se v textech domácích autorů objevuje, předchozí dvě nejsou téměř vůbec (nebo možná vůbec) užívány.

Prameny, literatura a dosavadní zpracování tématu

Základní materiály, bez kterých by se tato práce bývala neobešla, představují prameny osobní povahy přímo se vztahující k uskutečněným výpravám. Na prvním místě se nabízejí cestovní deníky, jež se dochovaly u většiny sledovaných osob. Přestože práce s ego-dokumenty obecně přináší různá úskalí, nelze přehlédnout ani nesporné výhody.⁹ V souvislosti se zmiňovanými deníky, umožňujícími rekonstrukci zahraničních pobytů jednotlivých osob (třebaže v některých případech vzhledem k různé výpovědní hodnotě nepříliš detailní a podrobnou), je totiž nutné si uvědomit následující: Jelikož se jedná o prameny jen velmi málo zasažené autocenzurou (nebo alespoň u většiny z vybraných šlechticů a aristokratů), dovolují tyto archiválie nahlédnout do myšlenkového světa svých původců a poznat jejich vlastnosti, zájmy a subjektivní vnímání nejrůznějších věcí, což je klíčová záležitost, pokud nám jde o analýzu vlivů a důsledků cest.¹⁰

Konkrétně lze využít cestovní deník Jana Rudolfa Czernina z Chudenic (psaný německy a francouzsky), uložený v jindřichohradeckém oddělení Státního oblastního archivu v Třeboni,¹¹ a z materiálů nacházejících se v Moravském zemském archivu v Brně pak zejména poznámky Leopolda Berchtolda z Uherčic (vedené v němčině, francouzštině, angličtině a italštině)¹² nebo Salmův německý přepis deníku arcivévodě Jana, doplněný o vlastní postřehy sta-

---

⁹ Z velkého počtu studií týkajících se problematiky pramenů osobní povahy (potažmo s nimi souvisejících ego-dokumentů) a úskalí práce s nimi výběrově alespoň Winfried SCHULZE, (ed.), *Ego-Dokumente. Annäherungen an den Menschen in der Geschichte*, Berlin 1996, Harald TERSCH, *Vielfalt der Formen. Selbstzeugnisse der Frühen Neuzeit als Historische Quellen*, in: Thomas Winkelbauer (ed.), *Vom Lebenslauf zur Biographie. Geschichte, Quellen und Probleme der historischen Biographik und Autobiographik*, Horn – Waidhofen 2000, s. 69–98, H. TERSCH, *Selbstzeugnisse*, in: T. Winkelbauer (ed.), *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*, Wien – München 2004, s. 727–740. Pokud jde o prameny osobní povahy a výpravy do zahraničí, dočkaly se daleko větší pozornosti než cestovní deníky především cestopisy (jež se ale pochopitelně v mnoha ohledech od deníků liší), v této souvislosti (opět výběrově) alespoň Boris Ilich KRASNOBAEV – Gert ROBEL – Herbert ZEMAN (edd.), *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforchung*, Berlin 1980 nebo Antoni MAĆZAK – Hans Jürgen TEUTEBERG (edd.), *Reiseberichte als Quelle europäischer Kulturgeschichte*, Wolfenbüttel 1982.

¹⁰ Určitých teoretických záležitostí ve vztahu k analýze myšlenkového světa urozených osob (a konkrétně šlechticů) na základě studia cestovních deníků se dotýká práce Jitka KOTALOVÁ, *Reflexe jinakosti. Cestovní deníky jako prameny pro poznání myšlenkových světů několika šlechticů doby předbřeznové*, in: Václav Bůžek – Jaroslav Dibelka (edd.), *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku, České Budějovice 2007*, s. 135–158. Jiří Kubeš pak upozorňuje na paradox, že deníky často informují daleko více o svých autorech než o navštívených zemích. Viz podrobněji Jiří KUBEŠ, *Friendship, Admiration, or Hatred? The Image of the United Provinces in the Travel Diaries of the Czech Nobility (1650–1750)*, in: *Theatrum historiae*, roč. 4, 2009, č. 4, s. 225.

¹¹ Státní oblastní archiv Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, fond Rodinný archiv Černínů – Jindřichův Hradec, kart. 400.

¹² Moravský zemský archiv v Brně, RA Berchtoldů – Buchlov, kart. 53, inv. č. 296.

rohraběte.¹³ S deníky Hugo Františka, jež by historikům či dalším badatelům umožnily podrobnější rekonstrukci jeho programu (a obzvláště pak programu Salmovy dobrodružné mise do dílny světa z roku 1801), však bohužel není možné pracovat.¹⁴

Rovněž u Aloise I. Josefa z Liechtensteina vyvstává určitý problém, neboť většina jeho cest není doložitelná prostřednictvím archivních materiálů. Výjimku představuje několik málo výprav, z nichž jednu, k níž došlo mezi lety 1803 a 1804 a jejímž cílem byl Apeninský poloostrov, lze částečně rekonstruovat na základě dokumentů uložených v pozůstalosti knížete v liechtensteinském archivu ve Vídni.¹⁵ Také u ostatních aristokratů existují jiné prameny, jež je zapotřebí zohlednit v souvislosti s rekonstrukcí a analýzou cest a jejich odkazů. Kromě korespondence alespoň částečně využitě v případě Jana Rudolfa Czernina z Chudenic¹⁶ a Leopolda Berchtolda z Uherčic¹⁷ se vzhledem k cílům práce jedná například o materiály související se stavební činností, a především s krajinářskými zásahy na czerninském panství Krásný Dvůr.¹⁸

Tato studie by se pochopitelně bývala neobešla ani bez sekundární literatury vážící se k tématu, jež může v některých případech sloužit rovněž jako určité metodické východisko. Zejména posledních několik desetiletí se problematika šlechtického cestování těší značné popularitě. V centru zájmu badatelů stálo obzvláště období raného novověku (nebo přesněji doba 16., 17. a případně i první poloviny 18. století). Ze studií domácích autorů zabývajících se zahraničními pobyty jednotlivců, členů určitých rodů nebo některými obecnými aspekty cestování v uvedeném čase se sluší stručně zmínit práce Jaroslava Pánka,¹⁹ Jiřího

¹³ MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů – Rájec nad Svitavou, knihy 40–42, inv. č. 434.

¹⁴ Například informace o zmíněné britské výpravě starohrabě patrně vyličil v několika denících, z nichž jeden – dle slov Jitky Sedlářové – zničil během napoleonských válek. Srov. Jitka SEDLÁŘOVÁ, *Hugo Franz Salm. Průkopník průmyslové revoluce: železářský magnát – mecenáš – sběratel – lidumil 1776–1836*, Kroměříž 2016, s. 12. Část cesty nicméně Salm popsal v jiném deníku, který by měl být uložen v MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů – Rájec nad Svitavou, kart. 111, inv. č. 424, nicméně dle vyjádření správců archivu byl před několika lety chybně založen na jiné místo. Pasáže z daného pramene jsou ale citovány v práci Michal KONEČNÝ, „*Vitruvius Moravicus*“. *Palladiánské inspirace ve službách moravské světské aristokracie (1800–1850)*. *Diplomová práce Filozofické fakulty Masarykovy Univerzity v Brně*, Brno 2007. Vzhledem k faktu, že mi ani po konzultaci s autorem uvedené studie není známa existence jakýchkoliv reprodukcí jednotlivých stran původního dokumentu, je nutné nahradit deník údaji poskytovanými zmíněnou studií Michala Konečného a texty dalších autorů.

¹⁵ Hausarchiv Liechtenstein Wien, fond Familienarchiv, kart. 79.

¹⁶ SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů – Jindřichův Hradec, obzvláště kart. 400, 401 a 403.

¹⁷ MZA Brno, RA Berchtoldů – Buchlov, kart. 60, inv. č. 311, 313 a 315.

¹⁸ SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, fond Velkostatek Krásný Dvůr, zejména kart. 139 a 150.

¹⁹ Za všechny práce například Jaroslav PÁNEK, *Výprava české šlechty do Itálie v letech 1551–1552*, *České Budějovice 2003*, TÝŽ, *Zahraníční cesty posledních Rožmberků a jejich kontakty s evropským dvorským prostředím*, in: *Opera Historica*, roč. 3, 1993, s. 9–32, TÝŽ, *Die niederländische raiss Peter Wok's von Rosenberg – eine unbekannte böhmische Reisebeschreibung Rheinlands, der Niederlande und Englands*, in: Jiří Kroupa (ed.), *Septuaginta Paulo Spunar oblata (70+2)*, Praha 2000, s. 553–560 a mnoho dalších. K všeobecným otázkám týkajícím se cestování v raném novověku jsou k dispozici jiné Pánkovy práce, například J. PÁNEK, *Čeští cestovatelé v renesanční Evropě (Cestování jako činitel kulturní a politické integrace)*, in: *Český časopis*

Kubeše,²⁰ Marie Koldinské²¹ nebo Pavla Marka.²² Zájem o jednotlivé druhy výprav se ovšem různí. Badatelsky nejpřitažlivější byly v tomto směru kavalírské cesty. Jestliže ponecháme stranou zahraniční výzkum, který by si nepochybně zasloužil samostatnou kapitolu,²³ je možné jmenovat (a to opět velmi stručně) alespoň několik českých badatelů věnujících se dané otázce. Na prvním místě se jedná o Zdeňka Hojdu, jenž zároveň analyzoval důsledky výprav mladých kavalírů do barokní Itálie, a obzvláště pak jejich kulturní odkaz.²⁴ Podobně orientovaným pobytům se věnovali Jiří Koupa,²⁵ Petr Maťa,²⁶ Rostislav Smíšek,²⁷ Allesandro

---

historický, roč. 88, 1990, č. 5, s. 661–682 nebo TÝŽ, *Cestování jako modernizační činitel středověké a raně novověké společnosti (Problémy a úkoly českého výzkumu)*, in: Lenka Bobková – Michaela Neudertová (edd.), *Cesty a cestování v životě společnosti. Sborník příspěvků z konference konané 6.–8. září 1994 v Ústí nad Labem, Ústí nad Labem 1995*, s. 9–22.

²⁰ Například J. KUBEŠ (ed.), *Kryštof Václav z Nostic. Deník z cesty do Nizozemí*, Praha 2004, TÝŽ (ed.), *Šlechtic na cestách v 16.–18. století. Sborník příspěvků (nejen) ze 3. adventního kulatého stolu, který se na téma „Prameny k dějinám šlechtického cestování, 1550–1800“ konal na půdě Katedry historických věd FF UPa dne 28. listopadu 2005*, Pardubice 2007 a další (publikace autora k tématu kavalírských cest budou zmíněny níže).

²¹ Marie Koldinská se tématu věnovala v souvislosti s cestou Kryštofa Haranta z Polžic a Bezdružic do Palestiny. Viz Marie KOLDINSKÁ, *Kryštof Harant z Polžic a Bezdružic. Cesta intelektuála k popravě*, Praha 2004, zejména s. 46–190.

²² Pavel MAREK, *Los viajes al sur. Sdenco Adalberto Popel de Lobkowicz y sus primeros encuentros con el mundo hispano*, in: Ibero-Americana Pragensia, 2007, supplementum 20, s. 119–136.

²³ Vzhledem k faktu, že kavalírské cesty nejsou vlastním jádrem této práce, postačí jmenovat několik nejdůležitějších a nejcitovanějších publikací věnujících se danému fenoménu. O výpravách urozených jedinců z rakouských zemí Eva-Maria CSÁKY-LOEBENSTEIN, *Studien zu Kavaliertour österreichischer Adelige im 17. Jahrhundert*, in: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 79, Wien 1971, s. 408–434, Gernot HEIß, *Bildungsreisen österreichischer Adelige in der Frühen Neuzeit*, in: L. Bobková – M. Neudertová (edd.), *Cesty a cestování v životě společnosti*, s. 252–268, pro osoby z Říše například Mathis LEIBTSEDER, *Die Kavaliertour. Adlige Erziehungsreisen im 17. und 18. Jahrhundert*, Köln 2004, Katrin KELLER, *Zwischen Zeremoniell und „desbauche“*. *Die adlige Kavaliertour um 1700*, in: Wolfgang Schmale (ed.), *Menschen und Grenzen in der frühen Neuzeit*, Berlin 1998, s. 259–282, pro Francii Mark MOTLEY, *Becoming a French Aristocrat. The Education of the Court Nobility 1580–1715*, Princeton 1990, v případě Britských ostrovů například Jeremy BLACK, *The British abroad. The Grand Tour in the Eighteenth Century*, Stroud 1992 (zde je ovšem nutné upozornit, že v britském prostředí označuje tzv. grand tour vzdělávací cesty nejen urozených osob, ale obecně mladých mužů z vyšších vrstev). Rovněž nelze opomenout pokus o „evropskou syntézu“ v podobě sborníku Rainer BABEL – Werner PARAVICINI (edd.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert. Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen historischen Institut Paris 2000*, Ostfildern 2005, v němž jsou zařazeny i další příspěvky některých zmiňovaných autorů.

²⁴ O nich hovoří zejména ve studiích Zdeněk HOJDA, *Kavalírské cesty české šlechty do Itálie v 17. století*, in: Itálie, Čechy a střední Evropa. Referáty z konference pořádané ve dnech 6.–8. 12. 1983, Praha 1986, s. 216–239 a TÝŽ, *Le grandezza d'Italia. Die Kavaliertouren der böhmischen Adelige, die Kunstbetrachtung und die Kunstsammlungen im 17. Jahrhundert*, in: Hans-Bernd Harder – Hans Rothe – Jaroslav Kolár – Slavomír Wollman (edd.), *Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern, Teil 3 – Die Bedeutung der humanistischen Topographien und Reisebeschreibungen in der Kultur der böhmischen Länder bis zur Zeit Balbíns*, Köln – Weimar – Wien 1993, s. 151–160. Kromě dalších autorových studií souvisejících s tématem si pozornost zaslouží především práce (u níž Hojda figuruje jako člen autorského kolektivu) Z. HOJDA – Eva CHODĚJOVSKÁ – Milena HAJNÁ – Alexandra TESÁŘIKOVÁ, *Heřman Jakub Černín na cestě za Alpy a Pyreneje I. Kavalírská cesta českého šlechtice do německých zemí, Itálie, Francie, Španělska a Portugalska*, Praha 2014 a TÝŽ (edd.), *Heřman Jakub Černín na cestě za Alpy a Pyreneje II. Cestovní deník Heřmana Jakuba Černína z let 1678–1682*, Praha 2014.

²⁵ J. KROUPA, *Ditrichštejnové v polovině 17. století a model tzv. kavalírské cesty*, in: *Historická Olomouc a její současné problémy* 4, Olomouc 1983, s. 109–115.

²⁶ Maťa kromě obecného úvodu k problematice kavalírských cest věnoval pozornost výpravám Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkowicz a Zdeňka Brtnického z Waldsteina. Srov. Petr MAŤA, *Svět české aristokracie 1500–1700*, Praha 2004, zejména s. 307–327.

Catalano,²⁸ Tomáš Foltýn,²⁹ Martin Holý³⁰ a nejnověji pak Jiří Kubeš, který v roce 2011, resp. 2013 přišel se syntetickým zpracováním tématu.³¹ Kubeš se rovněž pokusil o periodizaci kavalírských cest (či spíše revizi starších periodizací), přičemž stejně jako Hojda a někteří zahraniční historikové³² klade zánik zmíněného fenoménu přibližně do poloviny 18. století. Právě tato skutečnost se patrně odráží i ve stavu výzkumu šlechtického cestování pozdějšího období.

Pro druhou polovinu 18. a začátek 19. století, jimž se věnuje tato práce, je totiž zájem domácích badatelů o problematiku šlechtického cestování podstatně menší, nicméně nikoliv nulový. Nejvýznamnějšími výstupy na tomto poli jsou práce Jiřího Kroupy, Ivo Cermana a Mileny Lenderové. Kromě vzdělávacích zahraničních pobytů urozených mladíků z rodu Dietrichsteinů uskutečněných v 17. století se Kroupa, zajímající se rovněž o moravskou osvěcenskou společnost, soustředil i na cesty Jana Nepomuka Mittrowského a jejich vliv na nejrůznější aktivity hraběte.³³ O něco podobného se později snažil také Ivo Cerman, věnující se kavalírským výpravám, o nichž je podle jeho názoru možné hovořit i v době druhé poloviny 18. století,³⁴ či putování šlechtických spisovatelů, myslitelů a přírodovědců.³⁵ Cerman se

---

²⁷ Rostislav SMÍŠEK, *Císařský dvůr a dvorská kariéra Ditrichštejnů a Schwarzenberků za vlády Leopolda I.*, České Budějovice 2009, s. 143–179.

²⁸ Alessandro CATALANO, *L'Educatione del Principe: Ferdinand August Leopold von Lobkowitz e il suo primaviaggio in Italia*, in: Porta Bohemica. Sborník historických prací 2, Litoměřice 2003, s. 104–127.

²⁹ Například Tomáš FOLTÝN, *Výchova barokních knížat: Lobkovicové, cestovní instrukce a kavalírské cesty*, in: Porta Bohemica. Sborník historických prací 4, Litoměřice 2007, s. 163–180 nebo TÝŽ, *Druhá kavalírská cesta a zejména římský pobyt Ferdinanda Augusta z Lobkovic (1675–1676)*, in: J. Kubeš (ed.), *Šlechtic na cestách v 16.–18. století*, s. 99–127.

³⁰ Martin HOLÝ, *Zrození renesančního kavalíra. Výchova a vzdělávání šlechty z českých zemí na prahu novověku (1500–1620)*, Praha 2010, zejména s. 347–383.

³¹ J. KUBEŠ, *Kavalírské cesty české a rakouské šlechty (1620–1750). Habilitační práce Fakulty filozofické Univerzity Pardubice*, Pardubice 2011, jež vyšla knižně jako TÝŽ, *Náročné dospívání urozených. Kavalírské cesty české a rakouské šlechty (1620–1750)*, Pelhřimov 2013. Již předtím ale Kubeš sledoval například kavalírskou cestu Františka Julia Verduga. V tomto směru viz TÝŽ, *Tri pohledy na kavalírskou cestu Franze Julia hraběte Verduga v letech 1681–1683*, in: Folia Historica Bohemica, roč. 25, 2010, č. 2, s. 29–65.

³² Názory na to, co lze a nelze za kavalírské cesty považovat, se nicméně do značné míry různí. V určitých případech se dokonce hovoří rovněž o výpravách uskutečněných na samém konci 18. století. Přístupy k otázce zániku daného typu cest zmiňuje W. PARAVICINI, *Der Grand Tour in der europäischen Geschichte: Zusammenfassung*, in: R. Babel – W. Paravicini (edd.), *Grand Tour*, s. 669.

³³ Mittrowskému se věnoval v pracích J. KROUPA, *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost 1770–1810*, Brno 2006, s. 155–181, TÝŽ, *Jan Nepomuk Mittrowský, svobodný zednář a vědec*, in: Duchem, ne mečem. Fakta, úvahy, souvislosti, Praha 2003, s. 169–178 a TÝŽ, *Jan Nepomuk Mittrowský. Věda a estetika na Moravě v době Francouzské revoluce*, in: Časopis Matice moravské, roč. 109, 1990, č. 1, s. 147–157.

³⁴ Ivo CERMAN, *Bildungsziele – Reiseziele. Die Kavalierstour im 18. Jahrhundert*, in: Martin Scheutz – W. Schmale – Dana Štefanová (edd.), *Orte des Wissens. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des Achtzehnten Jahrhunderts* 18/19, Bochum 2004, s. 49–78. Kromě uvedené studie o kavalírských cestách v 18. století se danému tématu věnoval například v pracích I. CERMAN, *Chotkové. Příběh úřednické šlechty*, Praha 2008, v níž se soustředil na kavalírskou cestu Jana Rudolfa Chotka (přičemž ponechme stranou, zdali se skutečně jednalo o tento druh výprav), nebo TÝŽ, *Habsburgischer Adel und Aufklärung. Bildungsverhalten des Wiener Hofadels im 18. Jahrhundert*, Stuttgart 2010, v níž se zabýval zahraničními pobyty členů rodu Chotků a Dietrichsteinů.

nicméně nevyhnul ani vztahu osvícenské filozofie k cestování.³⁶ Poslední zbývající členka jmenovaného tria se zaměřila na výpravy do Francie v „dlouhém“ 19. století³⁷ a otázku genderu, na kterou se soustředila mimo jiné v souvislosti se studiem cestovních deníků urozených dam.³⁸ Důležitost příspěvků Jiřího Kroupy, Ivo Cermana a Mileny Lenderové (a zejména prvních dvou) pro tuto práci nespočívá jenom v jejich námětu, nýbrž i v prostoru, jenž byl věnován roli osvícenství.

Vzájemné střetávání se šlechty s preromantismem či romantismem, druhým z fenoménů objevujících se ve sledované době, se stalo předmětem příspěvků jiných autorů, jež se ovšem až na výjimky zabývají výpravami uskutečněnými nejdříve ve druhé čtvrtině 19. století. Stejně jako v případě sledování přejímání italských kulturních vlivů v čase renesance a baroka se i zde dočkaly pozornosti především pobyty, které urozené jedince vedly k výstavbám či úpravám šlechtických sídel. Jednalo se například o britská putování Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu a Vincence Karla z Auerspergu, již posléze v duchu neogotiky či jiných historizujících stylů přestavěli své rezidence v jihočeské Hluboké a středočeských Žlebech (třebaže u knížete Auersperga, čerpajícího inspiraci – stejně jako Schwarzenberg – také z předlohy literatury, došlo k realizaci projektu až mnoho let po návratu z dílny světa).³⁹ Pro období druhé poloviny 18. století nicméně podobné studie chybí, což je částečně dáno skutečností, že se dědictví kontaktů mezi habsburskou monarchií a Velkou Británií, kde se zrodil tzv. gotický revival, daleko více projevilo až v pozdější éře.

---

³⁵ Jedná se především o habilitační spis TÝŽ, *Šlechtická kultura v 18. století. Filozofové, mystici, politici*, Praha 2011.

³⁶ TÝŽ, *Cesty za osvícením. Úloha cestování v osvícenské antropologii*, in: J. Kubeš (ed.), *Šlechtic na cestách v 16.–18. století*, s. 221–233.

³⁷ Zde stojí za zmínku například obecněji pojatá studie Milena LENDEROVÁ, *Z Francie do srdce Evropy. Příspěvek k dějinám cestovních zpráv 18. století*, in: *Český časopis historický*, roč. 99, 2001, č. 2, s. 253–278.

³⁸ Mimo jiné TÁŽ (ed.), *Krátká cesta životem a Evropou. Cestovní deník Gabriely ze Schwarzenbergu*, Praha 2006, TÁŽ, *Dámy na cestách. Cestovní deníky žen a dívek dlouhého 19. století*, in: *Múzy na cestách. Ohlasy z cest do ciziny v dílech českých spisovatelů*, Praha 2007, s. 95–110 a TÁŽ, *Mon journal de voyage... Femmes en route au XIXe siècle (1782–1914)*, in: Kateřina Drsková (ed.), *Linguis diversi libri loquuntur. Sborník k 65. narozeninám paní profesorky Jitky Radimské*, České Budějovice 2013, s. 172–188.

³⁹ O Schwarzenbergových pobytech pojednávají články Jindřich VYBÍRAL – Milada SEKYRKOVÁ, *Britská cesta Jana Adolfa ze Schwarzenbergu roku 1825*, in: *Umění*, roč. 46, 1998, s. 129–145 a Filip BINDER, *Aristokrat v zemi historismu. Britské cesty knížete Jana Adolfa II. Schwarzenberga*, in: *Historický obzor. Časopis pro výuku dějepisu a popularizaci historie*, roč. 26, 2015, č. 7–8, s. 146–158. Práce Anna KUBÍKOVÁ, *Účast Jana Adolfa II. ze Schwarzenberku na korunovaci anglické královny Viktorie*, in: *Obnovená Tradice – Časopis Historického spolku Schwarzenberg*, roč. 18, 2007, č. 36, s. 27–32 zmiňuje především diplomatický kontext britské výpravy Jana Adolfa z roku 1838, ale vztahem knížete k romantismu se nezabývá. V nedávné době vznikl i příspěvek věnující se účasti Schwarzenbergovy ženy Eleonory na téže cestě, nicméně ani zde není námětem přímo romantismus. Viz Jan BOUŠKA, *Cesta kněžny Eleonory ze Schwarzenbergu do Británie roku 1838 a její syn Walter Prosper. Bakalářská práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy*, Praha 2017. Auerspergův pobyt na Britských ostrovech, jenž je analyzován v souvislosti s budoucími stavebními aktivitami knížete, je předmětem studie Adam REJHA, *Deník Vincence Karla Auersperga z cesty do Velké Británie roku 1837. Diplomová práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy*, Praha 2016.

Předmětem předkládané práce ovšem není jenom šlechtické cestování. V tomto ohledu totiž nelze opomenout ani témata spjatá s pozdějšími aktivitami vybraných aristokratů. Role zahraničních pobytů byla zdůrazňována obzvláště ve vztahu k vytváření krajinářských parků. Pokud však jde o detailní analýzu úlohy výprav v procesu kulturního transferu, existuje mezi českým a zahraničním výzkumem velký rozdíl. Stav domácího bádání je možné ukázat rovněž na příkladu projektů rodů Czerninů a Liechtensteinů. Například Markéta Šantrůčková, jež velmi podrobně sledovala vznik parků v Krásném Dvoře, Jemčině, Petrohradě a Chudenicích, tvrdí, že cesta Jana Rudolfa Czernina z přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 18. století „měla zásadní vliv na jeho pozdější krajinářskou tvorbu“, nicméně samotnému zahraničnímu pobytu hraběte se nevěnovala.⁴⁰ Nejinak je tomu u knížete Aloise I. Josefa z Liechtensteina a Lednicko-valtického areálu. Přestože si byli Pavel Zatloukal,⁴¹ Zdeněk Novák⁴² či Jiří Kutňan⁴³ vědomi skutečnosti, že jako jistý zdroj inspirace Liechtensteinovi posloužily jeho četné návštěvy zahraničí, danou problematikou se blíže nezabývali.⁴⁴

Odlišná situace ovšem panuje v Německu, kde je možné pozorovat snahu o silný interdisciplinární přístup. Platí to obzvláště o pracích věnujících se anhaltsko-desavskému knížeti Leopoldovi III., který po návratu ze svých cest (z nichž některé vykonal spolu s architektem Friedrichem Wilhelmem Erdmannsdorffem) začal vytvářet proslulou „zahradní říši“ v okolí Wörlitz, plod osvícenské filozofie i romantismu a patrně první krajinářský park na kontinentě. Je proto více než logické, že výpravy, jež Leopolda nesmírně ovlivnily, nezůstaly stranou zájmu.⁴⁵ Výjimkou není ani putování hraběte a pozdějšího knížete Hermanna z Pückler-Muskau, velkého světoběžníka 19. století, jehož jméno je spjato (nebudeme-li se zabývat jinou Pücklerovou činností) s vytvářením rozsáhlého anglického parku v hornolužickém Bad Mus-

---

⁴⁰ Markéta ŠANTRŮČKOVÁ, *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína. Vznik a vývoj parků v Krásném Dvoře, Jemčině, Petrohradě a Chudenicích*, Praha 2014, s. 67.

⁴¹ Pavel ZATLOUKAL, *Příběhy z dlouhého století. Architektura let 1750–1918 na Moravě a ve Slezsku*, Olomouc 2002, s. 56.

⁴² Zdeněk NOVÁK, *Das Erbe des Einflusses der Fürsten von Liechtenstein auf die Garten- und Landschaftskultur der böhmischen Länder*, in: Liechtensteinisch-Tschechische Historikerkommission (ed.): *Die Liechtenstein: Kontinuitäten – Diskontinuitäten*, Vaduz 2013, s. 142.

⁴³ Jiří KUTHAN, *Aristokratická sídla v českých zemích 1780–1914*, Praha 2014, zejména s. 76.

⁴⁴ Naproti tomu Hannes Stekl, jehož práce z roku 1973 patří k základní literatuře k dějinám rodu Liechtensteinů, zmiňuje cesty Aloise II. Josefa, zatímco Aloise I. Josefa zcela opomenul, a to navzdory faktu, že se ve zmíněné publikaci částečně věnoval i úpravám Lednicko-valtického areálu. Srov. Hannes STEKL, *Österreichs Aristokratie im Vormärz, Herrschaftsstil und Lebensformen der Fürstenhäuser Liechtenstein und Schwarzenberg*, Wien 1973, s. 112.

⁴⁵ Za všechny Thomas WEISS, „*J’eus le bonheur de vous accompagner...*“. *Friedrich Wilhelm von Erdmannsdorffs Reisenotizen des Jahres 1764*, in: Den Freunden der Natur und Kunst. Das Gartenreich des Fürsten Franz von Anhalt-Dessau im Zeitalter der Aufklärung, Ostfildern-Ruit 1998, s. 30–72 nebo Michael RÜFFER, *Grand Tour – Die Reisen Leopolds III. Friedrich Franz von Anhalt-Dessau und Friedrich Wilhelm von Erdmannsdorffs*, in: Frank-Andreas Bechtold – T. Weiss (edd.), *Weltbild Wörlitz. Entwurf einer Kulturlandschaft*, Ostfildern-Ruit 1996, s. 117–130.

kau.⁴⁶ Obdobné pozornosti se dočkaly i pitoreskní zahrady v rakouském Eisenstadtu, jenž však byl v době jejich vzniku součástí Uherského království. Také tvůrce zdejší kulturní krajiny, kníže Mikuláš II. Esterházy, podnikl na počátku 19. století výpravu do Velké Británie, detailně rozebíranou Stefanem Körnerem.⁴⁷

Zatímco u Czernina ani Liechtensteina nebyla souvislost mezi zahraničními pobyty a jejich krajinářskou tvorbou podrobněji sledována, zaměřilo se na putování Leopolda Berchtolda již mnoho osob, které se zčásti zasadily o vytvoření aureoly hraběte (a v tomto případě nepochybně zasloužené). V 19. století se jednalo mimo jiné o Johanna Müllera,⁴⁸ Františka Pluskala⁴⁹ nebo Leopolda II. Berchtolda,⁵⁰ pozdějšího ministra zahraničí rakousko-uherské monarchie. Sluší se nicméně upozornit, že u obou posledně zmiňovaných je více než nápadná silná inspirace Müllerem.⁵¹ Ve 20. století na Müllera, Pluskala a Berchtolda navázal Justin Stagl, jenž se rovněž zabýval otázkou cestování v období raného novověku,⁵² a z českých autorů mimo jiné Jitka Bachanová, zkoumající ve své kvalifikační práci Leopoldovy zápisky z cest.⁵³

Rovněž výpravy předposledního z vybraných aristokratů se již dočkaly určité pozornosti ze strany badatelů, a to obzvláště v posledních letech. Zahraničním pobytům průmyslníka Hugo Františka ze Salm-Reifferscheidtu se věnoval například Michal Konečný, který ovšem sledoval především zájem starohraběte (a jiných aristokratů) o britskou palladiánskou architekturu a jenž se výrazně přiblížil již zmíněným tendencím německého či rakouského výzkumu. Konečný také pracoval s dnes ztraceným deníkem informujícím o části britské výpravy starohraběte z roku 1801 a se Salmovým přepisem poznámek arcivévody Jana vzniklých mezi lety 1815–1816, které však s ohledem na jejich zařazení mezi ostatními dokumenty

---

⁴⁶ Pücklerovým cestám a jejich odkazu se věnují například práce Stiftung Fürst-Pückler-Museum Park und Schloss Branitz (ed.), *Pückler, Pyramiden, Panorama. Neue Beiträge zur Pücklerforschung*, Cottbus 1999 nebo Stiftung Fürst-Pückler-Park Bad Muskau (ed.), *Englandsouvenirs: Fürst Pücklers Reise 1826–1829*, Zittau 2005.

⁴⁷ Stefan KÖRNER, *Il Magnifico. Fürst Nikolaus II. Esterházy (1765–1833)*, Petersberg 2011 a TÝŽ, *Nikolaus II. Esterházy (1765–1833) und die Kunst. Biografie eines manischen Sammlers*, Wien – Köln – Weimar 2013.

⁴⁸ Johann MÜLLER, *Die Herrnburg Buchlau im gesegneten Marchlande*, Prag 1837, obzvláště s. 160–165.

⁴⁹ František PLUSKAL, *Leopold Graf von Berchtold, der Menschenfreund*, Brünn 1859.

⁵⁰ Leopold BERCHTOLD, *Vergangenheit und Gegenwart der Herrenburg Buchlau im mährischen Marsgebirge*, Brünn 1893, zejména s. 193–209.

⁵¹ Berchtold v tomto ohledu dokonce přiznává inspiraci Pluskalovým dílem. Srov. tamtéž, s. 193.

⁵² K Leopoldovu putování a dílu Justin STAGL, *Vom Menschenfreund zum Sozialforscher: Der „Patriotic Traveller“ des Grafen Leopold Berchtold*, in: Britta Rupp-Eisenreich – J. Stagl (edd.), *Kulturwissenschaften im Vielvölkerstaat. Zur Geschichte der Ethnologie und verwandter Gebiete in Österreich*, ca. 1780 bis 1918, Wien – Köln – Weimar – 1995, s. 49–63 a TÝŽ, *A History of Curiosity: The Theory of Travel 1550–1800*, London – New York 2006, zejména s. 215–223.

⁵³ Jitka BACHANOVÁ, *Zápisky z cest hraběte Leopolda Berchtolda 1780–1797. Bakalářská práce Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci*, Olomouc 2010.

v pozůstalosti Hugo Františka považoval za další deník z cest starohraběte.⁵⁴ V souvislosti se Salmem nelze opomenout ještě dvě jména, a to Petra Sychru⁵⁵ a Jitku Sedlářovou,⁵⁶ autory dvou životopisů starohraběte, již rovněž v menší či větší míře sledovali jeho návštěvu Britských ostrovů z počátku 19. století.

Posledním z cestovatelů, jehož výprava spadající mezi léta 1815 a 1816 byla vybrána kvůli spojitosti s osobností Hugo Františka a jeho činností, je arcivévoda Jan. Jestliže odhlédneme od starších i novějších biografii Habsburka, které se jeho putování po Anglii a Skotsku příliš nevěnují, je zapotřebí zmínit alespoň několik prací pojednávajících o tomto mimořádně zajímavém pobytu. Kromě Salma, jehož text byl patrně prvním uveřejněním úryvků z Janových deníků,⁵⁷ se v sedmdesátých letech 19. století danou cestou částečně zabýval například Anton Schlossar, který v plnosti uveřejnil pět dopisů arcivévody vzniklých v době jeho putování po dílně světa.⁵⁸ Poměrně nedávno pak vyšla kritická edice původních Habsburkových poznámek z pera Alfreda Ableitinger a Meinharda Brunnera.⁵⁹ Bez povšimnutí nezůstal ani odkaz Janovy britské zkušenosti v podobě průmyslových aktivit arcivévody ve Štýrsku, rozebíraný dalšími autory.⁶⁰ Co je ale nutné zdůraznit, je skutečnost, že na výpovědní hodnotu Janova putování o vztahu starohraběte k plodům průmyslové revoluce či dílně světa obecně doposud nikdo neupozornil.

Všechny zmíněné publikace vážící se k problematice cestování šlechty nebo přímo k pěti vybraným aristokratům a jejich činnosti tvoří určitý základ, který je možné dále rozvíjet i na základě vlastního pramenného výzkumu. Také je třeba zohlednit skutečnost, že navzdory určité tematické příbuznosti mezi některými z uvedených příspěvků a předkládanou prací spočívá rozdíl v do jisté míry odlišném koncepčním pojetí. Na následujících stranách totiž nepůj-

---

⁵⁴ Několik pasáží z Janových poznámek je citováno (v domnění, že se jedná o věty informující o Salmově pobytu v dílně světa) ve studii M. KONEČNÝ, „*Vitruvius Moravicus*“, s. 39–47.

⁵⁵ Petr SYCHRA, *Hugo František Salm-Reifferscheidt. Moravský šlechtic a osvícenec*, Blansko 2015.

⁵⁶ J. SEDLÁŘOVÁ, *Hugo Franz Salm*.

⁵⁷ První částí Salmova obsáhlého příspěvku na dané téma bylo pojednání Hugo Franz zu SALM-REIFFERSCHIEDT, *Ein Blick auf der Erzherzoge Johann und Ludwig Reisen durch England*, in: *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, Jg. 7, 1816, Nr. 132–133, s. 547–549, další texty vycházely v průběhu let 1816 a 1817.

⁵⁸ Anton SCHLOSSAR, *Erzherzog Johann von Oesterreich und sein Einfluß auf das Culturleben der Steiermark. Originalbriefe des Erzherzogs aus den Jahren 1810–1825. Beitrag zur Culturgeschichte Oesterreichs, mit einer Einleitung, Erläuterungen, Anmerkungen und einem Anhang urkundlicher Beilagen zur Zeitgeschichte*, Wien 1878, obzvláště s. 140–145.

⁵⁹ Alfred ABLEITINGER – Meinhard BRUNNER (edd.), *Erzherzog Johann von Österreich: „Ein Land, wo ich viel gesehen“*. *Aus dem Tagebuch der England-Reise 1815/1816*, Graz 2009. Vzhledem k tomu, že tato práce nepracuje se Salmovým pojednáním, o něž jde v souvislosti s tématem práce primárně, ale s Janovým deníkem, budu k rekonstrukci textu z průsečíku pohledů arcivévody a Hugo Františka používat Salmovu verzi Janových poznámek.

⁶⁰ Za všechny Viktor THEISS – Grete KLINGENSTEIN, *Erzherzog Johann, der steirische Prinz*, Wien – Graz – Köln 1981, s. 68 nebo Othmar PICKL, *Erzherzog Johann von Österreich. Sein Wirken in seiner Zeit*, Graz 1982, s. 145.

de ani o samotné cesty, ani o jejich důsledky (jimž se věnovali například badatelé zabývající se krajinářskou tvorbou Czernina a Liechtensteina), ale o obojí zároveň, neboť výpravy a jejich odkaz od sebe nelze – třebaže tak bylo mnohdy učiněno – v žádném případě oddělovat.

1. Prolog: Šlechta a cestování od 16. do poloviny 18. století

Důvodů, proč cestovatel raného novověku opouštěl svou domovinu a vydával se do neznámého prostředí, je poměrně mnoho. Příčinou jeho putování totiž mohly být nejen ryze utilitární důvody, nýbrž i touha poznávat nové. Na počátku také mnohdy stála iniciativa samotného světoběžníka, nicméně velmi často sehrálo určitou roli přání, nebo dokonce příkaz jiné osoby. Rovněž je třeba vzít v úvahu skutečnost, že se v některých případech (jež ovšem nebyly vůbec ojedinělé) jednotlivé pohnutky a podněty spojovaly a objevovaly vedle sebe. Nejinak tomu bylo u jedinců, jimž v žilách kolovala modrá krev. Pakliže zohledníme tyto a další faktory, lze vytvořit základní typologii cest, které urození vykonávali. Mezi ně patřily nejrůznější studijní pobyty, politické a diplomatické mise či obchodní, vojenské, umělecké a nábožensky motivované výpravy.⁶¹

Patrně nejvíce jsou s raně novověkou šlechtou spojovány studijní cesty, nebo přesněji jeden z jejich druhů. Ačkoliv je tato skupina daleko obsáhlejší a početnější, dočkalo se značné proslulosti především putování mladých kavalírů. Jednalo se totiž o završení procesu výchovy a vzdělávání šlechtice, představující pomyslný most mezi časem dětství a dospívání na straně jedné a dospělostí na straně druhé. Přestože neexistují žádné zcela identické cesty podobného zaměření (což kromě určitých změn, k nimž v průběhu staletí došlo, souvisí i s prvkem individuality),⁶² má většina z nich mnoho společných rysů. Jednou z nejdůležitějších charakteristik je ostatně i základní důvod, proč byly podnikány. Právě v zahraničí si měli urození mladíci

---

⁶¹ Danou typologii (netýkající se však primárně šlechty a jejích kontaktů s cizími zeměmi) uvádí kromě jiných badatelů například Jaroslav Pánek. Srov. zejména studie Jaroslav PÁNEK, *Čeští cestovatelé v renesanční Evropě (Cestování jako činitel kulturní a politické integrace)*, in: Český časopis historický, roč. 88, 1990, č. 5, obzvláště s. 664–670 nebo TÝŽ, *Das Reisen als dynamisierender Faktor der frühneuzeitlichen böhmischen Gesellschaft*, in: Hans-Bernd Harder – Hans Rothe – Jaroslav Kolár – Slavomír Wollman (edd.), *Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern, Teil 3 – Die Bedeutung der humanistischen Topographien und Reisebeschreibungen in der Kultur der böhmischen Länder bis zur Zeit Balbíns*, Köln – Weimar – Wien 1993, s. 131. Někteří autoři informují rovněž o zdravotních pobytech, které (třebaže nebyly tak rozšířeným jevem jako později) existovaly i v 16. či 17. století. Dokládá to mimo jiné Antoni MAĆZAK, *Travel in Early Modern Europe*, Cambridge 1995, s. 103–104.

⁶² Viz detailněji Mathis LEIBETSEDER, *Die Kavalierstour. Adlige Erziehungsreisen im 17. und 18. Jahrhundert*, Köln – Weimar – Wien 2004, s. 14. V českém prostředí danou informaci zmiňuje například Tomáš Foltýn, srovnávající kavalírské cesty Ferdinanda Augusta z Lobkovicz a Heřmana Jakuba Czernina z Chudenic. Podle Foltýna byla vlastní náplň výprav v mnoha případech prakticky stejná, nicméně každý šlechtic byl svébytnou osobností kladoucí důraz na jiné věci, a proto se jejich cesty mohly značně lišit. Viz Tomáš FOLTÝN, *Druhá kavalírská cesta a zejména římský pobyt Ferdinanda Augusta z Lobkovic (1675–1676)*, in: Jiří Kubeš (ed.), *Šlechtic na cestách v 16.–18. století. Sborník příspěvků (nejen) ze 3. adventního kulatého stolu, který se na téma „Prameny k dějinám šlechtického cestování, 1550–1800“ konal na půdě Katedry historických věd FF UPa dne 28. listopadu 2005, Pardubice 2007, s. 122–123.*

osvojit potřebné dovednosti, které jim usnadňovaly integraci do světa šlechty nebo napomáhaly budování kariéry.⁶³

Na „velkou cestu“, jak bývají dané výpravy označovány, odjížděli obvykle šlechtici ve věku 16–20 let,⁶⁴ a to buď přímo ze své domoviny, nebo (pakliže krátce před jejím začátkem zakončili studium na některém ze zahraničních gymnázií) z ciziny.⁶⁵ Než však tato chvíle přišla, bylo nutné naplánovat a zařídit vše potřebné. Hlavní slovo při rozhodování měl zpravidla ten, kdo mladíkům pobyt v nejrůznějších oblastech a zemích financoval. Většinou (byť nikoliv vždy) se jednalo o kavalírova otce či poručníka, nicméně zohledněny mohly být i názory a stanoviska osob z okruhu „pánů a přátel rodiny“.⁶⁶ Jedním z důležitých kroků byl výběr doprovodu, a obzvláště pak preceptora (čili jakéhosi vychovatele) a hofmistra. Přestože hofmistr zpočátku často zastával i úlohu preceptora, měl později na starosti především kontrolu jednotlivých výdajů a nákladů nebo organizaci cesty.⁶⁷ Neméně důležitý byl jeho další úkol – dohled na mladého šlechtice.⁶⁸ Tato práce s sebou ale přinášela i nemalá úskalí. Hofmistr totiž musel plnit příkazy šlechticova otce, jež byly mnohdy nepopulární v očích samotných kavalírů, ovšem na druhou stranu nebylo žádoucí „znepřátelit si“ ani je. Reálně však hofmistři neměli takovou autoritu, jak by se na první pohled mohlo zdát, a v určitých případech tak spíše brali ohled na přání a požadavky svých svěřenců.⁶⁹

Doprovod šlechtice se neomezoval pouze na hofmistra či preceptora (pakliže mu byl i on k dispozici), neboť o pohodlí urozeného světoběžníka se také často staralo několik sloužících. Ani tím by neskončil výčet osob, se kterými přišel (nebo mohl přijít) kavalír do styku.

---

⁶³ Srov. například Zdeněk HOJDA, *Cesty a cestovatelé v raném novověku*, in: *Cestování včera a dnes*, roč. 4, 2007, č. 3, s. 26

⁶⁴ TÝŽ, *Kavalírské cesty české šlechty do Itálie v 17. století*, in: *Itálie, Čechy a střední Evropa. Referáty z konference pořádané ve dnech 6.–8. 12. 1983*, Praha 1986, s. 222. V jiné práci však Hojda (jako člen autorského kolektivu) hovoří o věku 15–20 let. K tomu TÝŽ – Eva CHODĚJOVSKÁ – Milena HAJNÁ – Alexandra TESAŘÍKOVÁ, *Heřman Jakub Černín na cestě za Alpy a Pyreneje I. Kavalírská cesta českého šlechtice do německých zemí, Itálie, Francie, Španělska a Portugalska*, Praha 2014, s. 121. V souvislosti s univerzitním studiem a návštěvou rezidenčních měst Gernot Heiß uvádí dokonce věk 12–20 let, nicméně tím má patrně na mysli nikoliv přímo kavalírské, nýbrž vzdělávací cesty obecně, mezi něž se řadí také studium na některé ze zahraničních partikulárních škol. O pravděpodobnosti dané domněnky svědčí to, že se Heißova studie věnuje primárně vzdělávacím výpravám rakouských šlechticů, a tudíž nejen cestám kavalírským. Srov. Gernot HEIß, *Bildungsreisen österreichischer Adelige in der frühen Neuzeit*, in: Lenka Bobková – Michaela Neudertová (edd.), *Cesty a cestování v životě společnosti. Sborník příspěvků z konference konané 6.–8. září 1994 v Ústí nad Labem, Ústí nad Labem 1995*, zejména s. 252.

⁶⁵ Martin HOLÝ, *Zrození renesančního kavalíra. Výchova a vzdělávání šlechty z českých zemí na prahu novověku (1500–1620)*, Praha 2010, s. 352.

⁶⁶ Tamtéž, s. 360.

⁶⁷ Z. HOJDA – E. CHODĚJOVSKÁ – M. HAJNÁ – A. TESAŘÍKOVÁ, *Heřman Jakub Černín na cestě za Alpy a Pyreneje*, s. 121.

⁶⁸ K úloze hofmistrů a preceptorů viz například práci M. LEIBETSEDER, *Die Kavaliertour*, s. 89–96 nebo M. HOLÝ, *Ve službách šlechty. Vychovatelé nobility z českých zemí (1500–1620)*, Praha 2011.

⁶⁹ K tomu J. KUBEŠ, *Náročná dospívání urozených. Kavalírské cesty české a rakouské šlechty (1620–1750)*, Pelhřimov 2013, s. 221.

Protože byla jeho výprava velmi nákladnou záležitostí, cestovalo mnohdy několik mladíků – ať už sourozenců, blízkých i vzdálenějších příbuzných, či šlechticů z různých rodů – pohromadě, aby tak došlo alespoň k částečné úspoře. Jiným způsobem, jak odlehčit rodové pokladně, bylo vydat se na cesty inkognito nebo se zapřením pravého titulu (například u knížecích rodin) a spokojením se s titulem nižším (hraběte nebo svobodného pána), v důsledku čehož náklady na reprezentaci výrazně poklesly.⁷⁰

Dalším důležitým bodem bylo sestavení trasy (případně její části), po níž se měl kavalír ubírat. V tomto ohledu sehrála v předbělohorské době poměrně důležitou, avšak nikoliv absolutní roli konfesijní příslušnost rodu, ovlivňující mimo jiné i to, jaké univerzity a země šlechtic navštíví. Proto nepřekvapí, že zástupci katolických rodů navštěvovali především katolické univerzity v Itálii, Francii či Svaté říši římské, nicméně v žádném případě nebylo výjimkou, pokud na nich studovali protestantští šlechtici.⁷¹ V 18. století se naopak katolíci velmi často zapisovali na vyhlášené protestantské vzdělávací ústavy v německých oblastech a v Severním Nizozemí.

Jestliže se podíváme na vlastní náplň kavalírských cest, sluší se konstatovat, že na rozdíl od středověké akademické peregrinace nehrálo nyní vlastní studium, či přesněji studium věd takovou roli (nebo alespoň ne v 16. a 17. století), jež byla připisována jiným aktivitám. Pobyt v cizích zemích totiž z urozeného jedince neměl primárně vychovat učence, ale – jak už napovídá samotné označení uvedeného druhu výprav – kavalíra.⁷² Kromě studia tradičních oborů byla proto pozornost věnována šlechtickým cvičením, díky nimž si urozený mladík osvojoval schopnosti a dovednosti nezbytné pro osoby z jeho stavu. K těmto exercitiím patřil například šerm, tanec, jízda na koni, hudba nebo kreslení. Se zmíněným studiem pak souvisel požadavek získat alespoň základy zeměpisu, historie, genealogie, matematiky, architektury, geometrie a v neposlední řadě i pevnostního stavitelství. Plány, půdorysy a nákresy, které v rámci tohoto předmětu mladíci vytvořili, dokonce někdy posílali domů svým rodičům.⁷³

---

⁷⁰ Cestování inkognito se ovšem netýká pouze kavalírských výprav a pobytů české šlechty, ale třeba i teritoriálních vladařů z německých zemí. Jako příklad osob takto cestujících je možné zmínit Hohenzollerna Fridricha Braniborsko-Bayreuthského a jeho ženu Vilemínu (taktéž z rodu Hohenzollernů), sestru pruského krále Fridricha II. Velikého. V souvislosti s jejich cestou do Itálie z padesátých let 18. století totiž Vilemína svému bratrovi napsala, že záměrem jejího manžela je „reisen incognito, um Kosten zu sparen“. Citováno dle: Thomas FRELLE, *Adlige auf Tour. Die Erfindung der Bildungsreise*, Ostfildern 2007, s. 162. Podobně se i Karel Albrecht, pozdější bavorský kurfiřt, vydal na svou kavalírskou cestu pod jménem „hrabě z Trausnitz“, neboť se Bavorsko v době jeho odjezdu nacházelo v katastrofální finanční situaci. K cestě Karla Albrechta viz blíže tamtéž, s. 151–152.

⁷¹ M. HOLÝ, *Zrození renesančního kavalíra*, s. 361.

⁷² Petr MAŤA, *Svět české aristokracie 1500–1700*, Praha 2004, s. 308.

⁷³ K tomu J. KUBEŠ, *Náročné dospívání urozených*, s. 237.

Velký zájem byl i o práva, jež se později (a obzvláště pak v 18. století) stala jednou z nejdůležitějších věd, v níž měli být vzděláváni.

Rovněž bylo žádoucí, aby se šlechtic během svého putování zdokonalil v cizích jazycích. Šlo především o italštinu a francouzštinu, případně o němčinu (pakliže ji kavalír neovládal). Vzhledem k uvedené skutečnosti rodiče mladíků požadovali, aby jejich potomci v zahraničí příliš často nekonverzovali se svými krajany, ale spíše s cizinci (ideálně stejně či výše postavenými), protože by se jinak nenaučili řečem ani místním zvykům a mravům.⁷⁴ Něco podobného už ostatně vyjádřil Fynes Moryson, anglický cestovatel závěru 16. a začátku 17. století, autor *Itineráře (An Itinerary)*, proslulé instrukce, příručky a cestopisu zároveň.⁷⁵ Moryson, který kromě nejrůznějších oblastí Evropy (a to včetně Království českého) navštívil také Svatou zemi, si byl vědom, že si „četní lidé [...] přejí, aby je na cestách provázeli jejich rodáci a přátelé“.⁷⁶ Angličan, jenž se stal určitým vzorem pro světoběžníky předmoderní éry, radil jedincům opouštějícím svou vlast (a tudíž nejen těm, jimž v žilách kolovala modrá krev) něco jiného: „Proč bys však raděj neměl za průvodce osoby oné národnosti, od nichž se můžeš učit řeči a jiným věcem hodným pozorů? Já nikdy neviděl, že kdo se s rodáky houfuje, užitečně by užil pobývání v cizině. Ostatně myslím, že nedostatečná podnikavost Němců, jakož i jejich oddávání se chlastu (i mezi střízlivými Taliány) pochází z jejich pospolitosti v cizích krajích. Neb Ital, který se v cizině stýká s Taliány, nikdy se nenaučí skromnosti. A jak má kdo odvrhnout nectnost, vlastní jeho národu, ne-li tak, že se jí zbavuje kousek po kousku, čehož sotva dosáhne mezi krajany, kteří jsou jí oddáni?“⁷⁷ Navzdory Morysonovým snahám byla v některých případech realita jiná,⁷⁸ a lze se tudíž domnívat, že ani šlechtici a aristokraté netvořili výjimku.⁷⁹ Sluší se ale zmínit, že tento velmi kritizovaný nešvar byl do jisté míry důsledkem již zmíněné skutečnosti, že se urození na své kavalírské cesty často vydávali ve skupinách.

S obyvateli země, do níž zavítali, i s osobami odjinud se však mladíci setkávali na šlechtických či panovnických dvorech, jejichž návštěvy byly vedle důrazu na zdokonalování

---

⁷⁴ Jean BOUTIER, *Le Grand Tour des gentilshommes et les académies d'éducation pour la noblesse. France et Italie, XVIe–XVIIIe siècle*, in: Rainer Babel – Werner Paravicini (edd.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert. Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen historischen Institut Paris 2000, Ostfildern 2005*, s. 249.

⁷⁵ Morysonovi a jeho dílu se věnuje mimo jiné A. MAČZAK, *Travel in Early Modern Europe*, s. 30–35.

⁷⁶ Citováno dle: Alois BEJBLÍK – Gustav FRANCL (edd.), *Cesta do Čech. Fynes Moryson, John Taylor*, Praha 1977, s. 120.

⁷⁷ Citováno dle: Tamtéž.

⁷⁸ O tom, že se cestovatelé v zahraničí střetávali se svými krajany, informuje A. MAČZAK, *Travel in Early Modern Europe*, s. 121.

⁷⁹ Kritické argumenty uvádí Z. HOJDA – E. CHODĚJOVSKÁ – M. HAJNÁ – A. TESARÍKOVÁ, *Heřman Jakub Černín na cestě za Alpy a Pyreneje I*, s. 271.

se v cizích jazycích a osvojování potřebných dovedností a znalostí dalším požadavkem kladeným na urozené. Dvory, na nichž se učili zásadám etikety a společenského chování, nebyly jediným místem, jimž se začínající cestovatel nemohl vyhnout. Ke kavalírským výpravám totiž patřily i prohlídky měst a pamětihodností nejrůznějšího druhu, které napomáhaly formování vkusu mladíků. Jednalo se například o sakrální stavby, galerie, věhlasná muzea a paláce či další šlechtická sídla. Jestliže nechtěl nic opomenout, nabízelo se urozenému jedinci několik možností, díky nimž si udržoval přehled o všem podstatném. Jednou z nich byly cestovní příručky. K nim kromě Morysonovy instrukce patřily *Itinerarium Galiae* (1616) od Justuse Zinzerlinga, informujícího o všech zajímavostech Francie, nebo *Voyage or a Complete Journey through Italy* (1670) Richarda Lasselse, dávajícího rady osobám směřujícím do Itálie.⁸⁰ V případě pobytů na Apeninském poloostrově šlo ale rovněž o oblíbenou knihu *Delitiae Italiae*, vydanou již v roce 1599.⁸¹ Druhou možností bylo najmout si místního průvodce, k čemuž se cizinci uchýlovali poměrně často.⁸² Přestože se podíleli na utváření estetického cítění urozených osob (což se pochopitelně nezměnilo ani ve druhé polovině 18. a na začátku 19. století), je informací o nich bohužel poskrovnu.⁸³

Pokud jde o hlavní cílové země výprav, sluší se začít Itálií, do níž se v rámci své cesty vydala většina kavalírů. Zájem o Itálii, jenž byl velký už předtím, vzrostl na konci 17. století, přičemž jeden z důvodů je možné hledat ve válkách Habsburků s Francií Ludvíka XIV.⁸⁴ V Itálii se nacházely vyhledávané univerzity situované v Sieně, Padově či Boloně, na nichž šlechtici studovali (nicméně většinou po krátkou dobu), nebo se na nich alespoň ke studiu zapisali. Pokud se kavalír nerozhodl pro univerzitu, mohl navštěvovat vyhlášené šlechtické akademie⁸⁵ v Turíně, Florencii či Parmě. Kromě univerzit nebo šlechtických akademií ale oblast Apeninského poloostrova oslovovala všechny příchozí (a nejen ty s modrou krví) i svou kulturou. Zatímco se v 16. století šlechta z habsburské monarchie seznamovala s jí do značné míry

---

⁸⁰ A. MACZAK, *Travel in Early Modern Europe*, s. 152.

⁸¹ Z. HOJDA, *Kavalírské cesty české šlechty do Itálie v 17. století*, in: Itálie, Čechy a střední Evropa, s. 224.

⁸² TÝŽ, *Le grandezza d'Italia. Die Kavaliertouren der böhmischen Adeligen, die Kunstbetrachtung und die Kunstsammlungen im 17. Jahrhundert*, in: H.-B. Harder – H. Rothe – J. Kolár – S. Wollman (edd.), *Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern*, Teil 3, s. 157.

⁸³ Podrobněji k průvodcům a jejich roli A. MACZAK, *Travel in Early Modern Europe*, s. 210.

⁸⁴ Trend charakteristický pro danou dobu dokládá Hojda zápisy na univerzitě v Sieně, kde křivka návštěvnosti kavalírů z českých zemí vrcholí mezi lety 1690–1710. K tomu detailněji Z. HOJDA, *Le grandezza d'Italia*, in: H.-B. Harder – H. Rothe – J. Kolár – S. Wollman (edd.), *Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern*, Teil 3, s. 155. Navzdory uvedenému je možné konstatovat, že i zájem o Francii byl velký.

⁸⁵ Šlechtické akademie byly vzdělávacími ústavy, jejichž počátek spadá do Francie 16. století a v nichž se urození učili a (byť do jisté míry specifickým způsobem) nejdůležitějším dovednostem a znalostem nezbytným pro jejich fungování v rámci šlechtické obce. K jednotlivým akademiím viz například práci Norbert CONRADS, *Ritterakademien der Frühen Neuzeit. Bildung als Standesprivileg im 16. und 17. Jahrhundert*, Göttingen 1982.

neznámým životním stylem a renesančním uměním, pozvolna pronikajícím i do střední Evropy, obdivovala zde v pozdější době také výtvoř a skvosty baroka.

Plody obou stylů viděli cestovatelé i v Římě. Jeho prohlídka představovala většinou hlavní bod putování po Itálii, a proto pro ni bývalo (třebaže ne vždy) ve srovnání s dalšími místy vyhrazeno daleko více času.⁸⁶ Vedle tradičních památek se zde kavalíři zajímali o další věci. Někteří z nich (a sice jak katolíci, tak protestanti) ve věčném městě zavítali také na papežský dvůr a na dvory kardinálů. Nepsaným pravidlem pobytu na Apeninském poloostrově byla kratší či delší zastávka v Benátkách, kde se šlechtici a aristokraté účastnili karnevalu a dalších pompézních slavností, nebo ve Florencii, kolébce renesančního umění. Itálie ale byla a je i zemí významných poutních míst, na něž se pochopitelně nesmělo zapomenout. Na prvním místě je třeba opět zmínit Řím, nicméně vynecháváno nebylo velmi často ani Loreto. Určitou roli sehrály teologické a dogmatické důvody, jelikož pouť do Loreta byla mnohdy chápána jako přihlášení se ke kultu Panny Marie Neposkvrněné.⁸⁷ V neposlední řadě se jednalo rovněž o Camaldoli, Averno, Vallombrosu a Assisi, jež byly rovněž častým cílem kavalírských i jiných cest.⁸⁸

Další vyhledávanou zemí byla Francie,⁸⁹ a to obzvláště v době vlády „nejkřesťanštějšího krále“ Ludvíka XIV. Neustálé války, které Bourbon vedl, nicméně do jisté míry znesnadňovaly návštěvu této země a pobyt v ní. Samotná rivalita mezi francouzským panovníkem a Habsburky ovšem nepředstavovala v očích urozených cestovatelů zásadní překážku.⁹⁰ Kromě stále rostoucího zájmu o zemi galského kohouta to dokládá i fakt, že hlavním cílem mladých kavalírů a dalších šlechticů byl dvůr krále Slunce ve Versailles. Rovněž samotná Paříž, ležící v jeho blízkosti, byla neméně důležitou zastávkou, jež byla často pro osoby s modrou krví velmi inspirativní. Proto také hofmistr de Arimont napsal Hartmanovi z Liechtensteina, že „je pouze jedna Paříž, která může ve všech [oblastech] opravdu dokonale stvořit

---

⁸⁶ Podle Hojdy návštěva Říma představovala „vyvrcholení kavalírské cesty“. Srov. Z. HOJDA, *Mladí Martincové v Itálii. Kavalírské cesty české šlechty do Itálie v 16.–18. století*, in: Slánské rozhovory 2005: Itálie. Filozofie, hudba, dějiny umění, literatura, Slaný 2006, s. 38. Hojda také tvrdí, že nejdéle šlechtici pobývali (pokud nám jde o oblast Apeninského poloostrova) vždy v Římě, přičemž se mnohdy jednalo dokonce o dvě třetiny času celého italského putování. K tomu TÝŽ, *Kavalírské cesty české šlechty do Itálie v 17. století*, in: Itálie, Čechy a střední Evropa, s. 223. Toto stanovisko nedávno poupravil Jiří Kubeš, když upozornil na výjimky neodpovídající Hojdovým závěrům a představující více než jednu desetinu vzorku, jejichž putování sám sledoval. Viz J. KUBEŠ, *Náročné dospívání urozených*, s. 275.

⁸⁷ Z. HOJDA – E. CHODĚJOVSKÁ – M. HAJNÁ – A. TESAŘÍKOVÁ, *Heřman Jakub Černín na cestě za Alpy a Pyreneje I.*, s. 272.

⁸⁸ Tamtéž, s. 275.

⁸⁹ Kubeš, který se zabýval kavalírskými cestami podniknutými mezi lety 1620–1750, uvádí, že se jednalo po Itálii o druhý nejčastější cíl podobně motivovaných výprav, jelikož do Francie zavítaly přibližně dvě třetiny z jím sledovaného vzorku 80 šlechticů. J. KUBEŠ, *Náročné dospívání urozených*, s. 48.

⁹⁰ Milena LENDEROVÁ, *Cestovatel*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, s. 242.

[...] kavalíra.“⁹¹ Ve Francii se urození mladíci mimo prohlídky Versailles, Paříže a jiných měst či studia na univerzitách nebo šlechtických akademiích soustředili i na pevnostní stavitelství, a obzvláště pak na výtvary maršála de Vaubana.

Také Nizozemí mělo co nabídnout. V jeho jižní části představoval patrně největší lákadlo Brusel, kde se kavalíři snažili dosáhnout audience u zdejšího místodržitele.⁹² Návštěvu Bruselu doporučovali rodiče svým urozeným potomkům rovněž z jiného důvodu, a sice kvůli tomu, že život na tamějším dvoře nebyl ve srovnání s Paříží tak zhýralý.⁹³ Kromě uměleckých a architektonických skvostů se pozornosti a zájmu těšily pochopitelně i univerzity, a zejména pak vyhlášená právnická fakulta univerzity v Lovani. V Severním Nizozemí představoval vyhledávaný vzdělávací ústav Leiden, který si šlechta z habsburské monarchie oblíbila zejména na konci 17. a v první polovině 18. století. Skutečnost, že Spojené provincie byly významnou obchodní velmocí, se odrazila také v dalších bodech programu osob, jimž v žilách kolovala modrá krev. Nejednen cestovatel si zde všímal ekonomických poměrů a pozoruhodných obchodních dovedností místních obyvatel, přičemž je nutné podotknout, že jinak tomu nebylo ani v pozdější době. Stranou pozornosti ovšem nestály ani lodě, rozvětvené kanály a velký počet zahrad.⁹⁴

Některé kavalírské cesty se nevyhnuly ani Svaté říši římské, nicméně často se jednalo spíše o tranzitní území.⁹⁵ Odlišná situace ale panovala před Bílou horou, kdy o studium na univerzitách v Říši jevila zájem velká část protestantů i katolíků. V případě luteránů se jednalo obzvláště o Lipsko, Wittenberg a Frankfurt nad Odrou, u kalvinistů o Heidelberg, Basilej a Ženevu a u katolíků o Ingolstadt nebo Dillingen.⁹⁶ Atraktivita zdejších ústavů poté opět značně vzrostla na konci 17. století, a proto do německých oblastí odjíždělo čím dál více šlechticů z habsburské monarchie, jež přitahovala možnost kvalitního studia práv.⁹⁷

Zatímco doposud uvedené země představovaly relativně časté cíle kavalírských cest, projevovali urození (či alespoň jejich rodiče) daleko menší zájem o Pyrenejský poloostrov. Navzdory uvedenému lze konstatovat, že i do Portugalska či Španělska v 16. a 17. století mí-

---

⁹¹ Citováno dle: G. HEIß, *Bildungs- und Reiseziele österreichischer Adelige in der Frühen Neuzeit*, in: R. Babel – W. Paravicini (edd.), *Grand Tour*, s. 227.

⁹² J. KUBEŠ, *Náročné dospívání urozených*, s. 69.

⁹³ G. HEIß, *Bildungs- und Reiseziele österreichischer Adelige in der Frühen Neuzeit*, in: R. Babel – W. Paravicini (edd.), *Grand Tour*, s. 230.

⁹⁴ J. KUBEŠ, *Friendship, Admiration, or Hatred? The Image of the United Provinces in the Travel Diaries of Czech Nobility (1650–1750)*, in: *Theatrum historiae*, roč. 4, 2009, č. 4, s. 226.

⁹⁵ TÝŽ, *Náročné dospívání urozených*, s. 69.

⁹⁶ J. PÁNEK, *Das Reisen als dynamisierender Faktor der frühneuzeitlichen böhmischen Gesellschaft*, in: H.-B. Harder – H. Rothe – J. Kolár – S. Wollman (edd.), *Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern*, Teil 3, s. 139.

⁹⁷ J. KUBEŠ, *Náročné dospívání urozených*, s. 114

řily kroky některých mladíků.⁹⁸ Také Británie se v očích kavalírů nedočkala zdaleka takové pozornosti, kterou jí – pokud se nebudeme zabývat jen a pouze tímto typem výprav, nýbrž zahraničními pobyty české a rakouské šlechty obecně – věnovali světoběžníci konce 18. a celého 19. století. Většina osob, jimž v žilách kolovala modrá krev, se proto nyní dílně světa vyhnula, případně zde strávila pouze krátký čas.⁹⁹

Přestože zásadní změny v podobě kavalírských cest, k nimž přispěly válečné konflikty mezi evropskými mocnostmi nebo reformy osvícenského státu, nastaly přibližně v polovině 18. století, neznamená to, že by býval tento typ výprav neprošel určitým vývojem už předtím.¹⁰⁰ Kromě skutečnosti, že jeho popularita neustále rostla, představují určité rozdíly (zčásti nastíněné už výše) preference navštěvovaných zemí, jež pochopitelně nebyla v různých časových horizontech stejná, či důraz na jednotlivé aktivity, kterým se měl mladík v cizině věnovat. Zatímco po třicetileté válce bylo jedním z nejdůležitějších požadavků osvojení si klíčových dovedností a schopností (v důsledku čehož rostla obliba šlechtických akademií), získávali později urození jedinci čím dál zevrubnější vzdělání (a obzvláště právnické), důležité pro to, aby mohli zastávat vysoké funkce ve správě habsburského soustátí.¹⁰¹ Uvedené trendy také ovlivnily a předurčily základní tendence a rysy cestování urozených osob ve druhé polovině 18. století.

Putování šlechticů a aristokratů po cizích zemích se však neomezovalo pouze na kavalírské či jiné studijní výpravy. Další (byť opět heterogenní) skupinu představují politicky motivované mise, související v mnoha případech s politikou Habsburků, jejichž iniciativa také vyslání šlechtice do zahraničí předcházela. Za zmínku stojí zejména diplomatická poselstva směřující do různých koutů světa, jejichž členy se stávaly právě osoby s modrou krví. Kolem poloviny 17. století byl také v Evropě vytvořen systém stálých či mimořádných vyslanců, přičemž zastávání takových funkcí je možné vnímat jako velmi prestižní záležitost a často také vrchol šlechticovy kariéry. Nutnost podnikání politicky motivovaných zahraničních výprav

---

⁹⁸ Srov. Simona BINKOVÁ, *Španělsko pohledem českých cestovatelů 17. století*, in: Ivo Barteček – Jaroslav Reska (edd.), *České země a Španělsko. Z dějin česko-španělských vztahů*. Sborník textů přednesených dne 5. října 1994 na odborném sympoziu konaném v rámci Dnů španělské kultury v Ostravě (3.–6. října 1994), Ostrava 1996, s. 85.

⁹⁹ K Británii a kavalírským cestám podrobněji in: J. KUBEŠ, *Náročné dospívání urozených*, s. 100–108. Kubeš nicméně uvádí, že 19 z 80 jím sledovaných šlechticů se Anglii nevyhnulo. Viz tamtéž, s. 102.

¹⁰⁰ Jelikož se změnám v podobě a náplni kavalírských cest podrobně věnují (třebaže se stále nejedná o zcela vyčerpané téma) i některé práce domácích autorů a protože je jejich důkladný rozbor na tomto místě téměř bezpředmětný, lze odkázat na studie Z. HOJDA, *Kavalírské cesty české šlechty do Itálie v 17. století*, in: Itálie, Čechy a střední Evropa, obzvláště s. 220 či J. KUBEŠ, *Náročné dospívání urozených*, s. 259–260, kde jsou uvedeny závěry dlouhodobých výzkumů i pokusy o periodizaci výprav urozených mladíků.

¹⁰¹ Srov. tamtéž, s. 260.

ale pochopitelně vycházela i ze zastávání jiných vysokých funkcí.¹⁰² V neposlední řadě se sluší zmínit, že do této kategorie spadají i pobyty v německých oblastech, kde se zástupci šlechtické obce účastnili říšských sněmů.

Z kontextu misí s politickým či diplomatickým charakterem se svým významem a důsledky vymyká putování (nejen) české šlechty do Itálie, k němuž došlo mezi lety 1551 a 1552 a které v sobě spojuje určité znaky nejen diplomatických, nýbrž i kavalírských či jakýchsi poznávacích cest. Po polovině 16. století se přibližně dvě stovky šlechticů a aristokratů z habsburské monarchie (přičemž několik z nich pocházelo z českých zemí) vydaly k Janovu, aby přivítaly nástupníka trůnu arcivévodu Maxmiliána, připlouvajícího spolu s manželkou Marií ze Španělska, a doprovodily jej do střední Evropy. Mezitím však měli účastníci výpravy možnost seznámit se v okolí Janova s italským životním stylem a půvaby a krásami tamější kultury. Proto také nepřekvapí, že se střetávání se s jejím kouzlem odrazilo i v kultuře českých zemí – a to navzdory faktu, že první plody renesance se zde objevily už dlouho před rokem 1551, resp. 1552.¹⁰³

Další kategorií byly nábožensky motivované cesty. Jelikož byly návštěvy poutních míst velmi často součástí jiných druhů zahraničních pobytů, staly se dané aktivity v řadě případů spíše jejich doplňkem. Platí to ostatně o putování mladých kavalírů i ostatních urozených jedinců. Další rozdíl oproti klasickým poutím spočíval v tom, že se způsob cestování šlechticů a prostých věřících většinou značně lišil.¹⁰⁴ Z nejznámějších výprav, jež by bylo možné označit jako poutě, lze jmenovat cesty Oldřicha Prefáta z Vlkanova, Kryštofa Haranta z Polžic a Bezdrůžic či Heřmana Czernina z Chudenic, již se v 16. či 17. století ocitli ve Svaté zemi.¹⁰⁵ Osoby, v jejichž žilách kolovala modrá krev, rovněž podnikaly poutě do Itálie či

---

¹⁰² Například Václav Ledvinka ve své studii konstatoval, že nejvyšší kancléři Království českého zcela běžně podnikali služební cesty za hranice habsburského soustátí, velmi často především do Říše. K tomu viz Václav LEDVINKA, *Úřední cesty a pobyty českých nejvyšších kancléřů v 2. pol. 16. století*, in: L. Bobková – M. Neudertová (edd.), *Cesty a cestování v životě společnosti*, zejména s. 180.

¹⁰³ Cestě z let 1551–1552 a jejímu významu se věnuje práce J. PÁNEK, *Výprava české šlechty do Itálie v letech 1551–1552*, České Budějovice 2003.

¹⁰⁴ Z. HOJDA – E. CHODĚJOVSKÁ – M. HAJNÁ – A. TESAŘÍKOVÁ, *Heřman Jakub Černín na cestě za Alpy a Pyreneje I.*, s. 271.

¹⁰⁵ Prefátovu putování se věnuje Hana BOČKOVÁ, *Cesty Čechů do Svaté země. Renesanční cestopis v 16. století*, in: *Přednášky a besedy z 37. běhu Letní školy slovanských studií*, Brno 2004, s. 5–10 nebo TÁŽ, *Prefát jako Harantův předchůdce*, in: HOP. *Historie – Otázky – Problémy*, roč. 1, 2009, č. 1, s. 117–125, Harantově cestě Marie KOLDINSKÁ, *Kryštof Harant z Polžic a Bezdrůžic. Cesta intelektuála k popravišti*, Praha 2004, s. 46–190, Czerninovým výpravám (které však – obdobně jako u předchozích jmenovaných – směřovaly také na jiná místa) pak Eduard PETRŮ, *An der Grenze von Humanismus und Barock. Heřman Černín von Chudenic und seine Reisebeschreibung*, in: *Tschechisches Barock. Sprache, Literatur, Kultur*, Frankfurt am Main 1999, s. 95–104.

v menší míře na Pyrenejský poloostrov, nicméně kromě nich i do bavorského Pasova nebo Altöttingu.¹⁰⁶

Šlechtic se také mohl dostat za hranice vlasti v rámci válečného tažení jako člen důstojnického sboru. Už podle středověkého trojího dělení lidu byla šlechta, mající za úkol chránit druhé (resp. první a třetí), v podstatě předurčena k vojenské službě. V raném novověku do armády vstupoval velký počet urozených jedinců, již právě v ní vhodným způsobem budovali kariéru a uplatňovali svůj talent a potenciál. I přes řadu změn, k nimž v průběhu času došlo a které se týkaly například stále se zvyšujících požadavků kladených na vzdělávání důstojníků, tomu nebylo jinak ani v 18. století, jelikož stále existoval zažitý názor, že šlechta je především vojenským stavem.¹⁰⁷

Pokud jde o další pohnutky vedoucí urozené jedince k poznávání nového, zbývají ještě dle představené typologie cesty umělecky motivované a obchodní. Přestože nelze zcela popřít, že by někdy umění bývalo nebylo hlavním důvodem, proč se osoba s modrou krví ocitla v neznámém prostředí, nejednalo se o jev tak častý.¹⁰⁸ Mecenáši vydávající se na cesty kvůli nákupu nejrůznějších předmětů, rozšiřování svých sbírek a setkávání se s malíři, sochaři či architekty však pochopitelně existovali. V některých případech už nicméně s umělci, jež podporovali, do zahraničí odjížděli.¹⁰⁹ Rovněž je zapotřebí zdůraznit, že soustředění se na umění a architekturu bylo také – jak ostatně vyplývá z předchozích řádků či stránek – součástí jiných druhů pobytů.

Urození jedinci v zahraničí pozorovali i tamější hospodářské poměry a navštěvovali manufaktury, kde pečlivě sledovali výrobu nejrůznějších předmětů. S postupem času pak atraktivita daných aktivit a pozornost jim věnovaná zřetelně stoupaly. Ani obchod nezůstal stranou jejich zájmu, neboť deníkové zápisy cestovatelů jsou nezdědka protkány velmi podrobnými pasážemi informujícími o jeho charakteru a specifikách. Stejně jako u umělecky motivovaných cest platí i zde, že pobytů uskutečněných z ryze obchodních účelů bylo podstatně méně.

Ať už byl šlechtic v zahraničí z jakéhokoliv důvodu, je pochopitelné, že se kromě nutných záležitostí soustředil rovněž na jiné věci. Ne všechno, čemu se zde věnoval, totiž bylo

---

¹⁰⁶ Příkladem šlechtice, který navštívil Altötting, může být Jindřich Hýzrle z Chodů. Hýzrle do Altöttingu zavítal ve dvacátých letech 17. století. Viz Věra PETRÁČKOVÁ – Jan VOGELTANZ (edd.), *Příběhy Jindřicha Hýzrla z Chodů*, Praha 1979, s. 351.

¹⁰⁷ Ivo CERMÁN, *Šlechtická kultura v 18. století. Filozofové, mystici, politici*, Praha 2011, s. 208.

¹⁰⁸ To, že k cestám ryze obchodním a umělecky motivovaným nedocházelo (soustředíme-li se na prostředí šlechty) tak často, je možné podpořit i Paraviciniho typologií šlechtických výprav, kde se tyto skupiny pobytů neobjevují. Srov. W. PARAVICINI, *Der Grand Tour in der europäischen Geschichte: Zusammenfassung*, in: R. Babel – W. Paravicini (edd.), *Grand Tour*, s. 659.

¹⁰⁹ K tomu detailněji A. MACZAK, *Travel in Early Modern Europe*, s. 217.

jeho povinností (byť se v tomto ohledu hranice mezi povinností a dobrovolností často stíraly), neboť touha opustit vlast a poznávat nové a neotřelé byla v některých případech velmi silná. Přestože je uvedenou skutečnost možné pozorovat obzvláště v pozdějších fázích raného novověku, nepostrádaly ani cesty 16., 17. a první poloviny 18. století prvky turistiky.¹¹⁰ Dokládá to ostatně – pakliže opustíme prostředí střední Evropy – Angličan Fynes Moryson, který se mimo jiné díky své zvědavosti ocitl v nejrůznějších koutech světa. Podobné pohnutky se objevily u světoběžníků z habsburské monarchie, a to včetně urozených osob.¹¹¹

Pakliže jde o hodnocení vlivů a dopadů výprav uskutečněných ve starším období (oproti éře osvícenství a začátků romantismu, které se primárně věnuje tato práce), sluší se zmínit, že si jejich významu a potenciálu byli vědomi už mnozí intelektuálové žijící v uvedeném čase. Například pro posledního biskupa jednoty bratrské Jana Amose Komenského představovalo cestování pouto mezi teoretickým poznáváním a životní praxí, jež mělo vést k humanizaci člověka.¹¹² Za zmínku stojí i stanovisko německého básníka a spisovatele Sigmunda von Birken, působícího v 17. století, podle něž „cestovatel čte živoucí příběh a dívá se na mnoho scén divadla světa, které mu pak slouží k učení se životu“.¹¹³

Vlivy některých výprav nejsou až tak překvapivé, obzvláště vezmeme-li v potaz, že nejedna z nich byla plánována s určitými očekáváními do budoucna. Příkladem mohou být putování kavalírů, během nichž urození mladíci plnili – pakliže ne svá přání – požadavky rodičů či poručníků. Pokud dané pobyty vedly k tomu, že se naučili cizím jazykům a zdokonalili se v nich, vytříbili vkus, získali potřebné znalosti a dovednosti, jež by usnadnily jejich začlenění do světa šlechty, a navázali kontakty se sobě rovnými nebo výše postavenými, byl daný cíl alespoň částečně naplněn.¹¹⁴

---

¹¹⁰ V tomto ohledu je však zapotřebí zdůraznit, že se jednalo spíše o turistiku předmoderní, jelikož poznávání cizích krajů lze sice vnímat jako hlavní motiv cestování, nicméně – slovy Zdeňka Hojdy – bylo „podřízeno určitému modelu sociálního chování“ a „nebylo účelem samo o sobě“. Viz podrobněji Z. HOJDA, „*Jdou s tebou naše srdce i mysle – až tam ku břehům Tiberu*.“ *Cestování v době biedermeieru*, in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *Biedermeier v českých zemích. Sborník příspěvků z 23. ročníku symposia k problematice 19. století*, Plzeň, 6.–8. března 2003, Praha 2004, s. 129. Navzdory tomu je možné konstatovat, že ani Hojdovo tvrzení neplatí bez výjimky.

¹¹¹ Martin Holý uvádí, že turistické elementy jsou více než nápadné například u cest Bedřicha a Jana Vladislava z Donína, majících do určité míry poznávací charakter. Srov. M. HOLÝ, *Zrození renesančního kavalíra*, s. 380.

¹¹² J. PÁNEK, *Cestování na prahu novověku mezi mýtem a realitou*, in: Jiří Knapík (ed.), *Cesty a návraty v dějinách*, Opava 2010, s. 26.

¹¹³ Citováno dle: Z. HOJDA, *Le grandezza d'Italia*, in: H.-B. Harder – H. Rothe – J. Kolár – S. Wollman (edd.), *Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern, Teil 3*, s. 154.

¹¹⁴ Mnohdy jsou však v souvislosti s kavalírskými cestami patrné i jakési „vedlejší produkty“, které plánovány nebyly. Jako příklad lze uvést náboženskou konverzi. Známým případem v českém prostředí je příběh Viléma Slawaty z Chlumu a Košumberka, jenž na základě zkušenosti ze svého pobytu v Itálii vyměnil bratrskou víru za katolictví. Gernot Heiß také uvádí některé paralely u šlechticů z rakouských zemí, k tomu G. HEIß, *Bildungs- und Reiseziele österreichischer Adelliger in der Frühen Neuzeit*, in: R. Babel – W. Paravicini (edd.), *Grand Tour*, s. 219.

V souvislosti s kavalírskými cestami je také často zdůrazňován jiný moment, netýkající se však pouze tohoto druhu výprav. Jestliže měly osoby, jimž v žilách kolovala modrá krev, příležitost seznámit se v cizině s jinou kulturou, nabízí se možnost, že alespoň její malou část po návratu „přenesli“ do vlasti. Jako velmi známý případ bývají uváděny návštěvy renesanční Itálie,¹¹⁵ a obzvláště pak výprava směřující do Janova uskutečněná mezi lety 1551 a 1552. Někteří z jejích účastníků totiž posléze přikročili k větším či menším úpravám svých sídel v duchu renesance. Dalším z výsledků uvedeného pobytu bylo přejímání nového životního stylu. Proto také nelze hovořit jen a pouze o vlivech souvisejících s uměním či architekturou, neboť plody dané cesty jsou spjaty i oblastí oblékání, stravování nebo v neposlední řadě rytířské kultury.¹¹⁶ Určité obohacení se dotklo také hudby, neboť jedním z dědictví italské mise z poloviny 16. století byl vznik něčeho, co bývá označováno jako „rožmberská muzika“ nebo – byť z muzikologického hlediska nepřesně – „rožmberská kapela“.¹¹⁷ Shrneme-li tyto informace, sluší se konstatovat, že patrně nejdůležitějším dopadem cesty české šlechty z let 1551 a 1552 byla dynamizace recepce renesance ve střední Evropě.¹¹⁸ Stejně je možné soudit o dalších výpravách urozených jedinců směřujících na Apeninský poloostrov, jelikož i ony přinesly podobné plody.

Nejinak tomu bylo v pozdějších dobách. Zatímco z Itálie 16. století se šlechtici a aristokraté vraceli ovlivnění renesancí, v 17. a v první polovině 18. století sehrálo stejnou úlohu baroko.¹¹⁹ Za zmínku stojí kulturní důsledky pobytů v dalších zemích, jelikož módu pochopitelně neurčovala pouze Itálie. Také Francie totiž platila za určitého „kulturního hegemonu“, což se ukázalo obzvláště v průběhu času. Proto také docházelo k realizaci architektonických projektů ovlivněných cestami do Francie. Navzdory uvedenému je zapotřebí zdůraznit, že konkrétní počiny mohly souviset s návštěvou praktické jakékoliv oblasti a s čímkoliv, co v ní

---

¹¹⁵ Viz blíže Andreas TÖNNERSMANN, *Reisen und Bauen. Mobilität und kulturelle Aneignung in der Architektur der Renaissance*, in: R. Babel – W. Paravicini (edd.), *Grand Tour*, s. 499–512.

¹¹⁶ J. PÁNEK, *Cestování jako modernizační činitel středověké a raně novověké společnosti (Problémy a úkoly českého výzkumu)*, in: L. Bobková – M. Neudertová (edd.), *Cesty a cestování v životě společnosti*, s. 19.

¹¹⁷ Kapelu v pravém slova smyslu tvořili vokalisté, zatímco soubor Viléma z Rožmberka, jenž se spolu s několika desítkami svých krajanů na Apeninský poloostrov vydal, instrumentalisté. Namísto zavádějícího pojmu schwarzenberského archiváře Františka Mareše, pocházejícího ze závěru 19. století, je proto vhodnější užívat termínu „rožmberská muzika“. Srov. například Josefína MATYÁŠOVÁ, *Hudebníci na českých šlechtických dvorech v 16. a na počátku 17. století. Bakalářská práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze*, Praha 2012, s. 12–16.

¹¹⁸ J. PÁNEK, *Cestování jako modernizační činitel středověké a raně novověké společnosti (Problémy a úkoly českého výzkumu)*, in: L. Bobková – M. Neudertová (edd.), *Cesty a cestování v životě společnosti*, s. 19.

¹¹⁹ K tomu Z. HOJDA, *Český Merkur, Barokní Čechie na cestách*, in: Vít Vlnas (ed.), *Sláva barokní Čechie. Umění, kultura a společnost 17. a 18. století*, Praha 2001, s. 147–162 nebo Z. HOJDA, *Kavalírské cesty české šlechty do Itálie v 17. století*, in: *Itálie, Čechy a střední Evropa*, s. 227.

šlechtic viděl, a tudíž nejen s městskou architekturou nebo venkovskými sídly, nýbrž třeba i se sakrálními stavbami.¹²⁰

S cestováním souvisí nespočet jiných důsledků (vycházejících jak ze specifčnosti výprav, tak z osobitých vlastností a charakteru cestovatelů), jimž na tomto místě nemůže být věnována patřičná pozornost. I tak lze uvést alespoň některé. Pakliže se budeme soustředit na urozené, a nikoliv na zástupce ostatních společenských vrstev, týkaly se dané odkazy kromě stavitelství a výtvarného umění také hospodářství, politiky, rozvoje věd nebo oblasti literatury, jelikož ne jeden urozený cestovatel během svého putování nebo po návratu do vlasti vytvořil dílo, jehož prostřednictvím informoval o zážitcích nejrůznějšího druhu a předával cenné zkušenosti čtenářské obci.

Nutno podotknout, že obdobné plody, tvořící velmi výrazný odkaz zahraničních pobytů české a rakouské šlechty od 16. do poloviny 18. století, je možné pozorovat i u putování urozených světoběžníků druhé poloviny 18. a začátku 19. století. Navzdory mnoha změnám, které budou ještě představeny, si totiž nelze nevšimnout shodných rysů a tendencí. Kromě faktu, že cestování velmi často zanechávalo hluboké stopy v mysli a aktivitách osob, jimž v žilách kolovala modrá krev, a připravovalo je na pozdější fáze života, se jednalo o řadu dalších záležitostí. Jednou z nich byly ostatně důvody, proč se jedinec do zahraničí vydával, což se odrazilo mimo jiné ve skutečnosti, že většina druhů cest typických pro dřívější fáze raného novověku se nevytratila ani v éře mezi osvícenstvím a romantismem. Rovněž je zapotřebí zdůraznit, že místa a pamětihodnosti navštěvované v jednotlivých zemích v době renesance a baroka bylo žádoucí prohlédnout si i ve druhé polovině 18. a v 19. století, třebaže se pozornost urozených jedinců začala pomalu přesouvat jiným směrem a k věcem, jež doposud nestály v popředí jejich zájmu.

---

¹²⁰ TÝŽ, *Rezidence české šlechty v baroku (několik tezí)*, in: L. Bobková (ed.), *Život na šlechtickém sídle v 16.–18. století*. Sborník příspěvků z konference na Pedagogické fakultě UJEP v Ústí nad Labem 30.–31. října 1991, Ústí nad Labem 1992, s. 166. Příkladem může být první loreta v českých zemích, postavená Kryštofem mladším z Lobkowicz v roce 1584 v Horšovském Týně a vztyčená po jeho návratu z Loreta. Také Jetřich Florian Žďárský ze Žďáru nechal vybudovat loretánskou kapli v Hájku u Unhoště, jejíž založení, spadající do roku 1623, bylo ovlivněno i Žďárského poutí do Loreta. Podobně tomu bylo i u olomouckého biskupa kardinála Ferdinanda z Dietrichsteina, s jehož jménem je spjat vznik loretánské kaple v Mikulově, spadající do stejné doby. Viz Jan BUKOVSKÝ, *Loretánské kaple v Čechách a na Moravě*, Praha 2000, s. 24.

2. Šlechtické cestování mezi osvícenstvím a romantismem

Osvícenství, které významným způsobem formovalo a utvářelo dobovou realitu v nejrůznějších evropských (a v některých případech i mimoevropských) zemích, bylo určujícím fenoménem i ve druhé polovině 18. století. Odlišná situace nepanovala ani v habsburské monarchii, v níž našel tento směr podporu a zastání zejména u pokrokově smýšlejících zástupců inteligence. Uvedené hnutí, jehož cílem bylo zlepšení myšlení a jednání člověka a skrze něj i alespoň částečná náprava světa, s sebou přineslo také kritiku všudypřítomných nešvarů a určitých sociálních vrstev, a to včetně šlechty.

Kromě skutečnosti, že docházelo k napadání šlechtických privilegií a stále tradovaného a zažitého mýtu urozenosti, se zásadní výtky týkaly i jiných záležitostí. Mnozí osvícenci se totiž domnívali, že tato skupina byla společnosti jen málo prospěšná.¹²¹ Dokonce i Josef II. zastával podobné stanovisko, jelikož například dvorskou šlechtu označil za „státu neužitečný nábytek“.¹²² Pokud jde o rozvoj hospodářství, byla navíc šlechta často vnímána nejen jako zpátečnická, nýbrž někdy dokonce jako překážka pokroku.¹²³ Ve snaze najít způsob, jak by urození jedinci mohli napomoci k naplnění všeobecných zájmů a záměrů dynastie, chtěl Habsburk navrátit daný stav jeho původnímu účelu – válčení. Proto také v jednom ze svých spisů napsal, že by všichni šlechtičtí mladíci měli povinně vstoupit do armády.¹²⁴

Vzhledem k faktu, že osvícenství bylo nesmírně různorodým hnutím, zastávali i samotní osvícenci odlišné postoje, lišící se mnohdy do značné míry od názorů císaře.¹²⁵ Nejinak tomu bylo ve vztahu k otázce cestování. Pakliže se nebudeme soustředit pouze na pobyty šlechty, je možné říci, že myslitelé 18. století považovali cestování jako takové za užitečné, protože se jednalo o jeden z nástrojů poznání, vzdělávání či sebevzdělávání a morální výchovy člověka.¹²⁶ Významný francouzský filozof švýcarského původu Jean-Jacques Rousseau ve svém pedagogickém románu *Emil čili O výchově* tvrdil, že právě výpravy do nejrůznějších krajů (a to nejen zahraničních, neboť stále rostla popularita putování po vlastní

---

¹²¹ Václav BŮŽEK a kol., *Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty*, Praha 2010, s. 78.

¹²² Ivo CERMAN, *Šlechtická kultura v 18. století. Filozofové, mystici, politici*, Praha 2011, s. 36.

¹²³ K tomu podrobněji Franziska HIRSCHMANN, *Formen adliger Existenz im 18. Jahrhundert. Adel zwischen Kritik und Reformen*, München 2009, s. 55.

¹²⁴ I. CERMAN, *Šlechtická kultura v 18. století*, s. 36.

¹²⁵ Příkladem může být právník a spisovatel Josef Sonnenfels, jenž zařadil šlechtu mezi užitečné složky společnosti a který dvořana považoval za někoho, kdo státu slouží bezprostředně. Srov. tamtéž, s. 34.

¹²⁶ Milan HLAVAČKA, *Cestování v českých zemích v raném novověku a v 18. a 19. století*, in: *Cestování včera a dnes. Revue pro průvodce a pracovníky cestovního ruchu*, roč. 4, 2007, č. 3, s. 35.

zemi)¹²⁷ představují ideální způsob zakončení vzdělání, jelikož je tak možné poznat vztah mezi zákony a lidem.¹²⁸ Immanuel Kant podobně uváděl, že „k prostředkům, jimiž lze rozšířit objem znalostí člověka, patří cestování, i kdyby se jednalo jen o čtení cestopisů“.¹²⁹ Za zmínku stojí i stanovisko Franze Posselta, autora *Apodemiky neboli Umění cestovat (Apodemik oder die Kunst zu Reisen)*, domnívajícího se, že „výchova není [...] naše vlastní dílo, ale dílo náhody. Sebevzdělávání je naproti tomu dílo naší vlastní volby a snah. Existuje však mnoho prostředků, skrze které se dá dosáhnout sebevzdělání, ale jedním z nejvznešenějších je cestování.“¹³⁰

Přestože se Rousseauovy, Kantovy ani Posseltovy názory nevztahovaly pouze k výpravám podniknutým osobami, jimž v žilách kolovala modrá krev, byly jejich postoje a stanoviska velmi blízké jedné z dobových reflexí týkající se účelu, významu a obhajoby šlechtického cestování. Podle tohoto přístupu šlo totiž o velmi důležitou fázi výchovy urozeného jedince a prostor pro zkušenostní vzdělávání. Proto se měl šlechtic během svých výprav zabývat o hospodářskou a sociální situaci navštívené země a detailně se seznámit s tamějšími filantropickými ústavami a spolky, školstvím, právním a politickým systémem, knihovnami, akademiemi, univerzitami či jinými vědeckými institucemi, díky čemuž se jeho putování mohlo stát užitečným a prospěšným pro druhé i společnost.¹³¹ Aby zároveň poznali svět z jiného úhlu pohledu, měli být cestovatelé konfrontováni s „barbarským“ a „divokým“.¹³² Druhá výrazná tendence, již je možné ve druhé polovině 18. století pozorovat, naopak v souvislosti se šlechticovým pobytem v cizích zemích vyzdvihovala nutnost osvojení oborově specifických znalostí klíčových pro jeho budoucí politicko-administrativní činnost.¹³³

---

¹²⁷ K tomu například Hans Erich BÖDEKER, *Reisen: Bedeutung und Funktion für die deutsche Aufklärungsgesellschaft*, in: Wolfgang Griep – Hans-Wolf Jäger (edd.), *Reisen im 18. Jahrhundert. Neue Untersuchungen*, Heidelberg 1986, s. 98.

¹²⁸ I. CERMAN, *Habsburgischer Adel und Aufklärung. Bildungsverhalten des Wiener Hofadels im 18. Jahrhundert*, Stuttgart 2010, s. 247.

¹²⁹ Citováno dle: TÝŽ, *Cesty za osvícením. Úloha cestování v osvícenské antropologii*, in: Jiří Kubeš (ed.), *Šlechtic na cestách v 16.–18. století. Sborník příspěvků (nejen) ze 3. adventního kulatého stolu, který se na téma „Prameny k dějinám šlechtického cestování, 1550–1800“ konal na půdě Katedry historických věd FF UPa dne 28. listopadu 2005, Pardubice 2007, s. 223.*

¹³⁰ Citováno dle: Thomas GROSSER, *Bürgerliche Welt und Adelsreise: Nachahmung und Kritik*, in: Rainer Babel – Werner Paravicini (edd.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert. Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen historischen Institut Paris 2000, Ostfildern 2005, s. 650.*

¹³¹ Milena LENDEROVÁ, *Den všední a sváteční Filippiny Ludmily hraběnky Schlikové a Pauliny kněžny ze Schwarzenbergu*, in: Táž – Zdeněk Bezcený – J. Kubeš (edd.), *Proměny elit v moderní době. Sborník k narozeninám docenta Roberta Saka, České Budějovice 2003, s. 112.*

¹³² Ana SIMÕES – Ana CARNEIRO – Maria Paula DIOGO, *Travels of Learning. Introductory Remarks*, in: A. Simões – A. Carneiro – M. Paula Diogo (edd.), *Travels of Learning. A Geography of Science in Europe*, Dordrecht – Boston – London 2003, s. 3.

¹³³ Joachim REES – Winfried SIEBERS, *Erfahrungsraum Europa. Reisen politischer Funktionsträger des Alten Reichs 1750–1800. Ein kommentiertes Verzeichnis handschriftlicher Quellen*, Berlin 2005, s. 51.

Ne všemi ale bylo cestování šlechty (a obzvláště cestování šlechtické mládeže) přijímáno kladně.¹³⁴ Jedním z kritických argumentů některých osvícenců byl názor, že se urození během zahraničních výprav věnují většinou jenom zábavě a jedí či pijí jako ve své vlasti, v důsledku čehož skutečně nepoznávají svět kolem sebe. Pobyt v cizině tudíž podle nich ztrácel význam.¹³⁵ Proti se stavěli také kameralisté, a to opět především v případě kavalírských cest (nebo jejich alternativ). Vzhledem k faktu, že šlechtičtí mladíci utráceli peníze v zahraničí, zaznívala poměrně často domněnka, že tyto pobyty nejsou z ekonomického hlediska pro zemi, z níž pocházeli, výhodné.¹³⁶

Ani její nejvyšší představitelé nebyli nakloněni výpravám urozených osob do ciziny, jelikož v nich spatřovali určité riziko. Opět je totiž zapotřebí zdůraznit, že osvícenství nebylo v žádném případě homogenním hnutím s univerzálním programem. Názory panovníků, o nichž se dá tvrdit, že vládli osvícensky, se tudíž pochopitelně značně lišily od postojů a stanovisek radikálnějších myslitelů ohrožujících zájmy státu a domácí dynastie. I Habsburky byl zmíněný směr vždy reflektován s vědomím potenciálních hrozeb – ať už reálných, nebo jen domnělých. Ambivalentní vztah vládců z mocného rodu a dalších proreformně smýšlejících osob k tomuto proudu (pozorovatelný už mnohem dříve)¹³⁷ se pochopitelně vyhroutil po vypuknutí Velké francouzské revoluce, a především po roce 1793, kdy se císař František obával možné radikalizace ve svých zemích.¹³⁸

S ohledem na uvedené je logické, že cesty do zahraničí (a to nejen do Francie) představovaly určité riziko, jelikož kromě jiného hrozilo i to, že by urozený jedinec přijal za své

---

¹³⁴ I když se ve starší historiografii často tvrdilo, že cesty mladých kavalírů byly osvícenskou filozofií odmítány, není tento názor zcela pravdivý. Podle Ivo Cermana je sice možné zmíněnou domněnku částečně opřít o spisy Františka Josefa Kinského, jenž byl kritický k cestám mladých šlechticů do zahraničí, nicméně i podle něj měli urození jedinci získat potřebné znalosti skrze cestování – nicméně skrze cestování po vlastní zemi. Srov. I. CERMAN, *Cesty za osvícením*, in: J. Kubeš (ed.), *Šlechtic na cestách v 16.–18. století*, s. 230.

¹³⁵ Thomas GROSSER, *Reisen und soziale Eliten. Kavalierstour – Patrizierreise – bürgerliche Bildungsreise*, in: Michael Maurer (ed.), *Neue Impulse der Reiseforschung*, Berlin 1999, s. 135.

¹³⁶ I. CERMAN, *Habsburgischer Adel und Aufklärung*, s. 246, dále například Thomas FRELLER, *Adlige auf Tour. Die Erfindung der Bildungsreise*, Ostfildern 2007, s. 12.

¹³⁷ Jako příklad lze uvést hraběte Františka Josefa Kinského, vojenského reformátora a ředitele Vojenské akademie ve Vídeňském Novém Městě. Poté, co Jan Rudolf Chotek poslal Kinskému na pozorování svého syna Josefa, jenž chtěl nastoupit ke kavalerii, informoval Kinsky Jana Rudolfa o tom, že jeho syn nemá žádné špatné manýry, jimž učila osvícenská výchova. Z toho také jasně vyplývá, že se i Kinsky stejně jako další proreformně orientovaní zástupci české šlechty stavěl kriticky k radikálnějším formám osvícenství. Srov. podrobněji I. CERMAN, *Šlechtická kultura v 18. století*, s. 319.

¹³⁸ Irina BLETSCHACHER, *Das Franzosenbild in Deutschland und Österreich zur Zeit der Französischen Revolution 1789–1794. Diplomarbeit an der Universität Wien*, Wien 1989, s. 68. Strach panovníků z šíření revolučních idejí zmiňuje též Claire MADL, *Šíření informací o francouzské revoluci v Čechách: Veřejné mínění, politická moc a ekonomický faktor*, in: Táž – Daniela Tinková (edd.), *Francouzský švindl svobody. Francouzská revoluce a veřejné mínění v českých zemích*, Praha 2012, s. 33.

myšlenky radikálního osvícenství. Zabránit tomu bylo úkolem státu.¹³⁹ Už Marie Terezie zakázala „osobám vyššího stavu odebrati se do cizích zemí bez výslovného královského a zeměpanského souhlasu“.¹⁴⁰ Daleko větší dopady ovšem měly kroky, které učinil její syn Josef II. Z mnoha opatření stojí za zmínku především jeho nařízení z roku 1781, jehož prostřednictvím bylo urozeným jedincům až do věku 28 let zakázáno podnikání zahraničních výprav.¹⁴¹ Uvedené rozhodnutí bylo odůvodněno morální škodlivostí časného cestování nezralých mladíků, což vyplývá i z následujících vět císaře: „Zkušenost a důkazy mě dostatečně poučily, že zvyklost mladých lidí konat před svými zralými léty cesty do ciziny, a obzvláště pod vedením hofmistrů je – pokud ne škodlivá – tak přece přinejmenším zbytečná.“¹⁴²

V dané době již nicméně nebylo nutné, aby šlechtici z českých či rakouských zemí opustili vlast a vycestovali za vzděláním do zahraničí. Zatímco je dříve v 18. století lákala studia ve Štrasburku, Leidenu nebo Lipsku, kde jako profesor logiky a metafyziky působil proslulý Johann Christoph Gottsched, po tereziánských reformách univerzit zájem o studium v cizích zemích z jejich strany (nebo ze strany jejich rodičů) ztlačil.¹⁴³ Výsledkem reformy totiž bylo jisté zkvalitnění výuky na domácích vzdělávacích ústavech a jejich vyšší atraktivita pro urozené, kteří zde získávali potřebné vzdělání (a zejména právnické) pro to, aby mohli sloužit osvícenskému státu a svému panovníkovi. Šlechtic se totiž v 18. století začal pomalu měnit v úředníka a právě jeho vzdělání mu mělo umožnit zastávání mnohdy vysokých byrokratických funkcí.¹⁴⁴

Fakt, že mladíci, jimž v žilách kolovala modrá krev, začali častěji a častěji navštěvovat domácí univerzity, ovšem v žádném případě neznamena, že by po dovršení svých studií bývali nepodnikali cesty do zahraničí (a to i navzdory již zmiňovaným snahám a restrikcím). Co se ale změnilo, byla podoba, náplň a charakter těchto výprav. Zatímco tradiční kavalírské cesty 16., 17. a první poloviny 18. století byly neodmyslitelně spojeny se studiem na univerzitách či šlechtických akademiích (byť většinou ne zevrubným), nebyl nyní takový model dominantní záležitostí. Po završení univerzitního vzdělání velmi často následovalo putování po cizích zemích, během něž měl urozený jedinec poznat cizí prostředí, seznámit se s odlišnou kulturou

---

¹³⁹ Zásahy osvícenského státu ve vztahu k cestování šlechty shrnuje Zdeňka STOKLÁSKOVÁ, *Státní zájem a svoboda cestování v Rakousku (1780–1850)*, in: Studie k sociálním dějinám, sv. 11, Praha – Opava 2005, zejména s. 106–108.

¹⁴⁰ Citováno dle: Tamtéž, s. 106–107.

¹⁴¹ Srov. I. CERMÁN, *Habsburgischer Adel und Aufklärung*, s. 249.

¹⁴² Citováno dle: Hannes STEKL, *Österreichs Aristokratie im Vormärz. Herrschaftsstil und Lebensformen der Fürstenthäuser Liechtenstein und Schwarzenberg*, Wien 1973, s. 111.

¹⁴³ K tomu podrobněji I. CERMÁN, *Šlechtická kultura v 18. století*, s. 138.

¹⁴⁴ J. KUBEŠ, *Národné dospívání urozených. Kavalírské cesty české a rakouské šlechty (1620–1750)*, Pelhřimov 2013, s. 260.

a vytříbit svůj vkus, nicméně jeho program pochopitelně nemohl být ochuzen ani o paměti-hodnosti a zajímavosti nejrůznějšího druhu. S postupem času a pozvolným pronikáním osvícenských a preromantických nebo romantických myšlenek na významu začala rovněž nabývat příroda, jejíž krásy šlechtic objevoval.¹⁴⁵ Studium na univerzitě, typické pro předchozí éru, však již zpravidla chybělo.

Pokud skutečně došlo k tak zásadním změnám, nabízí se otázka (v české i zahraniční historiografii hojně diskutovaná), zdali je možné i ve druhé polovině 18. století nadále hovořit o kavalírských cestách. Navzdory faktu, že někteří historikové označují za konec tohoto fenoménu právě polovinu 18. století,¹⁴⁶ existují názory opačné, vyslovující se pro chápání výprav urozených mladíků podniknutých i ve druhé polovině 18. století jako kavalírských cest.¹⁴⁷ Je totiž důležité si uvědomit, že určité shodné či podobné momenty lze pozorovat rovněž v pozdějších dobách. Iniciační a kvalifikační aspekt uvedených pobytů se totiž příliš nezměnil ani poté, jelikož zkušenosti nabyté v zahraničí měly šlechtice i v éře pozdního osvícenství a počátků romantismu připravit na jeho budoucí život a kariéru. Určitá změna naopak spočívala v porušování tendence ke standardizaci konvenčního způsobu výchovy a prolamování sociální uzavřenosti,¹⁴⁸ neboť osvícenci doporučovali, aby cestovatelé (a to nejen ti s modrou krví) v zahraničí navazovali kontakt se zástupci různých sociálních vrstev a profesí, a tudíž nejen se sobě rovnými.¹⁴⁹

Kromě cest urozených mladíků (ať už je budeme nadále nazývat kavalírskými, či nikoliv) ve druhé polovině 18. a na začátku 19. století nechyběly ani výpravy podniknuté z jiných důvodů, které se objevovaly už dříve. Proto je možné setkat se s politickými a diploma-

---

¹⁴⁵ Ivo Cerman v této souvislosti hovoří o sentimentálních cestách, které datuje přibližně mezi léta 1760 a 1792. Srov. I. CERMAN, *Bildungsziele – Reiseziele. Die Kavalierstour im 18. Jahrhundert*, in: Martin Scheutz – Wolfgang Schmale – Dana Štefanová (edd.), *Orte des Wissens. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des Achtzehnten Jahrhunderts 18/19*, Bochum 2004, s. 77.

¹⁴⁶ V českém prostředí jsou hlavními stoupenci pohledu, podle něžž bylo důležitou a nedílnou součástí kavalírských cest právě návštěvování univerzit či šlechtických akademií, především Zdeněk Hojda a Jiří Kubeš. Prvně jmenovaný klade zánik tohoto fenoménu přibližně k roku 1740, Jiří Kubeš pak do poloviny 18. století. Srov. Zdeněk HOJDA, *Kavalírské cesty české šlechty do Itálie v 17. století*, in: Itálie, Čechy a střední Evropa. Referáty z konference pořádané ve dnech 6.–8. 12. 1983, Praha 1986, s. 220 a J. KUBEŠ, *Národné dospívání urozených*, s. 260.

¹⁴⁷ Z českých autorů věnujících se problematice šlechtického cestování si zaslouží zmínit především Ivo Cerman a jeho názor, že kavalírské cesty lze doložit i na počátku 19. století, kdy byl tento fenomén plně vystřídán romantickou vzdělávací cestou. K tomu podrobněji I. CERMAN, *Bildungsziele – Reiseziele*, in: M. Scheutz – W. Schmale – D. Štefanová (edd.), *Orte des Wissens*, s. 77, dále TÝŽ, *Šlechtická kultura v 18. století*, s. 138 a TÝŽ, *Habsburgischer Adel und Aufklärung*, s. 243–247. Dalo by se také soudit, že i Jiří Kroupa zastává (pokud jde o označení tohoto typu výprav, pro něžž už však byla typická absence zahraničního studia) podobný názor jako Cerman, když uvádí případ hraběte a pozdějšího knížete Václava Antonína z Kaunitz-Rietbergu, jenž po dokončení úplného studia na jedné univerzitě absolvoval – dle jeho slov – kavalírskou cestu. Srov. Jiří KROUPA, *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost 1770–1810*, Brno 2006, s. 60.

¹⁴⁸ J. REES – W. SIEBERS, *Erfahrungsraum Europa*, s. 55.

¹⁴⁹ M. LENDEROVÁ, *Den všední a sváteční Filippiny Ludmily hraběnky Schlikové a Pauliny kněžny ze Schwarzenbergu*, in: Táž – Z. Bezecný – J. Kubeš (edd.), *Proměny elit v moderní době*, s. 112.

tickými misemi či obchodními, vojenskými nebo nábožensky motivovanými cestami. S postupem času se do zahraničí častěji a častěji odjíždělo také z turistické zvědavosti. V nejednom případě se šlechtici a aristokraté účastnili vědeckých expedic, velmi často botanicky, geologicky nebo mineralogicky orientovaných.¹⁵⁰ V 18. století se nicméně objevily i zdravotní pobyty, jež se ale v mnoha případech – byť se to na první pohled nemusí zdát – vůbec nelišily od některých jiných druhů výprav. Kromě návštěvy tradičních i netradičních lázeňských míst totiž existovaly i takové ozdravné cesty, během nichž šlechtic v žádném léčebném ústavu nepobýval. Například při nejrůznějších dýchacích potížích se doporučovalo strávit nějaký čas v oblasti Středomoří, a sice kvůli tamějšímu klimatu a blahodárnému ovzduší. Ten, kdo se sem vypravil, zde ovšem (pokud mu to jeho stav dovolil) neopomenul ani prohlídky pamětihodností a významných měst, stejně jako to dříve dělali mladí kavalíři nebo jedinci vydávající se do zahraničí z jiných důvodů.

Jestliže budeme sledovat zájem osob s modrou krví o jednotlivé země, lze konstatovat, že jejich pozornost se upírala obzvláště k Francii, významně ovlivňující evropskou politiku, myšlení, kulturu a módu. Vlna „frankománie“, o které je možné hovořit, velmi výrazně zasáhla i svět urozených. Francouzština, v níž se často komunikovalo a korespondovalo a již někteří šlechtici a aristokraté z habsburské monarchie ovládali dokonce lépe než němčinu,¹⁵¹ se totiž ve sledované době stala vnitřním sociolektem, typickým právě pro danou vrstvu společnosti.¹⁵² Znalost tohoto jazyka byla tudíž důležitou záležitostí a v podstatě i téměř podmínkou pro společenský úspěch jedince.¹⁵³ Proto je také více než logické, že styky šlechty z českých zemí s francouzským prostředím byly ve druhé polovině 18. století intenzivní, a sice i navzdory faktu, že se návštěvy země galského kohouta většinou omezovaly pouze na velká centra.¹⁵⁴

Velmi lákavou zemí byla také Itálie. Kromě proslulých měst, poutních míst, renesančních a barokních památek zde cestovatele nyní lákala ještě jedna věc. 18. století bylo dobou nové vlny zájmu o antiku. Přestože antických památek si cestovatelé všímali už v předchozích

---

¹⁵⁰ Příklady několika šlechtických přírodovědců zmiňuje práce I. CERMAN, *Šlechtická kultura v 18. století*, zejména s. 415–442.

¹⁵¹ Milena Lenderová uvádí příklad Františka de Paula hraběte z Hartigu (vyrůstajícího v pozdně osvícenském prostředí), který ve svém životopise uvedl, že se pořádně německy naučil až během úřednické kariéry. Viz M. LENDEROVÁ, *Sociální a kulturní funkce francouzštiny ve společnosti českých zemí v období „mezi časy“*, in: Jaroslav Lorman – D. Tinková (edd.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvěcenství*, Praha 2009, s. 237.

¹⁵² K této otázce detailněji in: Tamtéž.

¹⁵³ Podrobně se tomu věnuje I. CERMAN, *Šlechtická kultura v 18. století*, zejména s. 256–257.

¹⁵⁴ J. REES – W. SIEBERS, *Erfahrungsraum Europa*, s. 64.

dobách, objevila se nyní kromě „frankománie“ i jakási „antikománie“.¹⁵⁵ Souvisí to především s archeologickými vykopávkami v Pompejích a Herkulaneu, které v 1. století našeho letopočtu na dlouhou dobu pohřbil prach a popel Vesuvu a jež čekaly na své znovuobjevení. K němu došlo již na počátku 18. století, nicméně plánovaný výzkum zpomalily mnohé války a určitý nezájem ze strany rakouských místodržících.¹⁵⁶ Systematické vykopávky poté započaly až v době bourbonské nadvlády nad Neapolskem. S odkrýváním ruin Pompejí a Herkulanea je také neodmyslitelně spjato jméno Johanna Joachima Winckelmanna, jehož lze považovat za jednoho ze zakladatelů moderní archeologie a který se v Itálii vedle dalších aktivit podílel právě na odkrývání pozůstatků měst pod Vesuvem. Pompeje a Herkulaneum se už kolem poloviny 18. století stávaly čím dál tím oblíbenějším a lákavějším cílem pro osoby, jež do Itálie zavítaly. K tradičním místům, která nesměla být během pobytu na Apeninském poloostrově opomenuta, se proto zařadily i ruiny zmiňovaných center antické civilizace. Jejich návštěva nebyla vynechávána ani v případě výprav urozených jedinců. Cesta k nim však byla většinou organizována jenom jako krátký výlet z nedaleké Neapole, často spojený s prohlídkou královské sbírky v Portici.¹⁵⁷

Prohlídka Pompejí a Herkulanea nebyla jedinou možností, jak podniknout exkurz do dějin starověku. Urození jedinci totiž pochopitelně neopomíjeli ani antické památky nacházející se na jiných místech. V některých případech kvůli nim opouštěli pevninskou část Itálie a vydávali se na Sicílii. Fakt, že tento ostrov ve Středozezemním moři lákal cestovatele právě svou antickou minulostí, dokládá příklad italského pobytu šlechtice z německého prostředí Johanna Hermanna Riedesela. Jeho trasa byla přímo vzorová: Riedesel se na Sicílii soustředil nejdříve na západní a posléze na jižní a východní pobřeží, nicméně zcela opomenul pobřeží severní, a sice právě kvůli skutečnosti, že na něm ani v jeho blízkosti nebylo k vidění nic řeckého.¹⁵⁸

Zvýšený zájem o antiku, ke kterému opět významně přispěl Winckelmann, se neprojevoval pouze návštěvami starověkých památek. V 18. století totiž došlo ke znovuobjevení od-

---

¹⁵⁵ To, jak se měnila pozornost šlechticů a aristokratů věnovaná antickým památkám, zachycuje (byť především ve spojitosti s tématem kavalírských cest) studie Gerrit WALTHER, *Antike als Reiseziel? Klassische Orte und Objekte auf dem Grand Tour zwischen Humanismus und Aufklärung*, in: R. Babel – W. Paravicini (edd.), *Grand Tour*, s. 129–143.

¹⁵⁶ I. CERMAN, *Pout' do Pompejí. Marie Josefína z Windischgrätzu v Itálii 1774–1776*, in: V. Bůžek – Jaroslav Džbelka (edd.), *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku*, České Budějovice 2007, s. 114.

¹⁵⁷ Thorsten FITZON, *Reisen in das befremdliche Pompeji. Antiklassizistische Antikenwahrnehmung deutscher Italienreisender 1750–1870*, Berlin – New York 2004, s. 137.

¹⁵⁸ Srov. Ernst OSTERKAMPF, *Johann Hermann von Riedesels Sizilienreise. Die Winckelmannsche Perspektive und ihre Folgen*, in: H.-W. Jäger (ed.), *Europäisches Reisen im Zeitalter der Aufklärung*, Heidelberg 1992, s. 97.

kazu a dědictví díla Antonia Palladia.¹⁵⁹ Obliba palladiánské architektury, významně čerpající i z umění antiky, v době klasicismu opět vzrostla, v důsledku čehož výtvořily geniálního architekta 16. století znala téměř celá Evropa. Goethe, jehož italská cesta spadající do osmdesátých let 18. století významně ovlivnila německou kulturu, estetiku a myšlení, ve svých poznámkách mnohokrát zmínil právě Palladia. O jeho stavbách pak prohlásil, že je v nich „skutečně něco božského, úplně jako síla velkého básníka, který z pravdy a lži vytvoří něco třetího, jehož vypůjčená existence nás okouzlí“.¹⁶⁰ Velmi výraznou stopu Palladiova vlivu je možné najít především v dílně světa. Po kratší či delší návštěvě Itálie se totiž britští aristokraté nechávali inspirovat jeho projekty a přistupovali k úpravám svých sídel.¹⁶¹ Kontakt s britským neopalladianismem, jehož plody lze do určité míry vnímat jako výsledek cest na Apeninský poloostrov, se poté odrazil i v činnosti a aktivitách urozených jedinců z habsburské monarchie a pozdějšího Rakouského císařství.¹⁶²

Ani Velkou Británii tudíž není možné v souvislosti se sledováním zahraničních výprav české a rakouské šlechty a jejich dědictví a odkazů opomenout. Tato země i ve druhé polovině 18. a na začátku 19. století (jakož i později) zažívala neuvěřitelný hospodářský boom, jež zapříčinila průmyslová revoluce a kvůli němuž se k dílně světa dílně upíraly zraky cestovatelů z pevninské Evropy. Nové výrobní postupy, moderní technologie a revoluční vynálezy, jejichž proslulost se šířila daleko za hranice země, totiž pochopitelně nemohly zůstat stranou jejich zájmu. Osob vydávajících se na ostrovy za účelem studovat zde tyto novinky proto již brzy přibývalo.

Velká Británie nebyla jenom kolébkou průmyslové revoluce, která ovlivnila celou společnost. Pravděpodobně ještě dříve (či alespoň ve stejnou dobu), než světoběžníci z nej-různějších koutů světa začala přitahovat industriální tvář této země, projevíli mnozí návštěvníci zájem o jiné věci. Výrazná proměna vztahu člověka k přírodě, jež souvisí s myšlenkami osvícenství a romantismu, se totiž odrazila i v aktivitách a činnosti cestovatelů.¹⁶³ Nejinak tomu bylo v případě dílny světa, kde byly už v první polovině 18. století zakládány krajinář-

¹⁵⁹ K tomu podrobněji například práce Erik FORSSMAN, *Palladio in Deutschland und Skandinavien*, in: Vierhundert Jahre Andrea Palladio (1580–1980). Colloquium der Arbeitsstelle 18. Jahrhundert, Gesamthochschule Wuppertal, der Deutschen UNESCO-Kommission, der Akademie der Architektenkammer Nordrhein-Westfalen, Wuppertal, 25.–28. November 1980, Heidelberg 1982, zejména s. 90.

¹⁶⁰ Citováno dle: Gábor HAJNÓCZI, *Andrea Palladio*, Leipzig 1980, s. 8.

¹⁶¹ K otázce šíření (neo)palladianismu či obecně (neo)klasicismu v Británii v souvislosti s cestováním viz například studii T. C. W. BLANNING, *The Grand Tour and the Reception of Neo-Classicism in Great Britain in the Eighteenth Century*, in: R. Babel – W. Paravicini (edd.), *Grand Tour*, s. 541–552.

¹⁶² Pro prostředí Moravy se tomuto tématu věnuje práce Michal KONEČNÝ, „*Vitruvius Moravicus*“. *Palladiánské inspirace ve službách moravské světské aristokracie (1800–1850)*. Diplomová práce Filozofické fakulty Masarykovy Univerzity v Brně, Brno 2007.

¹⁶³ Srov. Marie ŠEDIVÁ KOLDINSKÁ, *Cestování, poznávání a vnímání jinakosti*, in: Táž – I. Cerman (edd.), *Základní problémy studia raného novověku*, Praha 2013, s. 511.

ské parky. Skutečnost, že se plody britského zahradního umění staly velkým lákadlem pro urozené pozorovatele, dokládá existence tzv. Gartenreisen, jejichž cílem bylo ostrovní království a o nichž se hovoří zejména v německé historiografii.¹⁶⁴

Realita éry industrializace, s níž rostoucí obliba krajinářských parků do určité míry souvisela, umožnila i zrod tzv. gotického revivalu.¹⁶⁵ Zatímco v britských městech a na předměstích začaly ve druhé polovině 18. století vyrůstat vysoké cihlové komíny, vznikala ve stejné době na venkově v důsledku pozvolného pronikání preromantických či romantických idejí první aristokratická sídla výrazně ovlivněná uměním a architekturou minulých dob. Povědomí o plodech gotického revivalu, jemuž urození i neurození návštěvníci dílny světa věnovali větší a větší pozornost, se prostřednictvím výprav (a mimo jiné výprav šlechty) šířila rovněž do pevninské Evropy.

Jestliže cestování umožnilo šíření britských vynálezů, mezi něž se řadí moderní technologie, krajinářské parky či architektonické projevy romantismu, rostla se znalostí uvedených fenoménů i atraktivita dílny světa pro okolní svět. Pokud se v 18. století v souvislosti s kulturou a dobovou módou objevilo několik „mání“, není možné po „antikománii“ a „frankománii“ opomenout ani vlnu „anglománie“. „Anglománie“, jejíž počátky spadají již do 18. století a která byla velmi nápadná a intenzivní zejména v 19. století,¹⁶⁶ s sebou přinesla zájem prakticky o všechno anglické. Proto také během cest na ostrovy nesmělo být opomenuto nic podstatného. V případě, že neměli dostatek informací, četli potenciální návštěvníci práce Arthura Younga a jiných autorů, z nichž čerpali vše potřebné.¹⁶⁷

Kromě skutečnosti, že měla Velká Británie okolnímu světu co nabídnout, souvisel stále se zvyšující zájem o ní ještě s jednou věcí. Vyrůstající oblibu uvedené země zapříčinila také Velká francouzská revoluce a následné války s ní i s Napoleonem. Právě devadesátá léta 18. století byla totiž dobou, kdy Británie předstihla Francii jako cíl zahraničních cest evropské šlechty. To samé lze pak tvrdit rovněž o šlechtě české a rakouské,¹⁶⁸ a to navzdory faktu, že se

---

¹⁶⁴ Adrian von BUTTLAR, *Der Landschaftsgarten. Gartenkunst des Klassizismus und der Romantik*, Köln 1989, s. 141.

¹⁶⁵ K tomu srov. například Felix BUTSCHEK, *Europa und die industrielle Revolution*, Wien – Köln – Weimar 2002, s. 161.

¹⁶⁶ Začátek „anglománie“ se projevil zejména zájmem o anglickou filozofii (a mimo jiné o Lockovy myšlenky), která přitahovala již od třicátých let 18. století. Srov. Jonathan I. ISRAEL, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*, Oxford 2002, s. 10.

¹⁶⁷ Hubert AMFT, „Nirgends ist Lectüre eine [sic] allgemeineres Bedürfniss...“. *Kunst und Literatur Englands in „Annalen“-Beiträgen Georg Forsters*, in: H.-W. Jäger (ed.), *Europäisches Reisen im Zeitalter der Aufklärung*, s. 161.

¹⁶⁸ Tyto údaje uvádí Joachim Rees, který shrnul informace získané na základě komplexního pramenného výzkumu vztahujícího se ke kavalířským cestám a shromažďujícího data celkem k více než dvěma stům výprav šlechty z nejrůznějších evropských zemí uskutečněných mezi lety 1750–1800. Navzdory určitým odlišnostem, třebaže přesná statistická data nejsou známa, je možné se domnívat, že zvolené pořadí platí i pro cesty šlechty ze

někteří aristokraté vydávali do Francie i v neklidných letech (mnohdy navíc v roli jakýchsi „revolučních turistů“).¹⁶⁹

Urození cestovatelé také projevovali zájem o Svatou říši římskou, jež byla v některých ohledech spojnicí mezi českými zeměmi a Británií. V nejednom případě se však (stejně jako v dřívějších dobách) nejednalo o vlastní cíl výprav, ale pouze o tranzitní území. Ve sledovaném období nechyběly ani výpravy do Severního a Jižního Nizozemí (resp. pozdějšího Spojeného Království nizozemského) či Švýcarska, přičemž důležitou roli vždy sehrály okolnosti cesty a samozřejmě i preference a zájmy jednotlivých šlechticů. Opět se totiž sluší zdůraznit, že právě záliby urozených cestovatelů a prvek individuality byly zásadními faktory určujícími nejen samotný program a náplň pobytů, ale také jejich vlivy a odkazy.

---

zemí habsburské monarchie. K uvedeným závěrům týkajícím se německého výzkumu viz práci J. REES, *Wahrnemen in fremden Orten, was zu Hause Vortheil bringen und nachgeahmet werden könne*, in: R. Babel – W. Paravicini (edd.), *Grand Tour*, s. 513–539.

¹⁶⁹ Jako příklad může posloužit případ Josefa Karla z Waldsteina nebo knížete Filipa Josefa z Liechtensteina, který ve Francii dokonce uzavřel občanský sňatek a jenž na základě své zkušenosti sepsal úvahu o francouzské revoluci. I. CERMAN, *Šlechtická kultura v 18. století*, zejména s. 588–601. Jestliže se nebudeme zabývat šlechtou a českým, resp. rakouským prostředím, jeví se jako patrně neznámější příklad a paralela k českým a rakouským aristokratům britský Arthur Young, jenž o svém pobytu v revoluční Francii zanechal písemné svědectví. K tomu podrobněji například in: Jana BORODÁČOVÁ, *Arthur Young – britské svědectví o Velké francouzské revoluci*, in: *Historický obzor. Časopis pro výuku dějepisu a popularizaci historie*, roč. 25, 2014, č. 3–4, s. 50–61.

3. Urození cestovatelé a vytváření přírodně krajinářských parků

Britská revoluce v krajinářské tvorbě

V 18. století nastaly v oblasti estetiky, umění a architektury zásadní a velmi výrazné změny. V žádném případě ovšem není možné hovořit o jediné univerzální tendenci, která by bývala určovala vše a jež neměla žádného konkurenta. Vedle sebe totiž existovalo několik směrů, z nichž mnohé se do určité míry stavěly do opozice vůči svým protějškům – přesně tak, jak tomu bylo (soustředíme-li se na filozofii a myšlenková hnutí) u osvícenství a romantismu, které se po nějaký čas vyskytovaly souběžně. Co se týče estetiky, je uvedená záležitost snad ještě markantnější, jelikož vzájemné střetávání odlišných stylů a tendencí trvalo daleko déle. Kromě narůstajícího zájmu o antiku došlo totiž ve druhé polovině 18. století i ke znovuobjevování kouzla středověku, a to v důsledku pozvolného pronikání preromantických a romantických myšlenek. Romantismus jako umělecký směr ve svých počátcích nebyl nástupcem klasicismu (byť se jím později stal), nýbrž jenom dalším z proudů, který měl navíc s klasicismem mnoho společného – například minulost jako určitý inspirační zdroj. Přestože se klasicismus a romantismus s postupem času stále více a více vymezovaly vůči sobě navzájem (nebo se přesněji romantismus vymezoval vůči klasicismu), jejich paralelní existence se v žádném případě nevyklučovala. Dobová praxe a realita totiž ukazují, že v průběhu několika desetiletí šly tyto směry naopak ruku v ruce, přičemž často se dá určit jen to, zdali v konkrétním případě převažovala romantická nebo klasicistní podstata.¹⁷⁰ Příkladem může být jedna z novinek 18. století – krajinářské parky (přezdívané též „anglické“), z nichž mnohé byly ovlivněny oběma fenomény.¹⁷¹

Pravidelné zahrady, tehdy obecně nazývané francouzskými, začaly být kritizovány už na počátku 18. století. I když se estetické cítění pomalu přesouvalo jiným směrem, týkaly se výtky rovněž toho, že je přísná barokní či rokoková geometrie proti řádu přírody. Kritici

¹⁷⁰ K tomu podrobněji in: Heide N. ROHLOFF, *Klasicismus und beginnende Romantik. Geistesgeschichtlicher Wandel und kultursoziologische Entwicklung im 18. Jahrhundert in England*, Hannover 1971, s. 1, dále například Andreas BEYER, *Die Kunst des Klassizismus und der Romantik*, München – Nördlingen 2011, s. 110.

¹⁷¹ Co se týče terminologie, je nutné vyslovit následující: Zatímco v zahraničním prostředí jsou krajinářské parky označovány rovněž jako zahrady, které jsou dále charakterizovány určitým přívlastkem (například v angličtině krajinářskému parku odpovídá pojem „landscape garden“, v němčině „Landschaftsgarten“, ve francouzštině se používá mimo jiné výrazů „jardin a l’anglaise“, „jardin pittoresque“ či „jardin anglo-chinois“), bývá v češtině často (nicméně nikoliv vždy) rozlišováno mezi krajinářským parkem a zahradami. V případě následujících stránek však bude výraz „zahrada“ (pakliže není doplněn žádným dalším určením) chápán jako slovo nadřazené pojmu „krajinářský park“, a krajinářský park tudíž s ohledem na uvedené představuje v tomto pojetí jen zvláštní typ zahrady.

také poukazovali na společenský podtext, jelikož byly francouzské zahrady chápány a nahlíženy (a obzvláště v Británii) jako jeden ze symbolů feudalismu a výraz politické zvrůle a sociálního útlu. ¹⁷² Naopak svobodu oproti francouzské formálnosti a „tyranii“ ¹⁷³ měla vyjadřovat skutečná příroda.

Pravou přírodu tehdy také začali opěvovat někteří myslitelé, mimo jiné opět z britského prostředí. Například Antony Ashley Cooper, hrabě ze Shaftesbury, předchůdce ideje zakládání krajinářských parků, do své *Filosofické rapsodie (The Moralists)* z počátku 18. století zařadil rovněž *Hymnus na přírodu*. O ní se vyjádřil těmito slovy: „Ó, nádherná přírodo! Nadevše krásná a svrchovaně dobrá! Bezmezně láskyplná i láskyhodná, božská! Ty, tak oku lahodící a nekonečně bezmezná, ty, která přinášíš tomu, kdo tě studuje, tolik moudrosti a přemýšlivému pozorovateli tolik rozkoše, ty, jež nám v každém svém výtvoru nabízíš bohatší scénu a nádhernější představení, než jaké kdy může předvést lidské umění!“ ¹⁷⁴ U Shaftesburyho (jako později u řady dalších) lze také pozorovat myšlenku ztotožnění krásy a dobra. Ideál pro něj nepředstavovala lidskou rukou upravená francouzská zahrada, nýbrž příroda v původním stavu, neboť podle jeho názoru sama o sobě ztělesňovala přirozenost. Proto také Shaftesbury psal o neschopnosti „vzpírat se ve mně rostoucí vášni pro věci přirozené, u nichž člověk ani svou dovedností, ani důmyslnými nápady či rozmary nezničil jejich skutečný řád zasahováním do prvotního stavu.“ ¹⁷⁵ Autor *Filosofické rapsodie* dále podotýkal, že dokonce i „drsné skály, mechem zarostlé jeskyně, nepravidelné sluje bez stopy lidských rukou a tříštící se vodopády se vším svým děsivým půvabem pravé divočiny jsou o to přitažlivější, že lépe postihují podstatu přírody a vypadají velkolepěji a nádherněji než kejklířství šlechtických zahrad.“ ¹⁷⁶ Podobný ideál přírody jako u lorda Shaftesburyho se objevil už dříve u Johna Miltona, který si v rozsáhlé epické básni *Paradise Lost* představoval ráj jako panensky nedotčenou krajinu. ¹⁷⁷

Naproti tomu Joseph Addison se ve svém časopisu *The Spectator* z června 1712 vyslovil pro určité zásahy do přírody. Addison uvedl, že „obilná pole nabízejí pěkný pohled a kdy-

---

¹⁷² Harri GÜNTHER, „Da ist doch ein ganzes Land voll Gärten, welches mein System begünstigt: die Natur aufzusuchen, und sich nicht erst eine Natur um sich her zu schaffen“, in: Týž (ed.), *Gärten der Goethe-Zeit*, Leipzig 1993, s. 30. K této problematice viz také práci Olga BAŠEOVÁ, *Krajinářský park romantismu*, in: Marie Mžyková (ed.), *Kamenná kniha. Sborník k romantickému historismu – novogotice*, Sychrov 1997, zejména s. 257.

¹⁷³ David WATKIN, *The English Vision. The Picturesque in Architecture, Landscape and Garden Design*, London 1982, s. 1.

¹⁷⁴ Citováno dle: Karel STIBRAL, *Proč je příroda krásná? Estetické vnímání přírody v novověku*, Praha 2005, s. 64.

¹⁷⁵ Citováno dle: Susan LASDUN, *The English Park. Royal, Private and Public*, London 1991, s. 77.

¹⁷⁶ Citováno dle: K. STIBRAL, *Proč je příroda krásná?*, s. 64.

¹⁷⁷ Markéta ŠANTRŮČKOVÁ, *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína. Vznik a vývoj parků v Krásném Dvoře, Jemčině, Petrohradě a Chudenicích*, Praha 2014, s. 44.

by byly mezi nimi se nacházející cesty zbudovány s trochou péčí, kdyby byl přírodní klenot luk vylepšen nějakými přísadami z oblasti umění, pak by mohl každý vytvořit ze svých držav pěkný obraz krajiny“.¹⁷⁸ O vztahu umění a přírody hovořil i William Shenstone, podle nějž „by krajina měla obsahovat dostatek rozmanitosti k vytvoření obrazu na plátně“ a jenž tvrdil, že „malíř krajinomaleb je zahradníkův nejlepší návrhář“.¹⁷⁹ V podobném duchu smýšlel například anglický básník a spisovatel Alexander Pope, majitel vily v Twickenhamu a tvůrce zdejších slavných zahrad z počátku 18. století, což dokládají jeho slova, že „každé vytváření zahrady je krajinomalba, přesně jako krajina visící na stěně“.¹⁸⁰ Do určité míry lze soudit, že se Pope nemýlil, protože i díla malířů sloužila jako jistý vzor a předobraz při zakládání parků v novém stylu. Okolí šlechtických usedlostí mělo být tudíž upravováno tak, aby vypadalo jako zhmotnění předloh z obrazů.¹⁸¹ Za zmínku stojí zejména obrazy znázorňující italskou krajinu, a obzvláště pak tu v okolí Říma.¹⁸²

Stále větší a větší popularitě nových proudů v krajinářské tvorbě napomohla v některých případech rovněž krásná literatura a poezie, v níž byla opěvována nedotčená a panensky čistá příroda. Popis romantických scenérií totiž v čtenáři vyvolával niterné emoce, působící i na tvůrce budoucích anglických parků. Básně, romány a další plody krásné literatury tudíž v této souvislosti představují další inspirační zdroj.¹⁸³ Platí to mimo jiné o projektech slavného britského architekta 18. století Williama Kenta, jehož jméno je spjato s vytvářením parků v Chiswicku nebo Stowe a kterému jako vzor posloužilo i známé dílo *The Faerie Queene* od Edmunda Spensera.¹⁸⁴

Do krajinotvorby se také zčásti promítl odkaz filozofie, a to zejména ve druhé polovině 18. století. Je zajímavé, že ačkoliv počátky pozvolné revoluce v zahradním umění souvisely s prostředím Velké Británie, sehrály zde později významnou roli ideje francouzského osvícenství. Na tento paradox upozornil už slavný cestovatel Arthur Young, tvrdící, že ačkoliv móda zakládání parků v novém stylu pocházela z Anglie, ovlivnily jejich podobu z velké části především myšlenky Diderota a Rousseaua.¹⁸⁵ Velký ohlas zaznamenaly právě názory Rousseaua, jenž přírodu stavěl do opozice ke společnosti. Podle něj totiž „člověk žijící

¹⁷⁸ Citováno dle: John Dixon HUNT, *Der malerische Garten. Gestaltung des europäischen Landschaftsgartens*, Stuttgart 2004, s. 13.

¹⁷⁹ Citováno dle: Charles HARRISON – Paul WOOD – Jason GAIGER (edd.), *Art in Theory 1648–1815. An Anthology of Changing Ideas*, Malden 2000, s. 819.

¹⁸⁰ Citováno dle: J. D. HUNT, *Der malerische Garten*, s. 14.

¹⁸¹ John Martin ROBINSON, *Temples of Delight. Stowe Landscape Gardens*, London 1994, s. 60.

¹⁸² O krajinomalbách a jejich vlivu na utváření parků v Británii podrobněji například Adrian von BUTTLAR, *Der englische Landsitz 1715–1760. Symbol eines liberalen Weltentwurfs*, Mittenwald 1982, s. 81–83.

¹⁸³ K tomu například D. WATKIN, *The English Vision*, s. 3.

¹⁸⁴ J. D. HUNT, *Der malerische Garten*, s. 26.

¹⁸⁵ Jiří KROUPA, *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost 1770–1810*, Brno 2006, s. 203.

pro společnost je celý ve své škrabošce. Jelikož nežije téměř nikdy sám v sobě, není v sobě nikdy svoboden [...].“¹⁸⁶ V důsledku vlivů civilizace navíc filozofův původně dobrý „přírozený člověk“ ztrácel svou nezkaženost. Proto také Rousseau vyzdvihoval roli přírody, která jedince chránila před vlivy civilizace a jež ho zároveň vychovávala.¹⁸⁷ Záměrné výchovné působení se vzhledem k uvedeným názorům stalo jedním z hlavních cílů zahradního umění v období osvícenství, přičemž je nutné zdůraznit, že příroda z návštěvníka neměla vytvářet „jenom“ lepšího člověka, ale v ideálním případě dokonce filantropa prospěšného svému okolí či lidstvu.¹⁸⁸ Tato myšlenka se objevila například ve slavném *Emilovi*.

Mnohdy hluboký filozofický podtext nicméně nebyl všem pozorovatelům srozumitelný, protože i zahrady 18. a 19. století (s ohledem na to, že měly sloužit i zábavě) nebyly určeny jen pro potěšení ducha, ale i oka.¹⁸⁹ Také estetické faktory totiž sehrály v uvedeném procesu zásadní roli. Důraz byl nyní pochopitelně kladen na jiné věci než v minulosti. Přednost měla krajina, kde se střídaly plochy světla a stínu a jež zároveň nabízela jistý moment překvapení. Bylo tudíž žádoucí vyvarovat se pravidelnosti a dosáhnout naopak určité asymetrie, o čemž hovořil i architekt a politik Thomas Robinson v dopisu lordu Carlislovi z prosince 1734. V souvislosti s parkem v Carlton House, vytvářeným pro Frederika, prince velšského, Robinson napsal, že „právě vzniká nová móda v zahradnictví, která je uplatňována s tak velkým úspěchem v princově zahradě [...], že započaly všeobecné úpravy některých z nejdůležitějších zahrad v království [...]“.¹⁹⁰ Autor dopisu dále vyzdvihl přednost nového proudu spočívající ve snaze vytvoření určité diverzity v krajině, čehož šlo docílit právě prostřednictvím asymetrie: „[...] tato metoda zahradnictví je tím příjemnější, jelikož, až bude [zahradra] dokončena, bude mít podobu krásné přírody a – aniž by to bylo řečeno – představí si člověk, že umění nesehrálo v dokončování žádnou roli a že je [vše] přesně podle toho, co slycháváme od Číňanů, zcela podle jejich modelu práce s touto přírodou, u níž nikde nepokládají rovné linie nebo nedělají pravidelné úpravy.“¹⁹¹

Dalším charakteristickým znakem krajinářských parků byla otevírající se perspektiva do krajiny. Pohled návštěvníka nyní nebyl směřován na architektonické prvky, ty se – byť

---

¹⁸⁶ Citováno dle: K. STIBRAL, *Proč je příroda krásná?*, s. 77.

¹⁸⁷ K problematice vztahu přírody a člověka u Rousseaua viz například práci Laurence D. COOPER, *Rousseau, Nature and the Problem of the Good Life*, State College 1999.

¹⁸⁸ Michael NIEDERMEIER, *Goethe und die „Revolution“ in der Gartenkunst seiner Zeit*, in: H. Günther (ed.), *Gärten der Goethe-Zeit*, s. 18.

¹⁸⁹ Tom WILLIAMSON, *Polite Landscapes. Gardens and Society in Eighteenth-Century England*, Baltimore 1995, s. 68.

¹⁹⁰ Citováno dle: D. WATKIN, *The English Vision*, s. 14.

¹⁹¹ Citováno dle: Tamtéž.

byly téměř nezbytné – naopak staly spíše doplňkem.¹⁹² Jedním z nejdůležitějších záměrů bylo vyvolat v člověku niterné emoce a podnítit jeho fantazii. Rovněž měl být zastoupen prvek náhodnosti, již bylo možné dosáhnout pomocí rozsypaných kusů skal, ruin či odumřelých stromů. Taková krajina byla považována za malebnou a právě pojem malebnosti či pitoreskosti představoval v souvislosti s vytvářením anglických parků ústřední téma.¹⁹³ Termín „picturesque“, přejatý do angličtiny z italského „pittresco“,¹⁹⁴ se v 18. století stal jedním z ústředních kritérií pro posuzování estetické hodnoty přírody. Za velmi důležité měřítko (vedle „krásného“ a „povznášejícího“) považoval malebnost například Uvedale Price.¹⁹⁵ Skutečnost, že role pitoreskosti byla v uvedené době hojně diskutovanou záležitostí, dokládá i to, že se Price zapojil do tzv. „picturesque controversy“, do níž svými názory přispěli i Richard Payne Knight nebo Humphry Repton.¹⁹⁶

„Picturesque“ ovšem neměla jenom ryze umělecký význam, jelikož je nutné poukázat na skutečnost, že se zároveň jednalo o prostředek, díky němuž bylo možné spojit architekturu s přírodou. V tomto ohledu tudíž „picturesque“ dovršila něco, co předtím započalo rokoko.¹⁹⁷ Význam malebnosti se v průběhu času měnil – přesně tak jako samotné krajinářské parky. V první fázi byl totiž důraz kladen na čisté linie a velké prostory luk a lesů. Pitoresknost jako klíčové hledisko byla typická až pro druhou fázi, v rámci níž byly vytvářeny velmi složitě komponované celky. Jako reakce na uvedenou vlnu se objevil požadavek, aby se parky opět staly jednoduššími, jenž byl nakonec vystřídán poslední fází, vyznačující se složitě utvářenou krajinou.¹⁹⁸ Fakt, že se pitoresknost stala v rámci estetického diskurzu neopomenutelnou záležitostí, ovšem neznamena, že by se ve spojitosti se vznikem krajinářských parků bývalo vytratilo moralisticky-etické pojetí přírody,¹⁹⁹ typické například pro Shaftesburyho a později oživené již zmíněným Jeanem Jacquesem Rousseauem. Uvedený princip byl spíše doplněn ještě o jinou perspektivu, jež se kromě důležitosti přírody pro duchovní rozvoj člověka zaměřila také na estetické faktory.

---

¹⁹² Stefan GROß, *Die Weimarer Klassik und die Gartenkunst. Über den Gattungsdiskurs und die „Bildenden Künste“ in den theoretischen Schriften von Goethe, Schiller und Krause*, Frankfurt am Main 2009, s. 37.

¹⁹³ Problematikou pitoreskosti se zabývá práce J. D. HUNT, *Gardens and the Picturesque. Studies in the History of Landscape Architecture*, Cambridge – London 1997.

¹⁹⁴ Francouzský spisovatel Stendhal však považoval výraz „picturesque“ za ryze anglické slovo. TÝŽ, *Der malerische Garten*, s. 8.

¹⁹⁵ Tamtéž.

¹⁹⁶ Této diskuzi se věnuje například studie Patrick GOODE, *The Picturesque Controversy*, in: George Carter – P. Goode – Kedrun Laurie (edd.), *Humphry Repton, Landscape Gardener 1752–1818*, Norwich 1982, s. 34–41.

¹⁹⁷ Joseph Mordaunt CROOK, *The Dilemma of Style. Architectural Ideas from the Picturesque to the Post-Modern*, Chicago 1989, s. 32.

¹⁹⁸ M. ŠANTRŮČKOVÁ, *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína*, s. 55.

¹⁹⁹ K němu podrobněji například A. von BUTTLAR, *Der Landschaftsgarten. Gartenkunst des Klassizismus und der Romantik*, Köln 1989, s. 71.

Jako vzor malebnosti obecně platila italská krajina, která se stávala velmi často námětem pro malíře. Itálie ovšem při vzniku nového krajinářského stylu a jeho prosazování se sehrála významnou roli ještě z jednoho důvodu. Příroda této země totiž nepodněcovala pouze tehdy, pokud byla malíři 18. století či dřívějších dob zachycena na plátně. Kromě výprav zahradních architektů je nutné vyzdvihnout význam cest britských aristokratů na Apeninský poloostrov.²⁰⁰ Existuje totiž několik příkladů, kdy zkušenost z pobytu v Itálii vedla k „přenesení“ její krajiny do Británie.²⁰¹ Jedním z nich byl například Richard Boyle, hrabě z Burlingtonu. Právě lord Burlington ve druhém desetiletí 18. století podnikl cestu po Evropě, v jejímž rámci navštívil Itálii. Po návratu z ní se pustil do projektu budování zahrad v okolí svého sídla v Chiswicku. Burlingtonův počín, považovaný za jeden z prvních krajinářských parků na Britských ostrovech, je tudíž další ukázkou toho, jak cestování ovlivňovalo aktivity a činnost urozeného jedince. Na úpravách Chiswicku se podílel již zmiňovaný William Kent, významný zahradní architekt a propagátor nového krajinářského stylu. V případě Chiswicku se neinspiroval svým italským pobytem jen samotný lord Burlington, ale také Kent, který se v Itálii kromě pozorování krajiny zajímal o tamější stavitelství – a mimo jiné o Palladiovy výtvoř. Na ně se zaměřil i Burlington, a sice během své druhé výpravy do Británie, kde si nechal ukázat jak palladiánskou architekturu, tak Palladiovy kresby.²⁰²

Burlington poté do svého projektu přenesl kromě vizí vypovídajících o jeho estetických preferencích nakloněných palladianismu ještě něco jiného. Zahrady v Chiswicku měly (stejně jako další příklady krajinářské tvorby 18. a 19. století) několik dalších rovin, v nichž byl ukryt hlubší podtext. Chiswick totiž vyjadřoval Burlingtonův intelektuální, emociální a politický vztah k whigovským ideálům jednoduchosti a svobody. Zmíněný aristokrat ovšem chtěl do parku dále promítnout víru v to, že imitací starých národů může být dosaženo objektivních ideálů krásy.²⁰³ Proto nechal postavit mnoho drobných staveb, chrámků a pavilonů, které na antické kultury odkazovaly a k jejichž vzniku Burlingtona do určité míry inspirovaly jeho italské pobyty.

Další významné zahrady vytvořené v rané fázi zakládání krajinářských parků se nacházejí ve Stowe. Jejich úpravy zahájil na počátku 18. století Richard Temple, vikomt Cobham. Na projektu se v této době podíleli Charles Bridgeman a John Vanbrugh, který měl za úkol přestavět i sídlo samotné. Poté, co Vanbrugh roku 1726 zemřel, potřeboval Cobham no-

---

²⁰⁰ Tuto problematiku zmiňuje mimo jiné S. LASDUN, *The English Park*, s. 80.

²⁰¹ K této otázce viz například práci Laurence FLEMING – Alan GORE, *The English Garden*, London 1979, zejména s. 97.

²⁰² Giles WORSLEY, *Classical Architecture in Britain. The Heroic Age*, New Haven – London 1995, s. 111.

²⁰³ D. WATKIN, *The English Vision*, s. 6.

vého architekta. Na doporučení Bridgemana přijal Jamese Gibbse, odpovědného za pavilony u západního vstupu do parku. Později se do dění aktivněji zapojil také sám lord Cobham, který se v roce 1733 stáhl do Stowe do opozice ke dvoru. Majitel usedlosti však ve Stowe zaměstnával i jiné osoby, jež prosluly na poli zahradní tvorby. Ve třicátých letech se jednalo o již zmíněného Williama Kenta a ve čtyřicátých letech pak o věhlasného Lancelota Browna, známého rovněž jako „Capability“ Brown.

Pro Stowe Gardens je typické něco, co je charakteristické rovněž pro další projekty nového proudu v krajinotvorbě. Zdejší zahrady byly navrženy tak, aby stimulovaly mysl potenciálních návštěvníků symbolickými součástmi. Ve srovnání s jinými příklady anglických parků 18. a 19. století je však ve Stowe uvedená snaha patrně ještě nápadnější. V první řadě je u díla lorda Cobhama a jeho architektů možné odkázat na literární vzory a vazby. V parku byly totiž rozmístěny busty Shakespeara, Milтона a Bacona, nacházející se v Chrámu významných britských osobností, jenž měl ukazovat dějiny ostrovního království v nejlepším světle. Interiér Venušina chrámu zdobily malby z již zmíněné Spenserovy básně *The Faerie Queene*. Naproti tomu v Jezerních pavilonech byly původně k vidění scény z pastorálního dramatu *Il Pastor Fido* od Guariniho.²⁰⁴ Další stavby umístěné v parku pak odkazovaly na minulost, mimo jiné na dobu antiky, jež zde byla oslavována jako kolébka svobody a demokracie. V případě Stowe Gardens ani jiných pitoreskních zahrad nicméně nešlo zdaleka jen a pouze o minulost, neboť u Cobhamova projektu není těžké vysledovat minimálně jeden velmi silný prvek týkající se přítomnosti a budoucnosti. Elysejská pole a jejich program totiž vyjadřovala politické přesvědčení lorda Cobhama, který byl stejně jako tvůrce Chiswicku stoupcem whigů. Cobham se však nepohodl s whigovským státníkem Robertem Walpolem, jež muž byla vyčítána korupce, a proto se ve Stowe Gardens nacházejí také negativní odkazy vypovídající o Cobhamově nespokojenosti s dobovou realitou. Dokládá to například Chrám moderní ctnosti, navržený jako ruina a obsahující torzo sochy, která s největší pravděpodobností znázorňuje právě Walpola.²⁰⁵

Richard Temple nebyl jediným majitelem Stowe, jenž inicioval úpravy zdejších zahrad. Po něm přišli další, přičemž každý z nich vtiskl parku podobu odpovídající požadavkům příslušné doby. Stowe Gardens jsou tudíž výjimečné nejen tím, že se jedná o jeden z prvních projevů nových trendů v krajinotvorbě v Británii i Evropě, ale také kvůli faktu, že ukazují všechny jejich fáze – od sentimentální zahrady doby osvícenství po typický krajinářský

---

²⁰⁴ J. M. ROBINSON, *Temples of Delight*, s. 26.

²⁰⁵ Heinfried WISCHERMANN, *Fonthill Abbey. Studien zur profanen Neugotik Englands im 18. Jahrhundert*, Berlin 1979, s. 230.

park éry romantismu. Vzhledem k proslulosti daného místa je více než příznačné, že se Stowe Gardens nevyhýbali urození ani neurození turisté na svých cestách po Britských ostrovech. K těmto významným zahradám se proto váží celé pasáže z per slavných osobností. Například již několikrát zmiňovaný Jean-Jacques Rousseau napsal, že Stowe „je složen z velmi krásných a malebných míst vybraných tak, aby reprezentovala různé druhy scenérií“ a že „tvůrce této znamenité domény také vztyčil ruiny, chrámy a starobylé stavby“, které stejně jako krajina „ukazují nádheru, jež je více než lidská“.²⁰⁶ Podobně uchvácen byl John Perceval, hrabě z Egmontu. Kromě překrásné scenérie ho překvapilo, jak rozsáhlý Cobhamův projekt byl. Lorda Egmonta totiž zaujalo, kolik se toho ve Stowe lidskému oku nabízelo k vidění, jelikož „si dvacetkrát myslíte, že už nemůžete spatřit víc, a najednou se nalézáte v nějaké nové zahradě“.²⁰⁷

Po Chiswicku, Stowe a dalších raných výsledcích estetické revoluce začaly brzy přibývat další pitoreskní parky, které se staly častým cílem zahraničních turistů. Vyzdvihnout lze především Stourhead, Blenheim, Studley Royal Park či královské zahrady v Kew, hojně vyhledávané zejména cestovateli z Francie a německých zemí.²⁰⁸ Pakliže bylo v souvislosti s Carlton House zmíněno jméno prince Frederika, je nyní nutné odkázat na jeho manželku Augustu Sasko-Gothajsko-Altenburskou, která nechala (již jako vdova) zahrady v Kew významným způsobem rozšířit a obohatit o nové prvky. Na úpravách Kew Gardens se podílel William Chambers, další z předních britských architektů 18. století. Chambersovy inspirační zdroje byly velmi různorodé. Jako jeden z nich sloužily stavby nacházející se v Itálii, které mu byly známy například z obrazů malíře Richarda Wilsona a jež opět ukazují, že role kulturního transferu mezi Británií a Itálií byla při vytváření některých krajinářských parků klíčová. V souvislosti s přejímáním antické kultury ovšem v Kew Gardens nehrály roli pouze plody výtvarného umění. V 18. století totiž byly ve Velké Británii k dispozici i publikace, které podněcovaly zájem intelektuálů o kulturu starověku, a to nejen o řeckou či římskou. K nejvýznamnějším pracím patřila díla Roberta Wooda *Ruins of Palmyra* (1753) a *Ruins of Balbec* (1757), *Antiquities of Athens* od Jamese Stuarta a Nicholase Revetta (první díl vyšel roku 1762) nebo text Roberta Adama *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia* (1764). Tyto knihy pomáhaly šlechticům a aristokratům z dílny světa a jiných ze-

---

²⁰⁶ Citováno dle: J. M. ROBINSON, *Temples of Delight*, s. 111.

²⁰⁷ Citováno dle: Alicia AMHERST, *History of Gardening in England (1896)*, Barsinghausen 2011, s. 251.

²⁰⁸ Této otázce se věnuje práce D. WATKIN, *The Influence of English Royal Gardens on the Continent in the 18th Century*, in: Franz Bosbach – Gert Gröning (edd.), *Landschaftsgärten des 18. und 19. Jahrhunderts. Beispiele deutsch-britischen Kulturtransfers*, München 2008, zejména s. 33–40. Watkin dokonce hovoří o tom, že Kew Gardens byly centrální atrakcí pro německé a francouzské návštěvníky Británie od šedesátých let 17. století. Srov. tamtéž, s. 33.

mí a jejich architektům rozšířit si obzory. Například práce *Ruins of Balbec* inspirovala vznik Apollónova chrámu ve Stourheadu a v případě Kew Gardens pak Slunečního chrámu od Williama Chamberse.²⁰⁹

Také Dálný východ sloužil Chambersovi jako určitý námět a vzor. Slavný architekt nechal ve Stowe vztyčit vysokou pagodu, která nebyla jenom výsledkem jeho studijních cest do Číny, nýbrž patrně i velmi dobré znalosti předlohové literatury věnující se východoasijskému stavitelství. Orientální architektura v zahradách Británie a jiných zemí byla totiž velmi módní záležitostí.²¹⁰ Souvisí to mimo jiné s faktem, že Čína byla považována za zemi divů a fantazie, která byla stavěna do opozice vůči prozaické realitě evropského kontinentu. Uvedená vize o Číně a dalších zemích Orientu pak byla oživována prostřednictvím mnoha zanechaných cestovních zpráv.²¹¹ Idealistickou a částečně utopickou představou o Číně, odrážející se v budování nejrůznějších pagod, pavilonů a čínských mostů, poté otrásla Rousseova kritika této země.²¹²

V 18. století se neprojevil zvýšený zájem jen a pouze o kulturu Dálného východu. Ve stejné době se v krajinářských parcích začaly objevovat stavby, jež odkazovaly na středověkou minulost. Jestliže v Británii došlo k zásadní změně v souvislosti s posunem od pravidelných zahrad ke krajinářským parkům, přinesla uvedená doba ještě jednu revoluci v oblasti estetiky, a to zrod tzv. gotického revivalu. Projekty inspirované architekturou a uměním gotiky byly zpočátku velmi nenápadné a patrně jen málokdo by tehdy býval tušil, že zmíněný proud později ovlivní podobu celé Evropy. Přestože pomalý vzestup gotického revivalu začal okolo poloviny 18. století, neznamená to, že by se bývaly gotikou inspirované stavby neobjevovaly již dříve. V tomto ohledu je ovšem potřebné rozlišovat mezi skutečným gotickým revivalem na jedné straně a částečným dozníváním gotické tradice na straně druhé, zasahující v určitých případech až do 18. století.²¹³ I v 16. a 17. století lze totiž najít ne jeden stavební počín, jehož inspiračním zdrojem byla gotika. Proto je také možné setkat se s pojmem „gothic survival“, nicméně ve druhé polovině 18. století se jednalo ve většině případů daleko spíše o záležitost „obrození“ gotiky než jejího přežívání, o novou, vzedmutou vlnu zájmu, jejíž zlatý věk poté přišel v 19. století.²¹⁴

---

²⁰⁹ Adrian TINNISWOOD, *Historic Houses of the National Trust*, London 1991, s. 177.

²¹⁰ K čínské architektuře v krajinářských parcích viz studii Osvald SIRÉN, *China and Gardens of Europe of the Eighteenth Century*, New York 1950.

²¹¹ Gerd-Helge VOGEL, *Chinoise Architekturen in deutschen Gärten. Ein kleines Lexikon*, Berlin 2014, s. 11.

²¹² A. von BUTTLAR, *Der Landschaftsgarten*, s. 42.

²¹³ Srov. Kenneth CLARK, *The Gothic Revival. An Essay in the History of Taste*, London 1950, s. 1.

²¹⁴ Chris BROOKS, *The Gothic Revival*, Oxford 1999, s. 34.

Důvodů, proč ke zrodu gotického revivalu došlo, je několik. Kromě průmyslové revoluce, na níž nostalgické ohlédnutí se do světa minulosti logicky reagovalo, je třeba vyzdvihnout jinou skutečnost. Významnou roli totiž sehrál i v té době stále velmi populární klasicismus, úzce propojený s osvícenstvím. Proti jeho přísnosti, striktnosti, symetrii a rozumu byl důraz kladen spíše na pocity a emoce, jež bylo možné prostřednictvím umění a architektury vyjádřit a které měly být vyvolány rovněž na straně pozorovatelů a diváků. Kvůli tomu také začalo přibývat projektů inspirovaných gotikou. Mnohé z nich se objevovaly právě v krajinářských parcích, s nimiž jsou gotický revival a jeho plody neodmyslitelně spjaty. Zpočátku šlo totiž především o menší stavby, zatímco ty větší v podobě šlechtických sídel, městských domů a jiných budov přišly zpravidla později.²¹⁵

I zde je ale zapotřebí poukázat na fakt, že některé zahradní stavby z počátku 18. století byly spíše plodem gotického survivalu než revivalu.²¹⁶ Za jeden z prvních počínů medievalismu lze označit Alfred's Hall v Cirencester Park v Gloucestershire, který byl vybudován ve dvacátých letech 18. století pro hraběte Bathursta.²¹⁷ Dalšími projevy medievalismu byly také velmi často ruiny, nicméně je možné soudit, že na počátku 18. století jim nebyla doba (ve srovnání s druhou polovinou 18. a celým 19. stoletím) ještě tolik nakloněna. Tuto domněnku zčásti potvrzují i nenaplněné snahy architekta Johna Vanbrugha, jenž do zahradního komplexu v Blenheimu navrhoval včlenit pozůstatky staré usedlosti Woodstock Manor. Vanbrugh ovšem nenašel porozumění u majitele Blenheimu, a k realizaci jeho záměru tak nedošlo.²¹⁸

Vztah k ruinám a jejich symbolika se však v průběhu času značně pozměnily. V éře prvních zahrad vytvářených v souladu s novými trendy a velmi výrazně formovaných osvícenskými myšlenkami totiž ruina ještě nepředstavovala výraz nostalgického vzpomínání na minulost, ale byla chápána spíše jako symbol marnosti a oběť neúprosného času. Co je navíc nutné zdůraznit, je skutečnost, že středověk byl v osvícenském diskurzu chápán negativně, a sice jako „doba temna“. Podobně nahlíželi někteří myslitelé a intelektuálové na gotiku, jelikož se jednalo o dědictví středověku a dílo barbarů. Lze to ilustrovat mimo jiné na výrocích Immanuela Kanta, hovořícího ve vztahu ke gotice o znetvoření stavebního umění.²¹⁹ Ruiny

---

²¹⁵ Příklady drobných staveb vytvořených v duchu gotiky zmiňuje práce Mark GIROUARD, *The Castle Revival in English Architecture 1610–1870*, in: Renate Wagner-Rieger – Walter Krause (edd.), *Historismus und Schlossbau*, München 1975, s. 84.

²¹⁶ Michael McCARTHY, *The Origins of the Gothic Revival*, New Haven – London 1987, s. 27.

²¹⁷ D. WATKIN, *The English Vision*, s. 45.

²¹⁸ Götz POCHAT, *Gartenkunst und Landschaftsgarten vor Wörlitz*, in: Frank-Andreas Bechtold – Thomas Weiss (edd.), *Weltbild Wörlitz. Entwurf einer Kulturlandschaft*, Ostfildern-Ruit 1996, s. 33.

²¹⁹ Andrea SIEGMUND, *Die romantische Ruine im Landschaftsgarten. Ein Beitrag zum Verhältnis der Romantik zu Barock und Klassik*, Würzburg 2002, s. 130.

v krajinářských parcích proto v daném kontextu nebyly považovány jenom za odkaz na něco, co bylo pokořeno, ale rovněž na něco, co pokořeno být mělo. Ke změně vnímání poté došlo v souvislosti se silicím vlivem romantismu, díky němuž byl středověk nahlížen jako čas, kdy žil člověk v souladu s božským celkem, a doba představující nedosažitelný ideál.²²⁰ Ruiny a trosky se tudíž staly jednou z nejlepších možností k vyjádření určité utopie. Vzhledem k této informaci nepřekvapí, že i William Beckford, spisovatel, politik, sběratel umění a obdivovatel minulosti, nejprve plánoval ve svém proslulém Fonthill Abbey, jež by mohlo být také označeno za určitou utopii, vztyčit umělou zříceninu.²²¹

Kromě ruin vznikaly v krajinářských parcích gotizující temply, mosty a pavilony. Rovněž je patrné (a sice jak v Británii, tak v pevninské Evropě), že v sobě některé stavební počiny spojovaly gotiku s jinými styly. V 18. století se jednalo především o doznívající klasicismus, nicméně například u Horace Walpolea, syna slavného státníka Roberta Walpolea, a jeho zámku Strawberry Hill byl inspirační zdroj jiný. Přestože v dopise příteli Horaci Mannovi napsal Walpole o svém úmyslu postavit „malý gotický hrad“,²²² bylo výsledkem aristokratických snah spíše spojení gotizujících forem a rokoka. I v pozdější době se neogotika na Britských ostrovech velmi často spojovala s dalšími styly – v případě venkovských sídel šlechty velmi často s alžbětinskou a jakobínskou renesancí, nebo přesněji něčím, co alžbětinskou a jakobínskou renesancí napodobovalo a evokovalo. Ačkoliv začínal být gotický revival dominantní záležitostí, objevilo se v Británii 18. a 19. století i několik jiných revivalů. Jednalo se například o palladiánský a od konce 18. století i řecký revival, které byly inspirovány uměním a architekturou antiky či renesance a jejichž plody se tudíž často objevovaly rovněž v krajinářských parcích. V 19. století se jako další z proudů čerpajících svůj námět ve stavitelství středověku uplatnil tzv. románský či normanský revival, představující určitou alternativu k romantické neogotice. Velmi módní záležitostí se stal normanský revival obzvláště díky stále rostoucí popularitě románů Waltera Scotta o normanské minulosti Británie, a zejména pak jeho knihy o Ivanhoovi.²²³

---

²²⁰ M. GIROUARD, *Life in the English Country House. A Social and Architectural History*, New Haven – London 1978, s. 242

²²¹ H. WISCHERMANN, *Fonthill Abbey*, s. 221.

²²² Citováno dle: M. McCARTHY, *The Origins of the Gothic Revival*, s. 65.

²²³ Paul JOHNSON, *Castles of England, Scotland and Wales*, London 1992, s. 189.

Odkaz Británie v krajinářské tvorbě ve Francii a německých, rakouských a uher- ských zemích v 18. a na počátku 19. století

V době vydání Scottova nejslavnějšího díla byly plody britské estetické revoluce (či přesněji estetických revolucí) již známy i v pevninské Evropě. Značné proslulosti se dočkaly jak některé příklady historizující architektury šlechtických sídel, tak i krajinářských parků, jež s nimi vytvářely jeden celek. Pokud jde ovšem o recepci trendů krajinářské tvorby, bylo nutné vyřešit nejprve několik záležitostí. Teoretici a praktikové věnující svou pozornost danému tématu se totiž zabývali otázkou, nakolik je anglická metoda použitelná na kontinentu. Mimo to se ovšem vedly diskuze o tom, co má být z nové módy převzato. Podobné debaty byly odrazem skutečnosti, že každý teoretik zahradního umění zastával jiná stanoviska ohledně toho, co je a není anglickým parkem.²²⁴

Popularita se zahrady v anglickém stylu dočkaly také v řadách vzdělané veřejnosti. Souviselo to jednak s dobovou „anglománií“, jednak – což je nutné zdůraznit – s velkým počtem cest podniknutých do ostrovního království. Právě díky nim se už v 18. století rozšířila tendence vytváření přírodně krajinářských parků do jiných zemí. Například zahrady ve Stowe se staly zdrojem inspirace pro další podobné projekty, a sice i na území Ruska. Stowe Gardens lorda Cobhama totiž posloužily jako určitý vzor Kateřině II. Veliké v rámci budování zahrad v Carskoje Selo.²²⁵ O sympatiích osvícenské panovnice pro nové trendy uplatňující se v krajinotvorbě svědčí její slova adresovaná Voltairovi: „Vášnivě miluji zahrady v anglickém stylu, houpající se linie, mírné svahy, rybníky, jež předstírají, že jsou jezery, poloostrovy na pevné půdě. A zrovna liniemi hluboce pohrdám.“²²⁶

Daleko více než Rusko Kateřiny Veliké ovlivnila britská revoluce v krajinářském umění jiné země. Jednou z nich byla Francie. I když se móda zakládání pitoreskních zahrad skutečně zrodila ve Velké Británii, navštěvovali Francouzi v 18. století velmi často ostrovy (a obzvláště po skončení sedmileté války) a snažili se dokázat, že myšlenka vytváření krajinářských parků byla jejich vynálezem.²²⁷ Přesto se ovšem první francouzské projekty inspirované novým proudem objevily později. Kromě toho je nutné upozornit na skutečnost, že ve

---

²²⁴ J. D. HUNT, *Der malerische Garten*, s. 92.

²²⁵ J. M. ROBINSON, *Temples of Delight*, s. 14.

²²⁶ Citováno dle: J. D. HUNT, *Der malerische Garten*, s. 90.

²²⁷ Géza HAJÓS, *Romantische Gärten der Aufklärung. Englische Landschaftskultur des 18. Jahrhunderts in und um Wien*, Wien – Köln 1989, s. 41.

Francii (podobně jako jinde na kontinentu) byly ideje anglického stylu značně pozměněny.²²⁸ Stěžoval si na to už geniální architekt Lancelot Brown v roce 1770: „Ve Francii přesně nechápou naše myšlenky ohledně zahradnictví a utváření místa, jež – pokud je správně pochopeno – dodá veškerou eleganci a všechen komfort, jenž [...] je zcela vhodný pro vlastníka, básníka a malíře.“²²⁹

Fakt, že si Francie přetvořila původní anglický styl ke svému obrazu, souvisí s několika záležitostmi. Odlišný vývoj byl dán mimo jiné napětím mezi městem a venkovem.²³⁰ Významnou roli hrála také skutečnost, že se móda krajinářských parků ve Francii spojila s rokokovými zahradami, vyhovujícími romantickým náladám.²³¹ V některých případech ovlivnila podobu sentimentálních zahrad rovněž existence starého režimu. Stále častěji totiž zazníval požadavek sociálních a ekonomických reforem, v jehož důsledku vznikaly utopické zahrady, a sice jako určitý výraz nenaplnění tohoto přání.²³² Rozdílů mezi britskými a francouzskými tendencemi bylo však mnohem více. Příkladem mohou být daleko silnější vazby na východoasijskou architekturu, jelikož ve Francii trvalo nadšení pro Čínu i přes Rousseauovu kritiku až do 19. století. Oblíbenou formu zde tudíž představovala tzv. jardin anglo-chinois s Čínou inspirovanými kiosky, pavilony, mosty a pagodami. Jardin anglo-chinois ale často obsahovala i jiné prvky – například řecké či římské, egyptské, holandské, a někdy dokonce švýcarské, upomínající na svět Alp.²³³

Zahrady ve Francii také mnohy přinášely explicitní reminiscence na osvícenskou filozofii. Platí to mimo jiné o jednom z nejvýznamnějších francouzských krajinářských parků 18. století, který vytvořil René de Girardin v Ermenonville. Kromě odkazů na Novou Heloisu se zde totiž nacházel Rousseauův hrob, situovaný uprostřed umělého jezera. Jinou významnou zahradu představuje Désert de Retz, vytvořený v poslední čtvrtině 18. století. Móda zakládání krajinářských parků našla odezvu i u členů francouzské královské rodiny, a především u Marie Antoinetty. S jejím jménem je spojeno založení parku v okolí Malého Trianonu ve Versailles, jenž měl ukazovat idylu venkovského života. Proto do něj nechala královna umístit „Hameau de la Reine“, jakousi idealizovanou vesničku tvořenou domy umístěnými na břehu jezera. Některé zahrady ve Francii se dokonce staly natolik proslulými, že byly podobně jako v případě britských parků podnikány cesty s cílem jejich návštěvy. V této souvislosti

²²⁸ David Watkin v tomto kontextu upozorňuje na skutečnost, že v pevninské Evropě často nebyly vytvářeny anglické parky, ale spíše něco, co bylo v jednotlivých zemích rozuměno pod pojmem „anglický park“. Srov. D. WATKIN, *The English Vision*, s. 161.

²²⁹ Citováno dle: T. WILLIAMSON, *Polite Landscapes*, s. 79.

²³⁰ A. von BUTTLAR, *Der Landschaftsgarten*, s. 105.

²³¹ M. ŠANTRŮČKOVÁ, *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína*, s. 61.

²³² A. von BUTTLAR, *Der Landschaftsgarten*, s. 124.

²³³ Tamtéž, s. 111.

je možné hovořit o tzv. *voyages pittoresques*, k nimž byly vydávány i různé návody, příručky a cestovní průvodce.²³⁴

Anglické trendy se dočkaly značné odezvy také v německých zemích, kde se problematice nových proudů v krajinotvorbě věnovala domácí literatura. Patrně nejvýznamnější počín na tomto poli představuje pětidílná práce *Teorie zahradního umění* (*Theorie der Gartenkunst*) Christiana Caye Lorenze Hirschfelda. Hirschfeld byl autorem i několika dalších prací, ve kterých vyzdvihoval přednosti britských tendencí. Jedná se mimo jiné o jeho dílo o životě na venkově (*Das Landleben*) z roku 1767, v němž konstatoval, že se „vyslovil pro [takové] utváření přírody“, jež „je od začátku 18. století praktikováno v Anglii“.²³⁵ Vědom si rostoucí důležitosti ostrovního království, co se krajinotvorby týče, požadoval slavný německý teoretik umění, aby se cesty do Anglie staly součástí vzdělání každého zahradníka. Hirschfeld se totiž domníval, že „co je Itálie pro cestujícího malíře, byla by Anglie pro zahradního umělce“.²³⁶ V tomto případě skutečně nezůstávalo jenom u teorie, neboť v německém prostředí vznikaly proslulé pitoreskní zahrady, jejichž vytváření bylo inspirováno výpravami do Británie a jimž se poté v rámci svého putování nevyhnuly ani osoby pocházející z českých zemí.

Platí to i o „zahradní říši“ osvíceného Leopolda III. Anhaltsko-Desavského v okolí Wörlitz a Desavy. Její tvůrce absolvoval několik cest do Itálie, Francie, Švýcarska, Nizozemí a Británie, z nichž některých se zúčastnil i jeho přítel a architekt Friedrich Wilhelm Erdmannsdorff. Například mezi lety 1761 a 1762 byl Erdmannsdorff vyslán do Itálie, aby vyhledal Johanna Joachima Winckelmana.²³⁷ V roce 1763 pak spolu s Leopoldem a zahradníkem Johannem Friedrichem Eyserbeckem cestoval do Nizozemí a Anglie. Kníže si vedl poznámky do svého cestovního deníku, který je dnes bohužel ztracený, a tak je možné dozvědět se o jejich výpravě více jen z fragmentu Erdmannsdorffova deníku.²³⁸ Kromě měst, obchodu, manufaktur a zemědělských usedlostí anhaltsko-desavského vladaře a jeho doprovod zajímala i sídla britské šlechty. Na ostrovech totiž viděli „velké množství venkovských usedlostí v různ-

---

²³⁴ Viz Sophie LE MENAHEZE, *L'invention du jardin romantique en France 1761–1808*, Neuilly-sur-Seine 2001, s. 49–50.

²³⁵ G. GRÖNING: *Einleitung. Über deutsch-britischen Kulturtransfer in der Landschaftsarchitektur des 18. und 19. Jahrhunderts*, in: F. Bosbach – G. Gröning (edd.), *Landschaftsgärten des 18. und 19. Jahrhunderts*, s. 40.

²³⁶ Christian Cay Lorenz HIRSCHFELD, *Anmerkungen über die Landhäuser und die Gartenkunst*, Leipzig 1773, s. 169. K tomu rovněž A. von BUTTLAR, *Der Landschaftsgarten*, s. 141.

²³⁷ Norbert EISOLD, *Das Dessau-Wörlitzer Gartenreich. Der Traum von der Vernunft*, Köln 1993, s. 17.

²³⁸ Edici Erdmannsdorffova francouzsky psaného textu přináší práce T. WEISS, „*J'vous le bonheur de vous accompagner...*“. *Friedrich Wilhelm von Erdmannsdorffs Reisenotizen des Jahres 1764*, in: *Den Freunden der Natur und Kunst. Das Gartenreich des Fürsten Franz von Anhalt-Dessau im Zeitalter der Aufklärung*, Ostfildern-Ruit 1998, s. 30–72.

ných hrabstvích, které vynikají krásou své architektury nebo obrazů“.²³⁹ Erdmannsdorff pochopitelně zpozoroval, že ve Velké Británii sílila móda vytváření pitoreskních parků, a sice odlišných od zahrad předchozí doby.²⁴⁰ Opomenuty tudíž nebyly ani nejvýznamnější krajinářské parky 18. století jako Chiswick, Blenheim nebo Stowe (o kterém však v deníku psal jako o „Stow“).²⁴¹

Příroda a architektura zajímaly anhaltsko-desavského knížete a jeho talentovaného architekta i během dalších pobytů v cizích zemích. Při jedné z italských výprav, spadající do roku 1765, nechyběla ani návštěva Vicenzy a obdivování Palladiových staveb nebo čas v Římě strávený s již zmiňovaným Winckelmannem, s nímž si Leopold a Erdmannsdorff prohlédli některé památky.²⁴² V roce 1766 zamířil kníže do Francie, Anglie, Skotska a Irska a o čtyři roky později do Švýcarska. Během zpáteční cesty z dalšího anglického pobytu se v roce 1775 Leopold a jeho žena Luisa, která s ním v Británii pobývala, setkali v Paříži s Rousseauem.²⁴³ Poslední Leopoldova výprava do Anglie se uskutečnila v roce 1785 a vedla mimo jiné do industriálního centra Coalbrookdale.²⁴⁴

Obzvláště Velká Británie a Itálie na knížete velmi zapůsobily, jelikož je hodnotil – na rozdíl od Francie – velmi pozitivně. „V Anglii je možné stát se řádným člověkem,“ poznamenal Leopold, „ve Francii člověk upadá a v Itálii je to příroda a umění, starověk ve svých nádherných útvarech, trosky zaniklého světa, co povznáší a živí ducha [...]“.²⁴⁵ Pokud jde o úlohu Británie, ovlivnila dílna světa urozeného cestovatele v nejednom ohledu. Leopold totiž v Anglii studoval nové technologie, soustředil se na reformy v oblasti zemědělství, které poté aplikoval v Anhaltsko-Desavsku, a podnícen dobovou filozofií se v neposlední řadě zajímal o tamější dobročinné instituce a zařízení. Zkušenosti nabyté během četných pobytů v za-

---

²³⁹ Tamtéž, s. 49.

²⁴⁰ Tamtéž, s. 50.

²⁴¹ Tamtéž, s. 60.

²⁴² Michael RÜFFER, *Grand Tour – Die Reisen Leopolds III. Friedrich Franz von Anhalt-Dessau und Friedrich Wilhelm von Erdmannsdorffs*, in: F.-A. Bechtold – T. Weiss (edd.), *Weltbild Wörlitz*, s. 119. Ludwig Trauzettel uvádí, že se asi půl roku trvající střetávání se s Winckelmannem projevilo rovněž obohacením Leopoldovy knihovny, v níž posléze kromě prací tohoto učence nechyběly ani díla Palladia, Albertiho nebo Vitruvia. Srov. Ludwig TRAUZETTEL, *Das Gartenreich von Wörlitz und Dessau*, in: H. Günther (ed.), *Gärten der Goethe-Zeit*, s. 53.

²⁴³ M. RÜFFER, *Grand Tour – Die Reisen Leopolds III. Friedrich Franz von Anhalt-Dessau und Friedrich Wilhelm von Erdmannsdorffs*, in: F.-A. Bechtold – T. Weiss (edd.), *Weltbild Wörlitz*, s. 125. Ursula BODE, „Die Wohlthaten der Einsamkeit“. *Zum Leben der Fürstin Luise von Anhalt-Dessau*, in: *Den Freunden der Natur und Kunst*, s. 25 uvádí, že ke zmíněnému setkání došlo v roce 1773, nicméně osobní navázání kontaktu s Rousseauem spadá skutečně do roku 1775.

²⁴⁴ Erhard HIRSCH, *Dessau – Wörlitz. Aufklärung und Frühklassik*, Leipzig 1987, s. 49.

²⁴⁵ Citováno dle: N. EISOLD, *Das Dessau-Wörlitzer Gartenreich*, s. 18.

hraničí poté umožnily, aby se z Wörlitz stalo významné evropské centrum osvícenství a filantropie.²⁴⁶

Patrně nejvýznamnějším a dodnes stále patrným odkazem britských a italských výprav knížete je ale zmíněná „zahradní říše“, budovaná Leopoldem (nejprve jako malá zahrada poblíž starého barokního zámku) již po první cestě do Británie.²⁴⁷ Od konce šedesátých let 18. století se anhaltsko-desavský vládce soustředil i na výstavbu nového zámku, jemuž mohly jako vzory posloužit neopalladiánské usedlosti ve Velké Británii, a obzvláště pak Dudingston, Gredingston nebo Claremont.²⁴⁸ S postupem času začala být pozornost přesouvána k nově zakládanému parku, jehož podobu patrně nejvíce ovlivnil anglický Stourhead.²⁴⁹ Vedle nejrůznějších templů, pavilonů a Pantheonu zasvěceného přátelům přírody a umění do něj Leopold nechal umístit tzv. Gotický dům, který vztyčil, aby v něm mohl během letních měsíců odpočívat mezi svými slavnými předky.²⁵⁰ Leopold tak prostřednictvím Gotického domu spojil ve Wörlitz „světlý“ klasicismus s „temným“ středověkem, jenž byl později díky silící vlně romantismu rehabilitován.

Kromě snahy, aby se ve Wörlitz spojily umění a příroda ve vyšší, symbolickou jednotu, měla nově vytvářená „zahradní říše“ ukázat i osvícenské smýšlení svého tvůrce. Jejím úkolem bylo v souvislosti s Rousseauem vytýčenými intencemi působit na návštěvníka výchovně. Ve Wörlitz se ale nacházely i explicitní odkazy vyjadřující Leopoldovu náklonnost k uvedenému myšlenkovému proudu, mezi něž se rovněž řadí tzv. Rousseauův ostrov, inspirovaný zřejmě parkem ve francouzském Ermenonville.²⁵¹ V parku nechyběly odkazy na svobodné zednářství, a to navzdory skutečnosti, že se k němu Leopold stavěl poměrně kriticky.²⁵² „Zahradní říše“ anhaltsko-desavského knížete nicméně v žádném případě nebyla jenom plodem osvícenství. Svou roli totiž sehrály – jak vyplývá z předchozích řádků – také myšlenky romantismu, díky nimž je možné Wörlitz (stejně jako mnohé další příklady krajinářské tvorby v německém prostoru i mimo něj) vnímat jako určitý výraz přelomu epoch.

Wörlitz se brzy stalo natolik proslulým místem, že se už na konci 18. století dočkalo vlastních cestovních průvodců. V roce 1788 vydal August Rode *Beschreibung des Fürstlichen Anhalt-Dessauischen Landhauses und Englischen Gartens zu Wörlitz*, později sepsal Carl

²⁴⁶ K tomu podrobněji in: M. NIEDERMEIER, *Aufklärung im Gartenreich Dessau-Wörlitz*, in: F.-A. Bechtold – T. Weiss (edd.), *Weltbild Wörlitz*, s. 51–66.

²⁴⁷ N. EISOLD, *Das Dessau-Wörlitzer Gartenreich*, s. 86.

²⁴⁸ Marie Luise HARKSEN, *Stadt, Schlos und Park Wörlitz*, Halle 1997, s. 35.

²⁴⁹ Reinhard ALEX – Hans-Dieter KLUGE, *Gärten um Wörlitz*, Leipzig 1994, s. 26.

²⁵⁰ Dieter DOLGNER, *Historismus. Deutsche Baukunst 1815–1900*, Leipzig 1993, s. 13.

²⁵¹ Tilman MELLINGHOFF – D. WATKIN, *Deutscher Klassizismus. Architektur 1740–1840*, Stuttgart 1989, s. 30.

²⁵² S. GROß, *Die Weimarer Klassik und die Gartenkunst*, s. 32.

August Boettinger svůj rukopis *Reise nach Wörlitz 1797*.²⁵³ Wörlitz se nevyhnula ani řada významných osob, z nichž některé o něm zanechaly písemné svědectví. „Tady je to nyní nekonečně pěkné,“ napsal Goethe, „dojalo mě [...], jak bohové knížeti dovolili vytvořit kolem sebe sen. Když člověk projíždí, je to jako v pohádce [...].“²⁵⁴ Rovněž na Charlese Josepha knížete de Ligne, známého diplomata, Wörlitz nepochybně zapůsobilo, jelikož kvůli jeho kráse, potenciálu a možnému přínosu pro ostatní vyzýval k návštěvě a prohlídce výtvaru anhaltsko-desavského knížete: „Zahradníci, malíři, filozofové, básníci – jděte do Wörlitz!“²⁵⁵ Nutno říci, že nejen zahradníci, malíři, filozofové nebo básníci navštěvovali Leopoldovu „zahradní říši“. V rámci svého putování se zde ocitli urození cestovatelé z českých a rakouských zemí, kteří začali upravovat i okolí svých sídel.²⁵⁶

Aktivita a projekty Leopolda III. tudíž měly dalekosáhlý dopad na krajinářskou tvorbu ve střední Evropě. Lze to opět doložit slovy Goetheho, podle nějž už na konci sedmdesátých let 18. století sílilo „tíhnutí [...] k životu, zastavení se a požitku na čerstvém vzduchu“ a „rozvíjející se záliba zkrášlovat krajinu a zobrazovat [ji] jako důsledek estetických obrazů, podnícená parkem vévody anhaltského“.²⁵⁷ Pokud se budeme soustředit na německé prostředí, je možné konstatovat, že Wörlitz výrazně ovlivnilo utváření parků v Gothě, Postupimi, Muskau a na dalších místech.²⁵⁸

Anglický park v Gothě má s Wörlitz mnoho společného, jelikož i jeho podobu zčásti ovlivnilo cestování. Vévoda Arnošt Ludvík II. Sasko-Gothajsko-Altenburský se totiž v šede-

---

²⁵³ H. GÜNTHER, *Reisen in frühe Landschaftsgärten*, in: Wolfgang Griep (ed.), *Sehen und beschreiben. Europäische Reisen im 18. und frühen 19. Jahrhundert*, Heide 1991, s. 116.

²⁵⁴ Citováno dle: N. EISOLD, *Das Dessau-Wörlitzer Gartenreich*, s. 82.

²⁵⁵ Citováno dle: Tamtéž.

²⁵⁶ Z osob, o nichž bude pojednávat tato práce, se jedná minimálně o knížete Aloise I. Josefa z Liechtensteina a starohraběte Hugo Františka ze Salm-Reifferscheidtu. Liechtensteinovu návštěvu zmiňuje Stefan KÖRNER, *Die Gärten des Fürsten Aloys I. von Liechtenstein in Eisgrub, Feldsberg und Wien. Diplomarbeit an der Freien Universität Berlin*, Wien 2004, s. 7. Z článku otištěného v *Patriotistisches Tageblatt*, na který se Körner odvolává, však nevyplývá, že by si býval Alois Josef prohlédl přímo „zahradní říši“ Leopolda III., jelikož uvedený text z počátku 19. století informuje pouze o skutečnosti, že se kníže vypravil do Anhaltsko-Desavska kvůli svým lesnicko-hospodářským zájmům. Srov. ANONYM, *Merkwürdigkeiten zu Eisgrub in Mähren*, in: *Patriotistisches Tageblatt*, Jg. 5, 1804, Nr. 36, s. 489. Vzhledem ke zmíněné proslulosti Wörlitz a aktivitám knížete v Lednicko-valtickém areálu je však nepravděpodobné, že by býval Alois Josef zahrady anhaltsko-desavského knížete nespátřil. Salm, který ovšem svůj život daleko spíše než krajinářské tvorbě (přestože se sám podílel na vytváření krajinářského parku v Rájci nad Svitavou) zasvětil modernizaci rodových podniků, si Leopoldův výtvar prohlédl v roce 1801. Jeho návštěvu Wörlitz dokládá studie Michal KONEČNÝ, „*Vitruvius Moravicus*“. *Palladiánské inspirace ve službách moravské světské aristokracie (1800–1850). Diplomová práce Filozofické fakulty Masarykovy Univerzity v Brně*, Brno 2007, s. 39.

²⁵⁷ Citováno dle: L. TRAUZETTEL, *Das Gartenreich von Wörlitz und Dessau*, in: H. Günther (ed.), *Gärten der Goethe-Zeit*, Leipzig 1993, s. 50.

²⁵⁸ E. HIRSCH, *Dessau – Wörlitz*, s. 227 nebo M. NIEDERMEIER, *Goethe und die „Revolution“ in der Gartenkunst seiner Zeit*, in: H. Günther (ed.), *Gärten der Goethe-Zeit*, zejména s. 14.

sátých letech 18. století vydal do Anglie, kde mimo jiné viděl Kew Gardens a Stowe.²⁵⁹ Po svém návratu započal s vytvářením pitoreskní zahrady, jež je možná dokonce o několik let starší než „zahradní říše“ Leopolda Anhaltsko-Desavského.²⁶⁰ Do druhé poloviny 18. století spadá založení parku Sanssouci v Postupimi iniciované Fridrichem II. Velikým, nicméně v jeho případě nakonec zvítězila koncepce „přechodného rokokového stylu“, značně se lišícího od anglických parků vzniklých v okolí Postupimi v pozdější době.²⁶¹

V souvislosti s významnými a hojně navštěvovanými parky na území Říše nelze opomenout ani Kassel, jehož okolí se dočkalo krajinářských úprav dokonce v několika vlnách. Už na samém konci 17. století navštívil lantkrabě Karel Hesenský Itálii, kde spatřil římské zahrady. Po návratu uzavřel smlouvu s italským stavitelem Giovannim Francescem Guernierem, který byl pověřen vytvořením velkolepých kaskád na návrší, jež dostalo jméno Karlsberg.²⁶² Pokud ovšem jde o britské vlivy a zakládání parků v anglickém stylu, je důležité zmínit jména Fridricha II. Hesensko-Kasselského a jeho syna Viléma. Za Fridricha započala ve druhé polovině 18. století nová fáze krajinářských úprav, během níž vznikla Elysejská pole, Údolí filozofů, turecká mešita, čínská vesnička nebo jakási řeka „Styx“, vytvořená po vzoru Stowe.²⁶³ V projektu svého otce pokračoval i Vilém, pozdější kurfiřt Vilém I., který již od konce osmdesátých let 18. století vytvářel Anglií inspirovanou krajinu v okolí Hanau. Právě tento projekt mu posloužil jako vzor pro park Wilhelmshöhe, jak areál v blízkosti Kasselu pojmenoval. Ve Wilhelmshöhe Vilém vytvořil rovněž umělou zříceninu Löwenburgu, kvůli níž byl jeho architekt Heinrich Christoph Jussow vyslán roku 1787 do Velké Británie, kde viděl návrhy Roberta Adama pro skotské zámky.²⁶⁴ Rozmanité stavby vznikly i v parku ve Schwetzingen, známém rovněž v prostředí českých zemí. Také zde se nacházely umělé ruiny, tentokrátě však římského vodního hradu a Merkurova chrámu, nicméně kromě nich měla pozornost návštěv-

---

²⁵⁹ K jeho cestám podrobněji in: Joachim REES – Winfried SIEBERS, *Erfahrungsraum Europa. Reisen politischer Funktionsträger des Alten Reichs 1750–1800. Ein kommentiertes Verzeichnis handschriftlicher Quellen*, Berlin 2005, s. 94.

²⁶⁰ Tuto možnost zmiňuje Uwe Jens Wandel, nicméně sám dodává, že potvrdit či vyvrátit tuto domněnku může až budoucí výzkum. Srov. Uwe Jens WANDEL, *Von Gotha nach Kew – von Kew nach Gotha. Zur Entstehung des Englischen Gartens in Gotha*, in: F. Bosbach – G. Gröning (edd.), *Landschaftsgärten des 18. und 19. Jahrhunderts*, především s. 120. Z krajinářských parků na území dnešního Německa zaujímá prvenství, co se stáří a prokázané doby vzniku týče, stále Wörlitz.

²⁶¹ A. von BUTTLAR, *Der Landschaftsgarten*, s. 209.

²⁶² Wilhelm BÖCK, *Alte Gartenkunst. Eine Kulturgeschichte in Beispielen*, Leipzig 1939, s. 52. K italským vlivům v Kasselu viz též studii Bernd MODROW, *Die italienischen Einflüsse auf den barocken Karlsberg bei Kassel*, in: *Die Gartenkunst des Barock*, München 1999, s. 58–63.

²⁶³ TÝŽ, *Der Park Wilhelmshöhe bei Kassel*, in: H. Günther (ed.), *Gärten der Goethe-Zeit* 1993, s. 104.

²⁶⁴ T. MELLINGHOFF – D. WATKIN, *Deutscher Klassizismus*, s. 49.

níků upoutat například i mešita. Jejím vzorem byla patrně mešita v Kew Gardens, již stavitelé Schwetzingen velmi dobře znali.²⁶⁵

I v habsburské monarchii a pozdějším Rakouském císařství začaly vznikat krajinářské parky, třebaže ve většině případů s určitým zpožděním oproti německému prostoru. Tato móda se nejprve objevovala v okolí Vídně, a sice přibližně od sedmdesátých let 18. století.²⁶⁶ Pravděpodobně nestarším parkem v anglickém stylu je Neuwaldegg (dnes součástí Vídně) hraběte Františka Mořice Lacyho s mauzoleem ve formě antického chrámu a mosty a pavilony v čínském stylu, ale kromě nich zde byly také patrné odkazy na Rousseauovu filozofii.²⁶⁷ V osmdesátých letech 18. století nechal Josef II. vytvořit v dolnorakouském Laxenburgu krajinářský park podle nových trendů. Císař František později v Laxenburgu vybudoval po sobě pojmenovaný zámek Franzensburg, situovaný na umělém ostrově a představující první skutečně velký projekt v habsburské monarchii inspirovaný romantismem. Stavba, jež měla vypadat jako středověký rytířský hrad, byla od počátku plánována jako muzeum. Při jeho vytváření sehrály důležitou roli politické záležitosti, jelikož se Franzensburg stal výrazem demonstrativního uvědomění si patriotických hodnot, podníceného napoleonskými taženými.²⁶⁸ František věnoval pozornost rovněž dotváření krajinářského parku, do nějž umístil i pavilony, chrámy či sochy. Skutečnost, že v době stavebních prací v Laxenburgu již středověk nebyl vnímán jen a pouze jako „doba temna“, dokládá kromě zbudování Franzensburgu existence kolbiště, které císař nechal v parku zřídit a kde byly rovněž pořádány „středověké“ rytířské turnaje.

Na území dnešního Rakouska se nachází i krajinářský park v Eisenstadtu, jenž byl ale v době jeho vzniku součástí Uherského království. Úpravy Eisenstadtu prováděné na přelomu 18. a 19. století jsou spjaty s cestami knížete Mikuláše II. Esterházyho. Výpravy do cizích zemí Esterházyho nesmírně obohatily i jako sběratele umění.²⁶⁹ V této spojitosti je možné zmínit Mikulášovy italské pobyty, z nichž si do střední Evropy přivážel mnoho obrazů, nábytku a jiných uměleckých předmětů. V souvislosti s krajinářskou tvorbou v Eisenstadtu nicméně daleko důležitější roli sehrála návštěva Velké Británie z roku 1803, během níž kníže podnikal výlety na venkov. Šlechtická sídla, jež zde navštívil, a jejich bezprostřední okolí mu

²⁶⁵ Elisabeth SZYMCZYK-EGGERT, „... sogar wäre es mir lieb, wenn Ihr Schwetzingen besucht“, in: H. Günther (ed.), *Gärten der Goethe-Zeit*, s. 153.

²⁶⁶ G. HAJÓS, *Romantische Gärten der Aufklärung*, s. 15.

²⁶⁷ Mario SCHWARZ, *Architektur des Klassizismus und der Romantik in Niederösterreich*, St. Pölten – Wien 1982, s. 16.

²⁶⁸ Tamtéž, s. 34.

²⁶⁹ K Mikulášovým četným zahraničním pobytům a jeho zájmu o umění a architekturu viz například práci Marc RESTELLINI – Alexandre CURNIER – Frédérique LAVIGNE, *La Naissance du musée. Les Esterházy, princes collectionneurs*, Paris 2011, s. 27.

posloužily jako inspirační zdroj pro jeho představy.²⁷⁰ Ještě na podzim roku 1803 začal v Eisenstadtu vytvářet kulturní krajinu inspirovanou britským pobytem i krajinářskou praxí uplatňující se v pevninské Evropě. Přestože Mikuláš nebyl nikdy ve Wörlitz (nebo to alespoň nedokládají prameny), byl spolu s Luisou Anhaltsko-Desavskou, manželkou „zahradního knížete“, v Římě a měl ve své knihovně spisy, které se o tomto místě zmiňovaly.²⁷¹ Ze zahradních projektů mu jako vzor posloužil rovněž Lednicko-valtický areál, který v téže době upravoval jeho švagr Alois I. Josef z Liechtensteina.²⁷² Esterházyho vize mohly být v neposlední řadě inspirovány dobovými publikacemi²⁷³ nebo malbami zachycujícími pitoreskní krajinu.²⁷⁴ Ovlivněn britskou neopalladiánskou architekturou se Mikuláš rozhodl přestavět i samotný zámek v Eisenstadtu. Jeho úpravami pověřil Charlese Moreaua, kterého poznal během jednoho ze svých pobytů ve Francii.²⁷⁵

Přestože byl Esterházyho projekt dokončen ve skromnějším měřítku, než ve kterém byl původně plánován, stal se Eisenstadt jedním z nejvýznamnějších krajinářských parků v rakouské a pozdější rakousko-uherské monarchii. Eisenstadt Mikuláše II. navíc opět ukazuje provázanost jednotlivých zemí v souvislosti s kulturními vlivy, k jejichž prosazování a šíření docházelo z velké části prostřednictvím cestování. V tomto ohledu se ovšem nejednalo jenom o krajinářské parky ve Velké Británii, Francii, Německu, Rakousích či Uhrách. Podobné příklady je totiž možné najít i v českých zemích.

Jan Rudolf Czernin z Chudenic mezi střední, západní a jižní Evropou

Jan Rudolf se narodil roku 1757 do rodiny Prokopa Vojtěcha Czernina z Chudenic a jeho ženy Antonie, rozené Colloredo, jež brzy po narození svého syna zemřela. Navzdory nelehké finanční situaci zajistil otec Janu Rudolfovi ve šlechtických kruzích vcelku tradiční výchovu. Ještě před jejím završením však Prokop Vojtěch v roce 1777 skonal. Mladý Czernin se tak

---

²⁷⁰ S. KÖRNER, *Nikolaus II. Esterházy (1765–1833) und die Kunst. Biografie eines manischen Sammlers*, Wien – Köln – Weimar 2013, s. 138.

²⁷¹ Tamtéž, s. 174.

²⁷² Tamtéž, s. 158.

²⁷³ V tomto ohledu je možné doložit vliv Hirschfeldových teoretických prací na vznik Leopoldinina templu v eisenstadtském parku. Srov. G. HAJÓS, *Beiträge zur Bedeutung der Tempelszenerie*, in: *Principessa bellina, bonina, carina. Geschichte und Schicksal des Leopoldinentempels und seines Umfelds im Esterházy'schen Schlosspark in Eisenstadt*, Eisenstadt 1997, s. 14.

²⁷⁴ K tomu podrobněji in: Theresia GABRIEL, *Der Stellenwert der Landschaftsmalerei in der Esterházy'schen Bildergalerie und ihr Einfluß auf die Gestaltung des englischen Gartens unter Fürst Nikolaus II. Esterházy. Diplomarbeit an der Universität Wien*, Wien 1998, zejména s. 86–98.

²⁷⁵ S. KÖRNER, *Il Magnifico. Fürst Nikolaus II. Esterházy (1765–1833)*, Petersberg 2011, s. 70.

stal hlavou rodu a o několik let později převzal správu rodového majetku, na který do té doby dohlížel jako poručník jeho děd kníže Rudolf Josef Colloredo.²⁷⁶ V pozdějších fázích svého života proslul hrabě jako významný mecenáš, nadšený sběratel a prezident vídeňské Akademie výtvarných umění.²⁷⁷ Czerninovo jméno je ale daleko více spjato s rozsáhlými krajinářskými úpravami, k nimž se odhodlal na svých panstvích Krásném Dvoře, Jindřichově Hradci (a zde konkrétně v okolí loveckého záměčku Jemčina), Petrohradu a Chudenicích. Obzvláště rozsáhlý park v anglickém stylu, jež založil v Krásném Dvoře, lze považovat za významný počín domácí zahradní tvorby druhé poloviny 18. a začátku 19. století. Tento bezesporu největší projekt hraběte byl ovlivněn zkušenostmi, které získal během svého putování po západní Evropě. Dokládá to mimo jiné Markéta Šantrůčková tvrzením, že „cesta Jana Rudolfa [...] měla zásadní vliv na jeho pozdější krajinářskou tvorbu“.²⁷⁸

Podle některých zdrojů by bylo možné soudit, že uvedená cesta započala v roce 1777, tedy bezprostředně po smrti jeho otce Prokopa Vojtěcha.²⁷⁹ I z práce Markéty Šantrůčkové v podstatě vyplývá, že se Jan Rudolf vydal do zahraničí ve zmíněném roce.²⁸⁰ Jisté pochyby nicméně přináší cestovní deník, který si mladý hrabě vedl (byť ne vždy důsledně) a jehož první zápisy se váží k červnu 1779.²⁸¹ Odpověď na otázku, zdali Czernin zaznamenával podrobnosti o výpravě až po dvou letech od jejího začátku, nebo jestli ještě předtím vznikl jiný deník do dnešních dnů nedochovaný, poskytuje Christoph Brandhuber. Brandhuber totiž uvádí, že v době, kdy měl být Jan Rudolf podle některých autorů na cestách, žil pod dohledem hofmistra svobodného pána Petermanna již několik let v Salcburku. V listopadu 1776 se také na zdejší univerzitě zapsal ke studiu práv a dějin.²⁸² Skutečnost, že v Salcburku Jan Rudolf

---

²⁷⁶ M. ŠANTRŮČKOVÁ, *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína*, s. 67.

²⁷⁷ Uměleckými aktivitami hraběte se zabývali Christoph Brandhuber a Roswitha Juffinger. Viz například práce Christoph BRANDHUBER, *Kunstverstand und Kennerblick: Johann Rudolph Graf Czernin von Chudenitz (1757–1845)*, in: Sabine Haag – Elke Oberthaler – Sabine Pénot (edd.), Vermeer. Die Malkunst. Spurensicherung an einem Meisterwerk, Wien 2010, s. 66–69, Roswitha JUFFINGER, *Die Grafen Czernin und deren Gemäldesammlungen in Prag und Wien*, in: Barbara Marx – Karl-Siegbert Rehberg (edd.), Sammeln als Institution. Von der fürstlichen Wunderkammer zum Mäzenatentum des Staates, München – Berlin 2006, s. 163–172 nebo R. JUFFINGER, *Counts Czernin von Chudenitz and Lamberg-Sprinzenstein, Two Illustrious Viennese Collectors. Notes for New Research*, in: Roberta Panzanelli – Monica Preti-Hamard (edd.), *La circulation des oeuvres d'art 1789–1848*, Rennes 2007, s. 117–123.

²⁷⁸ M. ŠANTRŮČKOVÁ, *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína*, s. 67.

²⁷⁹ Tuto informaci je možné najít rovněž v přehledu o životě Jana Rudolfa, uloženém mezi dalšími dokumenty v jeho pozůstalosti a vzniklém někdy ve druhé polovině 20. století. Viz chronologický přehled o životě Jana Rudolfa, Státní oblastní archiv Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, fond Rodinný archiv Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 400, fol. 11.

²⁸⁰ M. ŠANTRŮČKOVÁ, *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína*, s. 67.

²⁸¹ Deník Jana Rudolfa je uložen v SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 400.

²⁸² Brandhuber rovněž zmiňuje, že v době zápisu žil Jan Rudolf v Salcburku již 25 měsíců. Srov. Ch. BRANDHUBER, *Johann Rudolph Graf Czernin von Chudenitz (1757–1845). Ein Leben für die Künste*, in: R. Juffinger (ed.), *Residenzgalerie Salzburg. Gesamtverzeichnis der Gemälde*, Salzburg 2010, s. 437. O skutečnosti, že

pobýval, potvrzuje i dokument sepsaný patrně v polovině sedmdesátých let 18. století a informující o tom, že Czerninův strýc salcburský arcibiskup Jeroným Colloredo-Waldsee převezme zodpovědnost nad jeho vzděláváním.²⁸³ V Salcburku se Jan Rudolf – dle požadavků kladebných na výchovu a vzdělávání šlechticů 18. století – kromě právní vědy a dějin věnoval umění, cizím jazykům a hudbě, a je proto více než příznačné, že během svého pobytu navázal kontakt i s Wolfgangem Amadeem Mozartem.²⁸⁴

Putování Jana Rudolfa, jež mělo završit jeho výchovu, tudíž skutečně nemohlo započít dříve než v roce 1779. Cílem bylo získání zkušeností, rozšíření obzorů nebo formování vkusu mladého hraběte. Czerninova výprava rovněž dokládá proměnu cestování urozených mladíků. Oproti tradičním kavalírským cestám dřívějších dob se i zahraniční pobyt Jana Rudolfa (stejně jako dalších šlechticů a aristokratů druhé poloviny 18. století) obešel bez studia na univerzitě (či šlechtické akademii), jež mu předcházelo. V souladu s osvícenskými zásadami totiž během samotné výpravy hrál významnou roli jiný druh učení, a sice učení skrze poznávání světa, jeho zákonů, krajů, měst a obyvatel.²⁸⁵

První zastávkou na cestě zmíněnou hrabětem byl bavorský Mnichov. Do něj Czernin dorazil 18. června kolem devíti hodin večer spolu s nejmenovaným doprovodem, k němuž dle účetního souhrnu patřil s největší pravděpodobností i hofmistr Petermann.²⁸⁶ První dojmy nebyly nejlepší, „jelikož město není moc dobře osvětleno a domy jsou natřené velmi tmavými barvami“.²⁸⁷ Na jiném místě ovšem hrabě dodal, že Mnichov „leží na pěkné planině na Isaře“ a že „je celkem velký, zalidněný, má široké uličky“, ale kromě nich i mnoho domů, „které jsou většinou postaveny bez vkusu“.²⁸⁸ Během svého pobytu v bavorské metropoli se mladý šlechtic v Nymphenburgu setkal i s kurfiřtem Karlem Teodorem: „V neděli mě svobodný pán

---

Czernin pobýval na dvoře svého příbuzného, informuje Brandhuber i v jiných pracích, v tomto ohledu viz například Ch. BRANDHUBER, *Aus Salzburgs Hoher Schule geplaudert. Hundert Mini-Traktate unter einen Hut gebracht*, Salzburg – Wien 2012, s. 110.

²⁸³ Viz nedatovaný a nepodepsaný návrh ve věci vzdělávání Jana Rudolfa, SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 400, fol. 3v.

²⁸⁴ Otto Erich DEUTSCH, *Mozart. A Documentary Biography*, Stanford 1966, s. 158.

²⁸⁵ Czerninova výprava dle typologie Ivo Cermana spadá do období tzv. sentimentálních cest, které byly podnikány od šedesátých do začátku devadesátých let 18. století. K tomu podrobněji in: Ivo CERMAN, *Bildungsziele – Reiseziele. Die Kavalierstour im 18. Jahrhundert*, in: Martin Scheutz – Wolfgang Schmale – Dana Štefanová (edd.), *Orte des Wissens. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des Achtzehnten Jahrhunderts 18/19*, Bochum 2004, zejména s. 77.

²⁸⁶ Nástin výdajů Jana Rudolfa týkající se jeho pobytů mimo české země od roku 1777, SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 400, fol. 31r–34v. Fakt, že Jana Rudolfa během jeho putování doprovázel Petermann, dokládá i francouzsky psaný dopis adresovaný Czerninovi, napsaný nejmenovaným šlechticem (možná se jednalo o člena rodu Colloredo) a zmiňující v souvislosti s cestou i Petermannovo jméno. Viz SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 401, fol. 17r.

²⁸⁷ Deníkový záznam z 18. června 1779, SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 400, fol. 3r.

²⁸⁸ Deníkový záznam z 20. června 1779, tamtéž, fol. 7r.

z Lehrbachu²⁸⁹ zavedl do Ninfenburgu, kde jsem měl čest být uveden před kurfiřta“.²⁹⁰ Kromě toho, že byl „velkým milovníkem malířství, starožitností, ale obzvláště hudby“,²⁹¹ přidal Jan Rudolf ještě jinou charakteristiku Wittelsbacha. Konkrétně vyjádřil údiv nad tím, „jak může být takový pán tak bázlivý: cizince²⁹² a poddané přijímá velmi laskavě, samotnému je mu [ale] zatěžko pronést první slovo vůči oběma [zmiňným skupinám], když to ale překonal, tak mluví o různých věcech velmi dobře“.²⁹³

V souvislosti s Czerninovou rozsáhlou stavební činností na rodových panstvích v Čechách se však jako daleko důležitější než vyličení setkání s Karlem Teodorem a jednotlivými ministry může jevit popis zámku a zahrad v Nymphenburgu u Mnichova: „Zámek Ninfenburg leží přibližně jednu malou hodinu [cesty] od města, jede se alejí, která je velmi křivá a špatně osázená. [...] při prvním pohledu vypadá tato letní rezidence zcela velkolepě. Přece když se budova pozoruje trochu blíže, tak ztratí mnoho na své hodnotě, není to vlastně nic než pavilon o devíti oknech, k němuž jsou postupně bez vkusu připojeny skrze vícero galerií různé menší budovy [...]“.²⁹⁴

Přestože barokní sídlo Wittelsbachů nehodnotil Czernin příliš pozitivně, zalíbilo se mu alespoň jeho okolí. Vyplývá to z jeho slov, že „zahrada je skvostná a vyjma několika maličností jedna z nejhezčích v Německu“.²⁹⁵ Této větě je zapotřebí věnovat pozornost. Vzhledem k faktu, že se jednalo o první park, jehož návštěvu ve svém deníku Jan Rudolf zmínil, lze vyslovit následující domněnku. Pakliže hrabě srovnával nymphenburskou zahradu s jinými projekty krajinářské tvorby v německých zemích a pokud jeho deník skutečně vznikl během cesty (čemuž by napovídala i značná neúhlednost včetně škrtnání a nejrůznějších vpisů), může uvedená věta znamenat, že navštívil německé prostředí a zdejší parky již před rokem 1779. Ačkoliv je více než jasné, že si Jan Rudolf nezačal zaznamenávat podrobnosti o své výpravě na jejím počátku (jelikož se první informace nevztahují k odjezdu z vlasti, ale návštěvě Mnichova), není pravděpodobné, že by prohlídce bavorské metropole bývalo předcházelo několik

---

²⁸⁹ Pravděpodobně se jedná o Franze Sigismunda Adalberta z Lehrbachu, významného politika, diplomata a císařského vyslance.

²⁹⁰ Deníkový záznam z 20. června 1779, SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 400, fol. 4v.

²⁹¹ Tamtéž, fol. 5r.

²⁹² Christoph Brandhuber v krátké citaci uvedené pasáže deníku uvádí slovo „Freunde“, ve skutečnosti se však podle originálu jedná o „Fremde“. Srov. Ch. BRANDHUBER, *Johann Rudolph Graf Czernin von Chudenitz (1757–1845)*, in: R. Juffinger (ed.), *Residenzgalerie Salzburg*, s. 453.

²⁹³ Deníkový záznam z 20. června 1779, SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 400, fol. 4v. Czerninův text obsahuje ještě škrtnutou větu informující o přijetí kurfiřtem: „Přijal mě velmi laskavě, ale přitom také velmi nesměle.“ Viz tamtéž.

²⁹⁴ Tamtéž, fol. 7v.

²⁹⁵ Tamtéž, fol. 8r.

měsíců strávených v německém prostoru.²⁹⁶ Naopak existuje důvod se domnívat, že Mnichov byl první významnější zastávkou, protože se hrabě na svou výpravu vydal téměř nevyvratitelně z rakouských, a nikoliv z českých zemí. Na otázku, zdali v roce 1779 Czernin navštívil Říši poprvé, však na základě analýzy zápisů mladého šlechtice s jistotou odpovědět nelze. I pokud by tomu tak bývalo nebylo, je jisté, že v souvislosti s jeho aktivitami v Krásném Dvoře a na dalších panstvích jej daleko více ovlivnila nynější výprava.

Komentář týkající se krásy nymphenburské zahrady ve srovnání s dalšími parky v německém prostoru není jedinou věcí, již Czernin o návštěvě sídla Wittelsbachů a jeho okolí zmínil. Jan Rudolf totiž rovněž popsal a ohodnotil jednotlivé části Nymphenburgu: „[...] aleje nejsou zvláštní, partery²⁹⁷ podle staršího způsobu, ale to celé dohromady opravdu hezké, vodstvo je obzvláště pěkné a bohaté. Od zdejší zahrady až k té schleißheimské²⁹⁸ vede kanál, který je dlouhý přinejmenším dvě hodiny [cesty] [...]. V téže [zahradě] jsou dále čtyři pavilony, které jsou postaveny v rozličných bosketech,²⁹⁹ jež jsou položeny na obou stranách velkého středového parteru.“³⁰⁰ O Ermitáži, prvním z navštívených pavilonů, prohlásil, že „sama o sobě není ničím jedinečným“,³⁰¹ a to na rozdíl od Pagodenburgu. Ačkoliv byla podle Czernina tato budova malá, „nemá žádnou jinou chybu, než že se vnitřek budovy vůbec neshoduje s vnějškem“, neboť „fasáda je [vytvořena] v korintském řádu, ale členění pokojů v čínském“.³⁰² Třetí pavilon představoval Amalienburg, pojmenovaný po manželce kurfiřta Karla Albrechta a dceři císaře Josefa I. Marii Amálii, a čtvrtý pak Badenburger, jenž se hraběti líbil nejvíce.³⁰³

Přestože byl v Nymphenburgu později vytvořen park podle anglické módy, nacházely se zde v době návštěvy Jana Rudolfa barokní zahrady. Další plody barokní krajiny tvorby na sebe nenechaly dlouho čekat, jelikož se hrabě z Nymphenburgu vydal do již zmíněného Schleißheimu, dalšího zámku patřícího Wittelsbachům. Opomenout nemohl ani prohlídku je-

---

²⁹⁶ I Brandhuber v krátké pasáži o cestě Jana Rudolfa tvrdí, že „der junge Graf seine Kavaliertour im Juni 1779 antrat“, nicméně začátek Czerninova putování odvozuje patrně od prvních zápisů v deníku. Srov. Ch. BRANDHUBER, *Johann Rudolph Graf Czernin von Chudenitz (1757–1845)*, in: R. Juffinger (ed.), *Residenzgalerie Salzburg*, s. 438.

²⁹⁷ Parterem se rozumí zahrada v úrovni a blízkosti budovy (nejčastěji zámku či paláce).

²⁹⁸ Czernin měl na mysli zahrady u zámku Schleißheim, jež byly od Nymphenburgu vzdáleny několik kilometrů.

²⁹⁹ Termín „bosket“ označuje skupinu upravených porostů (keřů nebo stromů), jejichž úkolem je rozdělit plochu nebo vytvořit pozadí.

³⁰⁰ Deníkový záznam z 20. června 1779, SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 400, fol. 8r a 8v.

³⁰¹ Tamtéž, fol. 8v.

³⁰² Tamtéž.

³⁰³ Podoba Badenburgeru tak, jak ji viděl Czernin, se však do dnešních dnů nedochovala. Stavba byla totiž roku 1826 klasicistně upravena, jelikož barokní letohrádky příliš neodpovídaly požadavkům kladeným na pavilony v zahradě, která byla v té době upravována v anglický krajinařský park. Srov. A. von BUTTLAR, *Der Nymphenburger Schlosspark*, in: H. Günther (ed.), *Gärten der Goethe-Zeit*, s. 240.

ho interiérů. Parádní pokoje manželky kurfiřta považoval za „mimořádně bohaté“, a to na rozdíl od dalších místností, jež podle něj nebyly vůbec výjimečné, a galerie, v níž bylo „několik pěkných, ale mnoho špatných obrazů“.³⁰⁴ I k zahradám měl mnoho výhrad. Navzdory nim ale dodal, že zdejší aleje „jsou hezčí než v nymphenburské [zahradě]“ a že letohrádek Lustheim má „pěknou podobu“.³⁰⁵

Z Mnichova odjel Czernin přes Landshut do Řezna, jehož strategickou polohu velmi oceňoval. „Co se [...] týče města samotného,“ poznamenal si do deníku, „věřím, že by si Svátá říše římská bývala nemohla snadno vybrat lepší místo ke konání svého říšského sněmu.“³⁰⁶ Na začátku července se hrabě vydal do Norimberka. Zde se věnoval návštěvám pamětihodností. Kromě nich jej nicméně upoutala ještě jedna věc, protože nezapomněl poznamenat, že „obyvatelé města jsou velkými milovníky zahradnictví“ a jejich zahrady „sice malé, ale naprosto půvabné“.³⁰⁷

Krajinářskou tvorbu 18. století sledoval Czernin rovněž ve Würzburgu, a to v souvislosti s pohlídkou rezidence zdejších biskupů a knížat a okolních zahrad. Jan Rudolf se pochopitelně nevyhnul ani zhodnocení toho, co zde viděl. Přestože i nyní byla výprava hraběte na samém počátku, dovolil si (jako předtím v Nymphenburgu) určité srovnání sídla würzburškého biskupa s jinými stavbami: „Jeho rezidence je jedna z nejhezčích v Německu, i když má ještě spoustu chyb [...]“.³⁰⁸ Zajímavé je, že se největší výtka výjimečně netýkala estetických záležitostí (jako kdykoliv předtím nebo potom), nýbrž jiné věci. Za hlavní nedostatek rezidence totiž Czernin považoval to, že „je pro biskupa z W[ürzburgu] velká“.³⁰⁹ Celý barokní komplex byl skutečně natolik rozsáhlý a reprezentativní, že by se za něj jistě bývali nestyděli mnozí králové či císaři. Pochopitelně šlo i o záměr majitelů a vlastníků. Fakt, že se daný cíl vydařil, dokládá i reakce Czernina (byť zčásti negativní) a řady dalších osob, jež Würzburg navštívily. Nadšení projevil například mohučský arcibiskup Lothar Franz Schönborn, podle něž by se „žádná rezidence v Německu [...] této nevyrovnala“.³¹⁰ Jak lze z deníku poznat, byl Czernin daleko kritičtější osobou než Schönborn. Navzdory uvedené skutečnosti na něj zapůsobilo impozantní barokní schodiště, které spolu se dvěma místnostmi v jeho blízkosti označil za „mistrovská díla umění“. Výhrady si naproti tomu neodpustil u dalších

³⁰⁴ Deníkový záznam z 20. června 1779, SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 400, fol. 10v.

³⁰⁵ Tamtéž, fol. 9r.

³⁰⁶ Deníkový záznam z 28. června 1779, tamtéž, fol. 13v.

³⁰⁷ Deníkový záznam z 3. července 1779, tamtéž, fol. 17r.

³⁰⁸ Deníkový záznam z 5. července 1779, tamtéž, fol. 18v.

³⁰⁹ Tamtéž.

³¹⁰ Erich BACHMANN – Burkard von RODA – Werner HELMBERGER, *Residenz und Hofgarten Würzburg*, München 2001, s. 43.

interiérů, jelikož „pokoje jsou příliš malé“, „zčásti staře, zčásti nově zařízené“ a vytvořené na základě průměrného vkusu.³¹¹ Jan Rudolf si následně prohlédl další zámek patřící würzburuským biskupům, jehož jméno ale špatně zapsal: „Nedaleko města leží Veitsocheim,³¹² který je malým letohrádkem knížete. Dům je nevzhledný, zahrada velká [...]“.³¹³

Poté, co viděl vše zajímavé, pokračoval hrabě v cestě přes Wertheim a Aschaffenburg. Program příštích dní bohužel není možné na základě studia deníku zrekonstruovat, neboť se další zápisy týkají až začátku srpna. Je jisté, že Czernin navštívil nizozemský Nijmegen, protože při cestě z města pozoroval krásy zdejší přírody. Z Nijmegenu zamířil do Utrechtu, který považoval za „velmi čistý a docela zalidněný“.³¹⁴ Také v Nizozemí věnoval Jan Rudolf velkou pozornost plodům krajinářské tvorby, mimo jiné během plavby z Utrechtu do Amsterdamu: „Plavba mezi Utrechtem a Amsterdamem na kanálech je velmi příjemná, jede se – obzvláště ve velkém kanále – mezi téměř ničím než pěknými zahradami a lukami [...]“.³¹⁵ Ve stejném dni, k němuž se vztahuje tato věta, viděl hrabě zahradu jakési madame Lokhort, která „leží na levém břehu velkého kanálu, je velká, velmi rozmanitá“ a „má hezké aleje“. Nicméně ani zde se mladý hrabě neubráníl kritice, jelikož většina ozdob zahrady byla vytvořena – podobně jako například interiéry würzburuské rezidence – „podle špatného vkusu“.³¹⁶ Další věcí, jež kritickému Czerninovi vadila a která se už netýkala zmíněného místa, nýbrž zahrad a parků v Nizozemí obecně, byla určitá fádnost. Vyplývá to z jeho slov, že „zahrady, které tady člověk vidí, jsou trochu jednotvárné“, nicméně i navzdory tomu „udržované se vši možnou péčí“.³¹⁷ V Amsterdamu vyměnil Czernin pozorování přírody za prohlídky kostelů, burzy, radnice a jiných významných budov. Během pobytu v tomto městě se ale účastnil nej-různějších společenských událostí a poznával místní smetánku a diplomaty, s nimiž navázal kontakt.

Po návštěvě Amsterdamu se nicméně objevuje určitý problém týkající se rekonstrukce dalšího putování hraběte. Jestliže bychom vzali v úvahu sled jednotlivých stran deníku, bylo by možné soudit, že po prohlídce Amsterdamu Jan Rudolf navštívil mimo jiné Brusel, Gent, Lille, Tournai, Kortrijk, Oudenaarde, Haag, Rotterdam, Paříž a Nancy. Vzhledem ke geogra-

---

³¹¹ Deníkový záznam z 5. července 1779, SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 400, fol. 19r.

³¹² Jedná se nepochybně o Veitshöchheim, barokní zámek, který sloužil jako letní rezidence würzburuských biskupů.

³¹³ Deníkový záznam z 5. července 1779, SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 400, fol. 19r.

³¹⁴ Deníkový záznam z 8. srpna 1779, tamtéž, fol. 29r.

³¹⁵ Deníkový záznam z 9. srpna 1779, tamtéž, fol. 31r.

³¹⁶ Tamtéž.

³¹⁷ Tamtéž, fol. 31v.

fické poloze zmíněných měst se ale toto pořadí jeví jako nepravděpodobné (byť nikoliv nemožné), jelikož by se tak hrabě býval dopustil zbytečných několikasetkilometrových zajížděk. Určení trasy také značně komplikuje chybějící datace většiny zápisů pořízených v daném období. Dochoval se však dokument vytvořený patrně na objednávku Jana Rudolfa a informující mladého šlechtice o možnostech cesty přes Flandry.³¹⁸ I když Czernin dbal rad a pokynů daného průvodce,³¹⁹ což se dá odvodit z jeho dalších cílů, představuje velký problém skutečnost, že trasa doporučená hraběti začínala až v Bruselu. Přesné pořadí měst, která byla navštívena před jeho prohlídkou, proto nelze s jistotou určit ani základě studia a analýzy deníku, ani jiných archivních materiálů. Jelikož se v deníku nachází několik volných, ale popsanych listů (jež byly spolu s ostatními stranami foliovány), jevílo by se jako logické vysvětlení, že byly uvedené listy vloženy na chybná místa a pořadí navštívených měst bylo ve skutečnosti jiné. Pakliže tomu bylo skutečně tak, nabízí se jako jedna z možných tras vedoucí z Amsterdamu do Haagu, Rotterdamu, Bruselu, Gentu, Lille, Paříže a Nancy. Nicméně není jasné, zdali Jan Rudolf uposlechl všechny rady průvodce a vrátil se po návštěvě Tournai, Kortrijku a Oudenaarde znovu do Bruselu.³²⁰ Na tomto místě je nutné zdůraznit ještě jednu záležitost: Přes všechny pochybnosti v žádném případě nelze vyloučit, že Czernin pobýval v jednotlivých městech dle prvně uvedeného pořadí – a to navzdory tomu, že nejsou známy důvody, jež by ho k tomu bývaly vedly. Jako pravděpodobnější se proto jeví varianta, že se z Amsterdamu hrabě vydal přes Haag a Rotterdam do Bruselu, nicméně po krátké zastávce v Oudenaarde již zvolil jiný směr.

Pokud byl Haag prvním větším cílem cesty po odjezdu z Amsterdamu, neprozradil Czernin o jeho prohlídce prakticky nic. Podrobnější zápis se týká až Rotterdamu. Pakliže šlechtici a aristokraté věnovali v rámci svých zahraničních výprav pozornost i hospodářským poměrům cizích zemí a navštěvovali nejrůznější manufaktury nebo později továrny, nelišil se Jan Rudolf od ostatních zástupců urozeného stavu.³²¹ Deník totiž prozrazuje, že obzvláště v Severním Nizozemí jej zajímal zdejší obchod. Postřehy mladého šlechtice se tudíž velmi často týkaly jeho charakteristik a specifík. Proto se i jednotlivé pasáže vážící se k Rotterdamu

³¹⁸ SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 401, fol. 37r–38r.

³¹⁹ Podobné dokumenty nebyly ničím výjimečným a nechávali si je vypracovat i jiní turisté, včetně turistů urozených. Za všechny je možné zmínit příklad Františka Josefa z Dietrichsteina, jenž učinil podobný krok jako Czernin během cesty do Velké Británie z počátku 19. století. Srov. I. CERMAN, *Bildungsziele – Reiseziele*, in: M. Scheutz – W. Schmale – D. Štefanová (edd.), *Orte des Wissens*, s. 76.

³²⁰ SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 401, fol. 38r.

³²¹ I. CERMAN, *Cesty za osvícením. Úloha cestování v osvícenské antropologii*, in: Jiří Kubeš (ed.), *Šlechtic na cestách v 16.–18. století. Sborník příspěvků (nejen) ze 3. adventního kulatého stolu, který se na téma „Prameny k dějinám šlechtického cestování, 1550–1800“ konal na půdě Katedry historických věd FF UPa dne 28. listopadu 2005, Pardubice 2007, s. 231.*

kromě historických budov a jiných pamětihodností věnovaly právě obchodu. Ani zde se ovšem hrabě nemohl zříci obdivování přírodních krás, neboť bezprostředně po odjezdu z Rotterdamu podotkl, že se v okolí města nacházejí „různé pěkné zahrady“.³²²

Také o krajině v blízkosti Antverp Czernin poznamenal, že „země je tam kultivována jako v zahradě“.³²³ Jan Rudolf si prohlédl i Brusel, o němž si prakticky nic nezapsal, a Gent, jenž se mu jevil plný života, a sice navzdory skutečnosti, že byl menší než již zmíněné Antverpy. V rámci nynějšího putování po Rakouském Nizozemí nemohly být opomenuty ani Bruggy – dle hraběte „velké, ale špatné město“,³²⁴ v němž trávil většinu času prohlídkou pamětihodností. Krajina v okolí Brugg se mu však líbila daleko více, jelikož danou oblast označil za jednu z nejkrásnějších ve Flandrech. V Ostende, významném obchodním městě a přístavu na pobřeží oceánu, ho naproti tomu opět zajímal obchod. Ostende bylo totiž v minulosti strategickým místem, jelikož zde Karel VI. založil slavnou Ostenskou obchodní společnost. Ačkoliv ji musel císař již brzy na nátlak Anglie a Severního Nizozemí obětovat, zůstalo město důležitým obchodním centrem i poté. Fakt, že Ostende nadále zažívalo hospodářský boom, dokládá ostatně deník hraběte, a především pak následující věta: „Obchod v Ostende je v současné době velmi vzkvétající [...]“.³²⁵

Brzy po návštěvě Ostende opustil Jan Rudolf Rakouské Nizozemí a ocitl se ve francouzské části Flander, kde navštívil například Dunkerque nebo Lille. V Lille jej zaujalo něco, co často obdivovali a komentovali už dříve mladí kavalíři nebo jiní šlechtici během svého putování po Francii – výtvary maršála a pevnostního stavitele v jedné osobě markýze de Vaubana. Ani Czernin se tudíž nelišil: „Fortifikace Lille výborně vytvořené panem Vaubanem jsou velmi dobře udržovány.“³²⁶ Poté se hrabě opět na krátký čas vrátil do Rakouského Nizozemí. V Tournai, někdejšímu centru franské říše, si na radu zmíněného cestovního průvodce prohlédl manufakturu na výrobu porcelánu a jiné podniky. Posléze následovala prohlídka Kortrijku (Courtrai) a Oudenaarde, v jehož okolí jej nejvíce zaujala „pěkná zahrada s krásným jezírkem“.³²⁷

---

³²² Deníkový záznam ze 3. září 1779, SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 400, fol. 76v.

³²³ Nedatovaný záznam (jako i pozdější zápisy), tamtéž. Pokud jde o číslo folia, obsahují jednotlivé stránky ve druhé části deníku dvojí foliaci, jednu uvedenou v horní části, druhou ve spodní části, přičemž se tato čísla od sebe liší. Jelikož uvedená skutečnost působí poněkud matoucím dojmem, je nutné poznamenat následující: Vzhledem ke sledu stránek budu uvádět foliaci vyskytující se v dolní části strany, která navazuje na číslování dříve popsaných stran deníku, a v závorce pak i druhé číslo (je-li k dispozici) – v tomto případě se tedy konkrétně jedná o folio 63r (50r).

³²⁴ Nedatovaný zápis ze srpna nebo září 1779, tamtéž, fol. 65r (52r).

³²⁵ Tamtéž, fol. 66r (53r).

³²⁶ Tamtéž, fol. 69r (56r).

³²⁷ Tamtéž, fol. 71v (58v).

Přestože stále není jasné pořadí návštěvy některých měst ani to, proč se Jan Rudolf dopustil nápadné zajíždky, sluší se pronést následující: V Lille francouzská část jeho putování neskončila, neboť v deníku rovněž zmiňoval „návrat z Paříže“,³²⁸ avšak bez jakýchkoliv dalších informací. Z Rakouského Nizozemí se tudíž mladý hrabě musel opět vydat do Francie – pokud ne hned, tak po případné návštěvě Severního Nizozemí, která by však vzbuzovala nejednu otázku. Jestliže ale jde o další část pobytu ve Francii, lze doložit, že se Czernin ocitl mimo jiné v Nancy, jež bylo ještě v minulém desetiletí součástí Lesczyňského Lotrinska, a později v Lunéville. Zde si prohlédl klasicistní zámek, ačkoliv odsoudil jeho současné využití: „Rezidence předchozích vévodů slouží [...] jako kasárna pro vojáky. Zahrada bude brzy divočinou.“³²⁹ Navzdory určitému zklamání ze Saverne, které označil za „špatné místo“, našel alespoň částečné zalíbení ve zdejším zámku a jeho bezprostředním okolí. Nejvíce ho zaujaly boskety v parku.³³⁰ Ve Francii rovněž zavítal do Štrasburku, který byl „středně veliký, špatně postavený“, ale „dobře opevněný Vaubanem“.³³¹

S ohledem na deníkové zápisy se nabízí, že se po prohlídce významných měst ve francouzském pohraničí hrabě opět odhodlal k putování po Říši. Jistou pochybnost ovšem vyvolává informace Christoha Brandhubera, že „z Francie vedla cesta dále do Itálie, kde hrabě navštívil město Neapol“.³³² V tomto případě se nicméně Brandhuber patrně mýlí, jelikož by pravdivost jím uváděné domněnky znamenala, že se Jan Rudolf znovu vypravil do německého prostoru až po několika letech strávených na Apeninském poloostrově. Vezmeme-li v úvahu, že je návštěva Říše na rozdíl od italského pobytu doložena zápisy ve stejném deníku (byť nedatovanými), který taktéž informuje o Czerninově putování po Nizozemí a Francii, býval by se Jan Rudolf musel vrátit k jeho vedení až v roce 1781. Daleko pravděpodobnější je tudíž možnost, že se mladý šlechtic po návštěvě Francie opět ocitl na území Říše, zatímco s italskými městy, pamětihodnostmi a přírodou se seznámil až později.

Správnost uvedené myšlenky kromě pasáží v deníku (třebaže místy velmi matoucími) dokládá i vzdálenost mezi francouzským Štrasburkem a dalšími městy nacházejícími se v německém prostoru, o jejichž návštěvě hrabě ve svých záznamech pojednával. Patrně nedlouho po Štrasburku si totiž Czernin prohlédl Karlsruhe včetně sídla bádenských markrabat: „Vlastní rezidence markraběte má docela pěkný areál, i když je většina domů dřevěných. Prostranství u zámku ze strany města je pěkné, třebaže je [jeho] budova [příkladem] špatné architek-

³²⁸ Tamtéž, fol. 88r (72r).

³²⁹ Tamtéž, fol. 88v (72v).

³³⁰ Tamtéž, fol. 89v (73v).

³³¹ Tamtéž.

³³² Ch. BRANDHUBER, *Johann Rudolph Graf Czernin von Chudenitz (1757–1845)*, in: R. Juffinger (ed.), *Residenzgalerie Salzburg*, s. 439.

tury.³³³ Bezprostřední okolí ovšem jinak velmi kritický hrabě hodnotil vcelku pozitivně, neboť poznamenal, že navzdory některým maličkostem jako například vodním plochám „je ale zahrada pěkná“ a že „boskety po levé ruce jsou půvabně položeny“.³³⁴ Daleko zajímavější je jeho další poznámka: „Vpravo je bažantnice a nový areál anglické zahrady.“³³⁵ U této věty je třeba pozastavit se. V době Czerninovy návštěvy se v Karlsruhe nacházel barokní zámek obklopený francouzskými zahradami. Za markraběte a pozdějšího velkovévody Karla Fridricha byly zahrady rozšířeny a některé jejich části přetvořeny v přírodně krajinářský park podle nejnovější anglické módy.³³⁶ Nutno podotknout, že k uvedeným úpravám došlo až po Czerninově návštěvě. To, co hrabě označil za anglickou zahradu, tudíž ve skutečnosti mohla být tzv. Chinesischer Garten, která v Karlsruhe začala vznikat už ve druhé polovině šedesátých let 18. století.

Po Karlsruhe následoval Stuttgart³³⁷ a vzápětí Ludwigsburg, jeden z největších barokních komplexů v německých zemích, jehož rozsáhlosti si pochopitelně povšimnul i hrabě. „Zámek je velmi velký a zvnějšku dobře vypadající,“ zapsal si do deníku, „zvnitřku ale zčásti staromódní a zčásti [zařízený] bez vkusu. Zdejší slavný velký operní dům je stejně jako většina vévodových budov ze dřeva a špatných proporcí, příliš vysoký a úzký.“³³⁸ V okolí Stuttgartu přišlo na řadu i několik letohrádků, mezi nimi také Hohenheim, v němž v době návštěvy Jana Rudolfa panoval čilý ruch související s vytvářením rozsáhlého krajinářského parku: „Nynější oblíbené místo vévody je napodobením anglické země, dům je špatný, pokoje nízké [...]“.³³⁹ K zahradě, již i kníže Charles Joseph de Ligne, diplomat v rakouských službách, hodnotil jako „velmi důmyslnou“,³⁴⁰ měl Czernin několik výhrad. Jedna z nich se týkala vesničky tvořené z ruin, která byla dle jeho názoru příliš přeplněná. Hrabě měl v tomto případě patrně na mysli skupinu staveb, z nichž některé odkazovaly na dobu antiky. Jednalo se mi-

---

³³³ SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 400, fol. 91r (75r).

³³⁴ Tamtéž, fol. 91r (75r) a 91v (75v).

³³⁵ Tamtéž, fol. 91v (75v).

³³⁶ Viz Eugen HUHN, *Karlsruhe und seine Umgebungen. Geschichte und Beschreibung*, Karlsruhe 1843, s. 111. Nadšení Karla Fridricha pro anglický způsob v krajinářské tvorbě zmiňuje David B. BROWNLEE, *Friedrich Weinbrenner, Architect of Karlsruhe. A Catalogue of the Drawings in the Architectural Archives of the University of Pennsylvania*, Philadelphia 1986, s. 58.

³³⁷ V deníku o něm však píše jako o „Stuttgardu“. Srov. SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 400, fol. 91v (75v).

³³⁸ Tamtéž, fol. 94r (78r).

³³⁹ Tamtéž.

³⁴⁰ Citováno dle: H. GÜNTHER, *Reisen in frühe Landschaftsgärten*, in: W. Griep (ed.), *Sehen und beschreiben*, s. 120.

mo jiné o Sibylin chrám nebo Jupiterovy sloupy.³⁴¹ Nejvíce ho zaujala jiná věc: „Kaskáda a mimořádné množství amerických stromů a rostlin jsou tím nejhezčím zde.“³⁴² Už v 18. století totiž přibývalo přírodovědně orientovaných expedic do Severní či Jižní Ameriky, v jejichž důsledku byly do Evropy přiváženy cizokrajné rostliny a dřeviny.³⁴³ Důležitost zmíněných výprav v souvislosti s krajinářskou tvorbou šlechticů a aristokratů 18. a 19. století spočívá především ve skutečnosti, že mnohé z nich byly sázeny v nově zakládaných parcích dle anglických trendů. Nejinak tomu bylo v Hohenheimu.

Pakliže jde o samotné letohrádky, líbil se Janu Rudolfovi daleko více než Hohenheim zámeček Solitude. O parku, jenž ho obklopoval, pronesl, že „je veliký a má pěkné části“.³⁴⁴ V Solitude jej také patrně přijal württemberský vévoda Karel Evžen, neboť další zápisky obsahují charakteristiku osobnosti vladaře, svědčící podle Czernina o slabosti jeho ducha: „Vévoda je velmi zdvořilý k cizincům, [ale] velmi přísný k dvorským sluhům, neřekne se jediné slovo, aniž by mu bylo prozrazeno.“³⁴⁵ Po Solitude se Jan Rudolf podíval mimo jiné do Bruchsalu, rezidence biskupů ze Špýru, kterou hodnotil jako „docela líbeznou“.³⁴⁶ Vzhledem k pozdější krajinářské činnosti hraběte představuje důležitou zastávku sentimentální park ve Schwetzingen. „Zdejší zahrada, která byla zcela založena nynějším falckým kurfiřtem,“³⁴⁷ začal svůj zápis, „je považována za jednu z nejhezčích německých.“³⁴⁸ Kritická stránka Jana Rudolfa se nicméně objevila i nyní, jelikož měl mladý cestovatel několik výhrad. Jeho výtky se týkaly například drobných staveb, mimo jiné tzv. Badhausu, který je sice „jedinečný, nicméně s ninfenburským“³⁴⁹ [Badenburgem] nesrovnatelný“.³⁵⁰ Kromě toho ale Czernin zmínil i „chrám, který je věnován přírodním vědám“ a „dobře vytvořené ruiny“ odkazující na dobu antického Říma.³⁵¹

³⁴¹ Ke stavebnímu programu ve Schwetzingen a jeho významu viz práci Elisabeth SZYMCZYK-EGGERT, *Das Dörfle war nicht englisch oder das Missverständnis von Hohenheim*, in: H. Günther (ed.), *Gärten der Goethe-Zeit*, s. 162.

³⁴² SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 400, fol. 94v (78v).

³⁴³ K tomu podrobněji in: Helga HÜHNEL, *Botanische Sammelreisen nach Amerika im 18. Jahrhundert*, in: Franz Wawrik – Elisabeth Zeilinger – Jan Mokre – H. Hühnel (edd.), *Die Neue Welt. Österreich und die Erforschung Amerikas*, Wien 1992, s. 61–78.

³⁴⁴ SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 400, fol. 95r (75r).

³⁴⁵ Tamtéž, fol. 95v (79v).

³⁴⁶ Tamtéž, fol. 96r (80r).

³⁴⁷ Jednalo se o kurfiřta Karla Teodora, který rovněž vládl Bavorsku a jehož Jan Rudolf poznal během návštěvy Nymphenburgu.

³⁴⁸ SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 400, fol. 97r (81r).

³⁴⁹ Správně „nymphenburským“.

³⁵⁰ SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 400, fol. 97r (81r).

³⁵¹ Tamtéž, fol. 97v (81v).

Další zastávkou byl Mannheim a zdejší rezidence, která ovšem Czerninovi zevnitř nepřipadala nijak zvláštní, a zahrady v Oggersheimu nebo Darmstadtu. Odtud hrabě pokračoval na severovýchod, než dorazil do Kasselu. Záliba v umění, projevující se obzvláště v dalších fázích života Jana Rudolfa, ho kromě návštěvy knihovny přiměla k prohlídce kasselské galerie: „Zdejší sbírka je úctyhodnější, než si člověk představuje, obzvláště ve vlámské škole, mnoho [obrazů] od Vermeera,³⁵² mezi kterými je několik pěkných.“³⁵³ Vlámské umění obdivoval také v souvislosti s Rembrandtovými díly, italské pak prostřednictvím obrazu od Leonarda da Vinci.

Kassel byl také sídlem hesensko-kasselských lantkrabat, již proměnili okolí města v kulturní krajinu. Přestože k hlavní vlně úprav, díky nimž vznikl poblíž Kasselu rozsáhlý park v anglickém stylu, došlo později, mohl si nyní mladý šlechtic prohlédnout alespoň výsledky jejich první fáze. Kromě toho zde viděl odkaz italských vlivů, v jejichž důsledku byly na počátku 18. století na Karslbergu vytvořeny monumentální kaskády. Czernin jim pocho-pitelně věnoval patřičnou pozornost, nicméně stejně jako u jím dříve navštívených míst měly i ony mnoho chyb. V tomto případě se konkrétně jednalo o nedostatek vody, kvůli kterému byly v provozu jen velmi zřídka.³⁵⁴

Informacemi o Kasselu deník hraběte končí, což znemožňuje bližší rekonstrukci Czerninova dalšího putování. Rovněž není jasné, zdali Jan Rudolf pokračoval v prohlídce měst, rezidencí a zahrad Sváté říše římské, nebo změnil směr trasy a vydal se na Apeninský polo-ostrov. Ani italskou část pobytu (ať už začala kdykoliv) nelze bohužel podrobněji rekonstruovat. Pokud přihlídneme ke korespondenci mezi ním a jeho dědem, dá se pouze soudit, že hrabě navštívil Benátky, Mantovu, Milán, Turín, Florencii, Řím a Neapol.³⁵⁵ Na základě korespondence je možné určit některé další okolnosti, nicméně sledujeme-li putování Jana Rudolfa ve vztahu k formování jeho osobnosti, názorů a vkusu či k jeho pozdější stavitelské činnosti, nemají dochované dokumenty vážící se k italské části výpravy prakticky žádnou výpo- vědní hodnotu.

V tomto ohledu není možné opomenout roli jiné země, a sice Velké Británie, jejíž návštěva byla v minulosti v souvislosti s vytvářením krajinářských parků na czerninských panstvích vyzdvihována. Proto je nutné připomenout již uvedená slova Markéty Šantrůčkové, že „cesta Jana Rudolfa vedla po německých zemích, Francii a Anglii a měla zásadní vliv na

---

³⁵² Jedná se o Jana Vermeera van Delft, jednoho z nejvýznamnějších holandských barokních malířů žijících a působících v 17. století.

³⁵³ SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 400, fol. 100v (84v).

³⁵⁴ Tamtéž, fol. 101v (85v).

³⁵⁵ SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 401, fol. 21r.

jeho pozdější krajinářskou tvorbu³⁵⁶ a doplnit, že i další práce věnující se osobě Jana Rudolfa přikládaly značný význam britskému pobytu hraběte, který datovaly do sedmdesátých let 18. století.³⁵⁷ Pokud byla výprava mladého Jana Rudolfa tak zásadní, o čemž lze jen stěží pochybovat, překvapí možná jedna skutečnost: Vezmeme-li v potaz údaje obsažené v cestovním deníku i jiné materiály, je možné říci, že Jan Rudolf v rámci zmíněné cesty Británii s velkou pravděpodobností nenavštívil. V době, již pokrývají deníkové zápisy, by totiž hrabě býval musel navštívit Anglii během času stráveného poblíž nizozemského nebo francouzského pobřeží. I v takovém případě by se však bývalo jednalo jenom o velmi rychlou a krátkou návštěvu spočívající ve vylodění se na britské půdě a následném návratu na kontinent. Zmínky o Anglii totiž deník nepřináší. Po návratu ze Severního a Rakouského Nizozemí, Francie a dalším putování po německých zemích se hrabě ocitl na poměrně dlouhou dobu v Itálii, a sice zřejmě do roku 1781. Proto se nabízí možnost, že se Czernin vypravil do Británie až po skončení svého italského pobytu. Ve skutečnosti je to ale krajně nepravděpodobné, jelikož se o Anglii nehovoří ani v korespondenci Jana Rudolfa, a to na rozdíl od Říše, Severního i Rakouského Nizozemí, Francie a Itálie, jež hrabě s jistotou navštívil.³⁵⁸ Vyvrátit domněnku o Czerninově přítomnosti na Britských ostrovech v rámci cesty z přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 18. století mohou ještě dvě věci. Pokud Czernin nenavštívil ostrovní krá-

---

³⁵⁶ M. ŠANTRŮČKOVÁ, *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína*, s. 67.

³⁵⁷ Práce Ondřej ZATLOUKAL, *Západočeské elysium*, in: Historické zahrady Kroměříž 2006. Umění a společenská činnost v historických zahradách. Sborník vydaný u příležitosti konání odborného semináře ve dnech 8.–10. 6. 2006 v Kroměříži, Hrdějovice 2006, s. 28 uvádí, že v roce 1779 „podnikl hrabě Černín kavalírskou cestu po Evropě, která jej kromě obvykle navštěvovaných zemí, jakými byly Itálie, Francie, Německo a Švýcarsko, zavedla až na britské ostrovy. Mnohé nabyté podněty pak vzápětí, v průběhu 80. a 90. let, prakticky uplatnil u svého zámeckého sídla v Krásné Dvoře.“ (K informaci týkající se návštěvy Švýcarska je třeba dodat, že ani deník, ani jiné materiály z pozůstalosti Jana Rudolfa neprozrazují, že hrabě Švýcarsko navštívil. Nicméně je pravděpodobné, že přes uvedenou zemi cestoval do Itálie.) Jiří KUTHAN, *Aristokratická sídla v českých zemích 1780–1914*, Praha 2014, s. 31 tvrdí, že hrabě „procestoval nejen Rakousko a Německo, ale i Švýcarsko, Itálii, Francii a Anglii“ a že „do Anglie jel v roce 1779 a opět v roce 1788“. Studie Hana RUDOVÁ, *Život ve vzpomínkách (Prezentace starobylosti a urozenosti Buquoyů, Czerninů z Chudenic a Schwarzenbergů)*. Diplomová práce Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, České Budějovice 2009, s. 58–59 zmiňuje, že „když v sedmdesátých letech osvíceného století podnikl studijní cestu hrabě Jan Rudolf Czernin z Chudenic, poznal řadu oblastí západní Evropy, mezi kterými nesměla chybět ‚země za kanálem La Manche‘. Jana [sic] Rudolf tak propadl kouzlu ‚nedotčené‘ přírody, že zatoužil přenést si tuto kulturní krajinu do Čech.“ Karel KOCEK, *Šlechtické sídlo ve víru moderní doby – Proměny zámeckého parku v Krásném Dvoře. Bakalářská práce Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze*, Praha 2016, s. 14 informuje o tom, že se Jan Rudolf „jako vášnivý botanik na svých cestách po Anglii v sedmdesátých letech 18. století seznámil s do té doby nevídaným zahradním slohem. Na jeho základě se inspiroval myšlenkou na založení si podobného parku, dle přírodně-krajinářského konceptu.“. Vliv cesty vyzdvihují i další autoři explicitně nezmiňující přítomnost hraběte v Británii. V tomto ohledu je možné zmínit práci Pavel HUŠEK, *Zámecký park Krásný Dvůr*, Ústí nad Labem 2006, s. 7 a tvrzení, že zakladatel parku Jan Rudolf „se nechal inspirovat na své dlouhé cestě po západní Evropě v roce 1779“, nebo text Vilém LORENC – Karel TRÍSKA, *Krásný Dvůr. Státní zámek a památky v okolí*, Praha 1953, s. 11, uvádějící, že „když v roce 1779 podnikl Jan Rudolf Černín dlouhou cestu po severozápadní Evropě, tyto nové módní názory ho plně zaujaly a přikročil k jejich uskutečnění v Krásném Dvoře“.

³⁵⁸ Korespondence se nachází v SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černinů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 401.

lovství, když se v roce 1779 nacházel od jeho území jen několik desítek kilometrů (a jestliže během své výpravy nebyl vázán žádným neodkladným programem), vzbuzuje určité pochybnosti předpoklad, že by se do Anglie byl vydal z mnohem vzdálenější Itálie. Zadruhé je nutné vzít v úvahu fakt, že se hrabě v roce 1781 už nedlouho po návratu z ciziny ujal správy rodových statků, a proto nemohl po skončení italské části pobytu odjet do dílny světa. Nejjednodušším a pravděpodobně správným vysvětlením je tudíž možnost, že Jan Rudolf Velkou Británií (navzdory domněnkám některých autorů) v rámci svého dvouletého putování po střední, západní a jižní Evropě vůbec nenavštívil.

Vezmeme-li v potaz, že to byla právě jeho cesta, která se stala hlavním podnětem při vytváření krajinářského parku v Krásném Dvoře a na jiných místech, je uvedené zjištění klíčové. Jan Rudolf se totiž nemohl inspirovat nově zakládanými zahradami v Anglii (pakliže se nebudeme soustředit na roli předlohové literatury), ale jimi ovlivněnými projekty na území Svaté říše římské. Patrně však šlo – což je nutné zdůraznit – o inspiraci nepřímou, jež nespočívala v „přenesení“ konkrétního místa a krajiny na czerninská panství. Daleko důležitější je skutečnost, že hrabě během zahraničního putování na vlastní oči viděl nové trendy (které možná znal už z publikací o zahradním umění), ale také staré tendence, jež rovněž zcela neodsuoval. V tomto ohledu tudíž německé země sehrály stejnou roli, jako u mnohých šlechticů Británie.

I do ní se Czernin nakonec vydal, nicméně až po několika letech od zahájení prací v Krásném Dvoře. Roku 1788 po tragických událostech souvisejících s úmrtím jeho dvou dcer se Jan Rudolf (již jako ženatý muž) rozhodl spolu s manželkou Terezií hraběnkou ze Schönborn-Heussenstammu opustit na nějaký čas vlast. V žádosti žádal císaře o svolení „smět se odebrat se svou ženou na deset měsíců mimo zemi“, což zdůvodňoval Tereziiným zdravotním stavem, zhoršeným v důsledku zmíněné ztráty, pro který jí „lékaři doporučili změnu ovzduší a [...] užívání lázeňské vody“.³⁵⁹ Konkrétní cíl jejich cesty v žádosti uveden nebyl. Fakt, že se hraběcí pár v roce 1788 vydal právě do ostrovního království, prozrazuje mimo jiné spis uložený ve fondu Velkostatek Krásný Dvůr a informující o tom, že se v témže roce Jan Rudolf „navrátil z cesty po zahradách Anglie“.³⁶⁰ Přítomnost Czernina a jeho ženy v Británii zmiňují také jiné materiály,³⁶¹ nicméně o samotném programu je známo jenom velmi málo.

---

³⁵⁹ Žádost zasláná císaři, datovaná 25. února 1788, je uložena v SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 403, fol. 8r.

³⁶⁰ SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, fond Velkostatek Krásný Dvůr, kart. 139, fol. 236v.

³⁶¹ Mimo jiné se jedná o dopis Czerninova strýce arcibiskupa salcburského z května 1788, z nějž vyplývá, že se jeho synovec nacházel v Británii. Viz SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Černínů z Chudenic – Jindřichův Hradec, kart. 403, fol. 29r a 29v. Také Yvonne Janková (stejně jako někteří další autoři) zmiňuje přítomnost Jana Rudolfa ve Velké Británii. Z jejích slov, že „Černín odjel roku 1788 do Anglie, aby shlédl [sic]

Jestliže se jedná o prohlídky šlechtických sídel a parků, navštívili Jan Rudolf a Terezie pravděpodobně Syon House, kam byli pozváni v květnu 1788.³⁶² Výše zmíněná zpráva potvrzuje, že během několika měsíců strávených v zahraničí nešlo jen a pouze o zahrady v Syon House, vytvořené slavným Lancelotem Brownem. Určit, o jaké další projekty britské krajinářské školy se jednalo, ale z pozůstalosti Jana Rudolfa nelze.

V každém případě je prakticky nevyvratitelné, že i tato cesta (stejně jako výprava započatá na samém konci sedmdesátých let, během níž navštívil velké množství zahrad) sloužila hraběti jako jistý inspirační zdroj pro krajinářskou tvorbu na czerninských panstvích. K ní došlo už na začátku osmdesátých let 18. století, a sice nejprve v Krásném Dvoře. První zmínky o chystaných úpravách zdejší krajiny spadají do roku 1781, nicméně se samotnými pracemi se začalo až v roce 1783.³⁶³ Údaje týkající se ideje založení a začátku prací se ovšem různí.³⁶⁴ Hlavní autor koncepce projektu zůstává bohužel neznámý. S největší pravděpodobností se jednalo o výsledek působení několika osob, a to včetně Jana Rudolfa, jelikož se hrabě už během putování po střední, západní a jižní Evropě projevil (pokud je řeč o zahradním umění) jako nadšený diletant a diletující nadšenec, ale také (a především) jako kritik. Czernin pravděpodobně spolupracoval s manželem své sestry Marie Gabriely Jindřichem Františkem z Rottenhanu, vlastním mimo jiné zámek Červený Hrádek u Chomutova.³⁶⁵ Z Červeného Hrádku byly do Krásného Dvora prokazatelně zasilány některé plány kreslíře Andream Niederhofera, jenž se rovněž podílel na vzniku parku v Krásném Dvoře a který se v tomto ohledu inspiroval také zahraniční literaturou.³⁶⁶ V neposlední řadě stojí za zmínku jméno zahradníka Leopolda Födische, jež hrabě vyslal na studijní cestu do Anglie,³⁶⁷ stavebního inspektora

---

středisko módy“, by ovšem bylo možné soudit, že důvod jeho výpravy souvisí s tamější krajinářskou tvorbou. Srov. Yvonne JANKOVÁ, *Romantická architektura v parcích a zahradách*, in: Umění a řemesla. Čtvrtletník pro otázky lidové umělecké výroby a uměleckého řemesla, roč. 25, 1980, č. 1, s. 44. Hlavním důvodem, proč se Czernin se ženou na téměř celý rok odebrali z vlasti, byla ve skutečnosti již zmíněná tragická událost v rodině, zatímco krajinářská tvorba v Británii patrně ovlivnila „jenom“ cíl výpravy.

³⁶² SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, VS Krásný Dvůr, kart. 139, fol. 31r.

³⁶³ P. HUŠEK, *Zámecký park Krásný Dvůr*, s. 8, dále například M. ŠANTRŮČKOVÁ, *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína*, s. 73.

³⁶⁴ Například Vilém Lorenc a Karel Tríska se domnívají, že park byl založen již v roce 1780. Srov. V. LORENC – K. TRÍSKA, *Krásný Dvůr*, s. 14. Vzhledem k faktu, že v roce 1780 byl Jan Rudolf prokazatelně na cestách, se tato informace jeví jako krajně nepravděpodobná, či přímo nereálná. Také Hannes Stekl přejímá nepravděpodobnou variantu týkající se doby zahájení prací v Krásném Dvoře, jež klade rovněž do roku 1780. Viz Hannes STEKL, *Österreichs Aristokratie im Vormärz, Herrschaftsstil und Lebensformen der Fürstenhäuser Liechtenstein und Schwarzenberg*, Wien 1973, s. 174.

³⁶⁵ Pavel VLČEK, *Anglický krajinářský park v Krásném Dvoře*, in: Umění, roč. 49, 2001, č. 3–4, s. 342.

³⁶⁶ Hugo ROKYTA – Jirí HILLNERA a kol., *Burgen und Schlösser in den böhmischen Ländern*, Praha 1965, s. 133 a Karel HEIKE, *České zámecké parky a jejich dřeviny*, Praha 1984, s. 206.

³⁶⁷ Božena PACÁKOVÁ-HOŠTÁLKOVÁ – Jaroslav PETRŮ – Dušan RIEDL – Antonín Marián SVOBODA, *Zahrady a parky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 1999, s. 172.

Ferdinanda Franka nebo myslivce Johanna Wachtela, pověřeného dohledem nad vlastními pracemi.

Přestože teoretikové nových proudů v krajinotvorbě vyjadřovali svůj obdiv ničím nespoutané přírodě, nutno podotknout, že i ona byla v případě parků druhé poloviny 18. a celého 19. století jen určitou kulisou. Ačkoliv se anglický sloh velmi výrazně vymezoval vůči francouzskému zahradnímu umění, a zejména pak vůči složitým úpravám proti přirozenému řádu, ani krajinářské parky by bývaly nevznikly bez přičinění člověka. Určitý paradox představuje skutečnost, že většinou šlo o zásahy více než razantní, jelikož nic nesmělo být ponecháno náhodě. Ideálem totiž byla určitá diverzita. Proto také docházelo k rozsáhlým a náročným úpravám terénu, vysušování bažin a mokřin, upravování toků vodstva a ke kácení starých lesních porostů a výsadbě nových. V tomto směru se ani Czerninovy projekty příliš nelišily od ostatních.³⁶⁸

Vlastní krajina byla ovšem jen polovinou celého snu Jana Rudolfa i dalších zakladatelů anglických parků. Neodmyslitelným doplňkem totiž byly drobné stavby, které nechyběly ani v Krásném Dvoře. Mezi ně patřil i Panův templ, v materiálech vázících se ke stavebním pracím nazývaný též „velký templ“³⁶⁹ a postavený podle Niederhoferova návrhu. V případě tohoto klasicistického hudebního pavilonu, zasvěceného bohu Panovi a budovaného od roku 1783, byla inspirace řeckými stavbami spíše nepřímá a přenesená. Jako hlavní vzor totiž sloužil Chambersův Aretheův chrám v Kew Gardens, který byl v dané době znám ve střední Evropě díky předlohové literatuře.³⁷⁰ Mimořádně velkou pozornost věnoval Jan Rudolf vnitřní výzdobě templu. Přestože jednou z nejdůležitějších záležitostí byla výmalba interiéru, byl hrabě nucen zaobírat se především problémy s podlahou, která se příliš neosvědčila. Proto byly nakonec ze zámku v Jindřichově Hradci převezeny mramorové desky nacházející se předtím v Rondelu (v pramenech se o něm hovoří jako o „Salla terreně“), jež původní podlahu nahradily.³⁷¹

V blízkosti Panova templu byl situován umělý vodopád. Jeho prostřednictvím Jan Rudolf nevyjadřoval žádné hlubší myšlenky, protože hlavním cílem a úkolem tohoto projektu bylo pobavení společnosti a zkrácení dlouhé chvíle. Nejprve došlo k vyhloubení a následnému vydláždění koryta. Pod ním nechal Czernin vytvořit nádrž, do které měla téci voda. Přes-

---

³⁶⁸ Markéta Šantrůčková dokonce tvrdí, že náročné terénní úpravy nebyly výjimkou, ale pravidlem. Srov. M. ŠANTRŮČKOVÁ, *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína*, s. 51.

³⁶⁹ V těchto materiálech se totiž hovoří o výdajích „beim großen Tempel“. SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, VS Krásný Dvůr, inv. č. 1770–1776, knihy 1771–1777.

³⁷⁰ Markéta GOTTWALDOVÁ, *Antikizující stavby v zahradní architektuře klasicismu v Čechách a na Moravě. Bakalářská práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze*, Praha 2008, s. 24.

³⁷¹ SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, VS Krásný Dvůr, kart. 150, fol. 85r–87r.

tože hrabě během návštěvy Kasselu kritizoval, že tamější kaskády nebyly v provozu nepřetržitě, možná poněkud překvapí informace, že i jeho výtvar v Krásném Dvoře byl spouštěn pouze tehdy, když jej návštěvníci parku mohli vidět.³⁷² Do velkého bazénu pod vodopádem rovněž tekla voda z umělé jeskyně, nad níž byl po roce 1785 vytvořen jakýsi čínský pavilon. Stejně jako u Panova templu je možné i zde hledat inspirační zdroj v dobové literatuře. V tomto případě se konkrétně jednalo o vyobrazení publikované v jedné z oblíbených knih o anglo-čínských zahradách.³⁷³

Další stavbou, kterou nechal Jan Rudolf v nově založeném parku vztyčit, byl Gloriet, v pramenech označovaný jako „malý tempel“³⁷⁴ a odkazující na architekturu a umění antiky. Gloriet měl podobu řeckého monopteru (znovzobjeveného díky Palladiovi a jeho nástupcům)³⁷⁵ s osmi sloupy nesoucími kopulovitou střechu. Podobné klasicistické pavilony bývaly v zahradách 18. století velmi často zasvěceny určitým idejím, jež (nejen) v době osvícenství vyjadřovaly víru člověka v něco lepšího a dokonalejšího. V případě Jana Rudolfa šlo o ideu lásky a přátelství, kterou Gloriet symbolizoval. Osobou, jež pro hraběte tuto myšlenku ztělesňovala, byla jeho žena Terezie, neboť – jak potvrzují zprávy ze závěru 18. století zanechané některými z významných návštěvníků – právě její busta z mramoru se v Glorietu nacházela.³⁷⁶

Jestliže v parku hraběte Czernina nechyběly antikizující stavby, staly se i zde (stejně jako v mnohých zahradách vytvářených ve stejné době v Británii a Svaté říši římské) určitým podnětem umění a architektura středověku. Výrazem velmi ambivalentní povahy krajinářského parku vzniklého na rozhraní dvou epoch byl Gotický templ, který je možné považovat za jeden z prvních příkladů romantické architektury v českých zemích (ne-li dokonce za vůbec první).³⁷⁷ Potřebné návrhy, podle nichž se na začátku devadesátých let 18. století začalo

---

³⁷² M. ŠANTRŮČKOVÁ, *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína*, s. 82.

³⁷³ Tamtéž, s. 83.

³⁷⁴ O nákladech souvisejících s pracemi provedenými „beim kleinen Tempel“ se píše například v rejstříku okrašlovacích nákladů z roku 1811. SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, VS Krásný Dvůr, inv. č. 1775, kniha 1776.

³⁷⁵ Srov. Roman PRAHL a kol., *Umění náhrobku v českých zemích let 1780–1830*, Praha 2004, s. 266.

³⁷⁶ Mimo jiné jde o Franze Alexandra Kleista, který o své návštěvě parku zanechal rovněž písemné svědectví. V tomto ohledu viz jeho dílo Franz Alexander von KLEIST, *Fantasien auf einer Reise nach Prag*, Dresden – Leipzig 1792, zejména s. 61.

³⁷⁷ Yvonne Janková ve své studii řadí mezi romantickou architekturu i klasicistní pavilony v krajinářských parcích. Viz podrobněji práci Y. JANKOVÁ, *Romantická architektura v parcích a zahradách*, in: *Umění a řemesla*, roč. 25, 1980, č. 1, s. 44. S tímto názorem je možné souhlasit, vezmeme-li v úvahu, že klasicistní a romantické stavby v zahradách mají mnoho společného. Pokud však romantickou architekturou rozumíme projekty inspirované nikoliv antikou, ale středověkou tvorbou, spadají její první projevy a plody na našem území až do pozdější doby.

stavět, vytvořil Andreas Niederhofer.³⁷⁸ Templ byl rovněž plánován jako určitá vyhlídka, a byl tudíž postaven na nejvyšším místě parku, díky čemuž ho návštěvníci viděli i z větší vzdálenosti. Roli rozhledny navíc doplnila funkce památníku. Za Evžena Czernina, syna Jana Rudolfa, byla dovnitř umístěna pískovcová socha vítěze od Lipska knížete Karla I. Filipa ze Schwarzenbergu, vytvořená mezi lety 1846 a 1847.³⁷⁹ Kvůli tomu se také stavbě, jež byla předtím označována jako „Gotická věž“,³⁸⁰ začalo říkat „Schwarzenbergův monument“.³⁸¹ V době života Jana Rudolfa se nicméně zatím jednalo „jenom“ o památník středověké minulosti.

Memoriální funkci měl také obelisk vytvořený kameníkem Josephem Jungerem na paměť bitvy u Ambergu, v důsledku čehož byl v pramenech vztahujících se k vytváření parku nazýván „Obeliskem arcivévody Karla“.³⁸² Jeho základní kámen byl položen v roce 1797.³⁸³ V parku se ale nacházela řada jiných staveb, mezi nimi například tzv. Letohrádek (dnes Goethův pavilon), Palaemonovy chýše (zaniklé patrně již na konci 18. století) nebo Holandský statek. Nechyběl ani Mnichův domek, sloužící jako obydlí poustevníka, který zároveň provázel parkem návštěvníky. Kvůli nim vytvořil Jan Rudolf jakousi poustevnu, inspirovanou dvěma obrazovými přílohami z Le Rougeova díla o anglo-čínských zahradách (*Les jardins anglo-chinois*),³⁸⁴ v níž mohli po svých procházkách odpočívat.³⁸⁵

Právě díky značné rozmanitosti, o kterou hrabě v Krásném Dvoře, svém největším projektu, usiloval a již napomohly stavby nejrůznějšího charakteru, se Czernin přiblížil vytvoření ideálního parku členěného podle myšlenek Williama Chamberse na několik částí: příjemnou („pleasing“), strašidelnou („terrible“, „horrid“) a překvapující nebo kouzelnou („sur-

---

³⁷⁸ Dobroslav Líbal ve své stati o prvních architektonických projevech romantismu v českých zemích za dobu vzniku templu mylně označuje třetí desetiletí 19. století, a jako první gotizující stavbu proto uvádí tzv. Červený mlýn ve veltruském parku, který byl vytvářen kolem roku 1795. Srov. Dobroslav LÍBAL, *Romantická gotická architektura první poloviny 19. století v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, in: M. Mžýková (ed.), *Kamenná kniha*, s. 81–82.

³⁷⁹ Ze slov Marie Mžýkové by ovšem bylo možné soudit, že Gotický templ vznikl přímo jako památník knížete Schwarzenberga, nicméně k tomu došlo skutečně až o mnoho let později. Srov. TÁŽ, *Romantický historismus – novogotika. Výběrový katalog expozice na zámku Sychrově a hradu Bítově*, Sychrov 1995, s. 19. Zajímavá je také otázka autorství sochy. Zatímco se dříve předpokládalo, že Schwarzenbergovu skulpturu v Krásném Dvoře vytvořil Emanuel Max, jedná se podle nejnovějších výzkumů možná o dílo jeho méně známého bratra Josefa. Srov. Adam HNOJIL, *Josef Max a české sochařství 2. třetiny 19. století. Bakalářská práce Katolické teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze*, Praha 2016, s. 128–129.

³⁸⁰ SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, VS Krásný Dvůr, kart. 139, fol. 237v.

³⁸¹ SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, VS Krásný Dvůr, kart. 150, fol. 187r.

³⁸² Tamtéž, fol. 189r.

³⁸³ M. ŠANTRŮČKOVÁ, *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína*, s. 88. Vlastní stavba však započala později, jelikož smlouva s Jungerem byla podepsána až v srpnu 1798. Smlouva je uložena v SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, VS Krásný Dvůr, kart. 150, fol. 6r–6v.

³⁸⁴ V. LORENC – K. TRÍSKA, *Krásný Dvůr*, s. 11.

³⁸⁵ M. ŠANTRŮČKOVÁ, *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína*, s. 79.

prising“, „enchanted“).³⁸⁶ Příjemné pocity mělo vyvolávat okolí Letohrádku, melancholii a strach údolí nazývané Rachel s poustevnou, kaplí a jeskyní. Snahou tvůrce nových zahrad také bylo, aby krajina v blízkosti ostatních staveb, templů a pavilonů vzbuzovala v člověku úžas a překvapení.³⁸⁷

Ačkoliv znal Jan Rudolf díla teoretiků a praktiků anglické krajinářské školy velmi dobře (což potvrzuje právě znalost Chambersových myšlenek),³⁸⁸ nepřistoupil k jednomu kroku, jenž byl u britských aristokratů vytvářejících pitoreskní zahrady poměrně častý. Zatímco v ostrovním království byla velká pozornost věnována i přestavbám šlechtických sídel, která měla tvořit jednotu a harmonii s okolní přírodou, nerozhodl se Czernin pro razantní úpravy barokního krásnodvorského zámku a po svých výpravách jej nepřestavěl v duchu neopaladianismu (jak to činila například knížata z německých států). Přesto došlo k určitým změnám, které se ale vesměs týkaly jen interiérů. Do Krásného Dvora nechal hrabě přivézt nábytek z Prahy nebo Vídně, z továrny v Červeném Hrádku pocházely potahy a závěsy a z Jindřichova Hradce kachlová kamna. Kromě toho Jan Rudolf vybudoval venkovní schodiště vedoucí na čestný dvůr a do zahrady.³⁸⁹ Z pramenů také vyplývá, že drobných úprav se dočkalo i bezprostřední okolí zámku.³⁹⁰ Cílem prací bylo zajistit pohodlí hraběcí rodině, která v Krásném Dvoře trávila především letní měsíce.

O zpříjemnění chvil se postaral také (a především) nově založený anglický krajinářský park, v němž si šlechtická společnost krátila dlouhé chvíle. Park ovšem neměl sloužit jen a pouze potřebám svého tvůrce a jeho nejbližších, neboť byl – jak ostatně vyplývá z předchozích stran – přístupný veřejnosti, stejně jako mnohé zahrady, jež mladý hrabě viděl na území Říše. V souladu se záměry osvícenců šlo totiž nikoliv o šlechtice samotného, ale především o daleko početnější skupinu návštěvníků, na něž měl park působit jednak emociálně, jednak výchovně. I veřejnost tudíž mohla být okouzlena výtvozem hraběte a zdejší přírodou, nicméně pouze za předpokladu respektování určitých podmínek. Jan Rudolf totiž nařídil, aby byly hned u vstupu vyvěšeny instrukce, kterých se měli všichni příchozí držet. Jelikož byl uvedený

³⁸⁶ K tomu P. VLČEK, *Anglický krajinářský park v Krásném Dvoře*, in: Umění, roč. 49, 2001, č. 3–4, s. 337.

³⁸⁷ M. ŠANTRŮČKOVÁ, *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína*, s. 88.

³⁸⁸ K vlivu Chambersových myšlenek na utváření parku v Krásném Dvoře viz studii Taťána PETRASOVÁ, „Bez čínských zpodobnění“. *Diskuze o Chambersovi v Čechách?*, in: Kateřina Bláhová (ed.), *Cizí, jiné, exotické v české kultuře 19. století*. Sborník příspěvků z 27. ročníku symposia k problematice 19. století. Plzeň, 22.–24. února 2007, Praha 2008, zejména s. 416–417.

³⁸⁹ K úpravám zámku podrobněji in: V. LORENC – K. TRÍSKA, *Krásný Dvůr*, s. 10.

³⁹⁰ Výčet stavebních prací prováděných mimo jiné v zahradě na čestném dvoře jsou uvedeny v rejstříku okrašlovacích nákladů. Viz SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, VS Krásný Dvůr, inv. č. 1773, kniha 1773.

text sepsán ve verších a navíc relativně vtipnou formou, bylo by hříchem neuvést jej v originální podobě:

*Es ist Jedermann erlaubt hier zu spatzieren,
doch ohne die Kartenhäuser anzurühren;
auch schreitet man nicht über die Graben,
die deshalb so viele Brücken haben:
und Jeder wird höflichst gebethen
die Berge nicht zusammzutreten [sic].
Auch sollen keine Hunde hier laufen,
um die Seen nicht auszusaufen.
Man wird auch so discret wohl seyn,
und steckt mir aus Spaß keinen Felsen ein!
Die Fächer der Damen passieren nicht,
weil der Wind die Pflanzung zerbricht
und wer sich will hängen, der soll sich erstechen,
sonst wird er mir meine Eichen zerbrechen!
Auch zündet man hier die Pfeifen erst an,
am Feuer von meinem ganz neuen Vulcan,
und suchet man Schatten, so thut man wohl,
zu fragen beim Gärtner um ein Parasol:
und regnet es heftig, so ist die Cascade,
vortrefflich zu sehen in Ihrer Parade.
Zum Schluss wird auch nirgends im Garten hofirt,
weil man 's von einem Ende zum andern gleich spürt.³⁹¹*

Přestože v současné době psi nesmějí vstupovat do parků nikoliv kvůli tomu, aby nevypili či nevysáli vodu z nádrží, a ačkoliv nejsou jejich majitelé vyzýváni a nabádáni, aby si nezapalovali dýmku a neskoncovali s životem oběšením se na větvích dubů, potažmo jiných stromů (nebo alespoň zvolili jiný způsob), dal by se daný text dnešními slovy označit v pod-

---

³⁹¹ SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, VS Krásný Dvůr, kart. 150, fol. 103r–103v.

statě za návštěvní řád. Uvedené instrukce u vstupu možná četla i nejmenovaná osoba, jež patrně ještě v 18. století v Krásném Dvoře krátce pobývala a která o své návštěvě zanechala písemné svědectví: „Byl jsem velmi překvapen krásami parku v Krásném Dvoře, je to ta nejhezčí věc svého druhu, kterou jsem viděl mimo Anglii, a stejně tak bude velmi obdivovaný v této zemi.“³⁹²

Anonymní autor měl pravdu, neboť proslulost Czerninových zahrad rostla. Přestože byl Jan Rudolf, jak vyplývá z jeho deníku, přinejmenším v době svého mládí velmi kriticky založenou osobou, jeho dílo bylo přijímáno kladně. Proto se Krásnému Dvoru nevyhnulo ani mnoho významných osob. Mezi ně patřili Johann Wolfgang von Goethe, již zmíněný vojevůdce Karel I. Filip ze Schwarzenbergu, císařové František, Ferdinand a František Josef nebo arcivévodové Jan a Ludvík, kteří se s plody krajinářské tvorby seznámili i během své cesty do dílny světa z let 1815 a 1816.³⁹³

Ještě před nimi (a to konkrétněji na sklonku 18. století) ale do Krásného Dvora zavítal také malíř a historik umění Johann Quirin Jahn. Jahn strávil prohlídkou parku několik hodin, přesto ve své zprávě poznamenal, že by v parku, jež přirovnal ke krajině „podle Tizianova vkusu“,³⁹⁴ býval k návštěvě všech zákoutí potřeboval alespoň osm dní.³⁹⁵ Také německý básník Franz Alexander von Kleist vylíčil dojmy z Czerninova výtvoru ve své práci o cestě do Prahy.³⁹⁶ Přestože se Kleist ocitl v Krásném Dvoře náhodou, byl rád, že mohl park vidět: „Jak sladce je odměněna důvěra v názory krásných duší! Byl jsem na pochybách, jestli si mám tři míle zajet [a] vidět dle Lininých³⁹⁷ přání park v Krásném Dvoře, nebo využít objednané koně a jet přímou cestou do Prahy? Zvolil jsem první [možnost] a jsem ti dlužen nový dík, Lino!“³⁹⁸ Básník si nově vytvořené zahrady neprohlédl sám, jelikož využil služby průvodce, někdejšího eremity, který „je nyní vrchním dohlížitelem nad zahradou a má [...] poustevnícký byt vedle velkého templu“.³⁹⁹ Kleist již dříve před Krásným Dvorem navštívil Wörlitz, a byl proto zvědav, jestli může „zahradní říši“ Leopolda Anhaltsko-Desavského svou nádherou ještě něco předčit. Jak je ovšem možné soudit z uvedených vět či jeho dalších dojmů, byl z Krásného Dvora přímo nadšený. Projevilo se to mimo jiné při prohlídce Panova templu,

---

³⁹² Přestože se autor této pasáže nepodepsal, je jisté, že se jedná o hosta hraběcí rodiny, protože v uvedeném francouzsky psaném textu děkuje Czerninům za projevenou pohostinnost. Ke zmíněnému dokumentu tamtéž, fol. 210r.

³⁹³ Tyto návštěvy dokládá pamětní deska nacházející se v parku (viz přílohu č. 34).

³⁹⁴ Citováno dle: K. KOCEK, *Šlechtické sídlo ve víru moderní doby – Proměny zámeckého parku v Krásném Dvoře*, s. 24.

³⁹⁵ Tamtéž, s. 28.

³⁹⁶ Konkrétně jde o knihu F. A. von KLEIST, *Fantasien auf einer Reise nach Prag*.

³⁹⁷ Jedná se o Kleistovu lásku, kvůli níž byl ostatně básník na cestě.

³⁹⁸ F. A. von KLEIST, *Fantasien auf einer Reise nach Prag*, s. 55.

³⁹⁹ Tamtéž, s. 63. Tato věta také potvrzuje, že byl Panův templ označován jako „Velký templ“.

který považoval za „náramně krásný“,⁴⁰⁰ Glorietu i ostatních pavilonů. Jako básníka jej nadchla také příroda. O jedné z alejí totiž prohlásil, že ačkoliv je vlastně ještě v zárodku, „vyžaduje právem obdiv každého přítele přírody“.⁴⁰¹ Co je ale patrně nejzajímavější, je Kleistovo srovnání Wörlitz s Czerninovým výtvořem: „Ve Wörlitz vykonalo umění jistě nekonečně více než tady, ale proti tomu se zde macešsky a marnotratně postavila příroda, které majitel tak správně a vkusně [...] rozuměl.“⁴⁰² Z významných osob, jež na czerninská panství zavítaly, stojí za zmínku návštěva Goetheho a jeho svědectví. Slavný německý spisovatel a básník, jehož myšlenky ovlivnily zahradní umění (nejen) v německém prostoru,⁴⁰³ o parku pronesl, že „ponechává přírodu v přirozeném původním stavu a čerpá z jejích krás“.⁴⁰⁴

Ostatní projekty Jana Rudolfa se bohužel takové slávy jako Krásný Dvůr nedočkaly. S Czerninem jsou dále spjaty krajinářské zásahy v oboře v blízkosti Jemčiny na jindřichohradeckém panství, jež byly plně podřízeny požadavkům lovu. O typickém anglickém parku doby pomalu se prosazujícího romantismu tudíž v žádném případě hovořit nelze. Úpravy se nevyhnuly ani okolí zámku Petrohrad, na jejichž první vlně se kromě Jana Rudolfa podílel i zahradník Födisch. Do stále se zvětšujícího areálu byl postupně zahrnut tzv. Zámecký vrch se zříceninou a kaplí a kromě nich i louky a pole postupně upravovaná dle přání hraběte.⁴⁰⁵ Svého otce v uvedené činnosti později vystřídal Evžen Czernin, který byl jako „nesrovnatelný milovník přírody“ dalšími generacemi považován za skutečného tvůrce petrohradského parku.⁴⁰⁶ Jan Rudolf a Evžen se také zapsali do dějin Chudenic. V devadesátých letech 18. století zde nechal Jan Rudolf zřídit lázeňský dům, který později propachtoval.⁴⁰⁷ Jeho syn tento dům přestavěl na zámek Lázeň a v jeho okolí vytvořil krajinářský park.⁴⁰⁸

Výrazně větší proslulost Krásného Dvora oproti výše uvedeným úpravám prováděným na jiných czerninských panstvích je možné vysvětlit monumentálností celého projektu nebo skutečností, že se jednalo o jeden z nejvýznamnějších krajinářských parků na území českých zemí založených v 18. století.⁴⁰⁹ Přibližně ve stejné době nebo dříve vznikaly parky ve slez-

---

⁴⁰⁰ Tamtéž, s. 59.

⁴⁰¹ Tamtéž, s. 62.

⁴⁰² Tamtéž, s. 70.

⁴⁰³ K tomuto tématu viz podrobněji práci M. NIEDERMEIER, *Goethe und die „Revolution“ in der Gartenkunst seiner Zeit*, in: H. Günther (ed.), *Gärten der Goethe-Zeit*, s. 9–28.

⁴⁰⁴ Václav KOPAL, *Krásný Dvůr*, Praha 1961, nestr.

⁴⁰⁵ K těmto zásahům blíže in: M. ŠANTRŮČKOVÁ, *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína*, s. 147.

⁴⁰⁶ Franz Viktor GÜNZEL, *Die alte Veste Petersburg*, Saaz 1906, s. 31.

⁴⁰⁷ SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, VS Chudenice, kart. 285, fol. 534r.

⁴⁰⁸ V tomto ohledu bylo ovšem kvůli rozrůstání parku nutné vykoupit pozemky místních a vyměnit je za vrchnostenská pole. Viz SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, VS Chudenice, kart. 300, fol. 3r.

⁴⁰⁹ Pavel Hušek a Pavel Juřík uvádějí, že Krásný Dvůr je nejstarším anglickým parkem u nás. Srov. P. HUŠEK, *Zámecký park Krásný Dvůr*, s. 7 a Pavel JUŘÍK, *Domina pánů z Hradce, Slavatů a Czerninů*, Praha 2010, s. 239. Daná informace ovšem zcela neodpovídá skutečnosti, jelikož první parky podle nových trendů začaly být

ských Rudolticích,⁴¹⁰ Červeném Hrádku,⁴¹¹ Nových Hradech,⁴¹² Vlašimi⁴¹³ nebo Veltrusích.⁴¹⁴ Krásný Dvůr tudíž nebyl prvním projevem revoluce v zahradní tvorbě na našem území (potažmo v habsburské monarchii a pozdějším Rakouském císařství). Přesto není žádoucí jeho význam snižovat. Výtvar hraběte byl totiž už brzy po dokončení (nebo dokonce ještě dříve) znám nejen těm, kteří jej navštívili, ale také řadě dalších osob. Velkou roli sehrála odborná literatura přelomu 18. a 19. století, v níž mu byla věnována patřičná pozornost a kterou často studovali projektanti nových parků a jejich zaměstnavatelé.

Danou skutečnost ostatně potvrzuje sám Jan Rudolf. Czernin měl ve své knihovně k dispozici mimo jiné Hirschfeldova díla, sloužící při zakládání krajinářských parků jako jistý inspirační zdroj.⁴¹⁵ Proto nelze v souvislosti s osobou hraběte a výsledkem jeho činnosti opomenout velmi důležité téma, a sice vlivy a podněty, jež na něj působily a které byly již částečně nastíněny na předchozích stranách. Pomineme-li úlohu vzorové literatury, uvádí se, že velkou inspiraci Janu Rudolfovi poskytla krajina v okolí Wörlitz a Desavy.⁴¹⁶ Je třeba ale uvést, že „zahradní říši“ Leopolda III. Anhaltsko-Desavského mohl hrabě znát nepřímo prostřednictvím mnoha zpráv či vyobrazení v publikacích o zahradním umění (odkud znalo Krásný

---

v českých zemích zakládány již před Krásným Dvorem. V této souvislosti lze proto pouze polemizovat o pojmu „anglický park“, kterému přiřkli různí autoři různé charakteristiky.

⁴¹⁰ Park vytvořený pro Vojtěcha Josefa hraběte z Hoditz představuje určitý mezistupeň mezi barokní a osvícenskou tvorbou. K jeho vzniku a dalším Hoditzovým počínům v Rudolticích viz práci Milan MYŠKA, *Hrabě Hodic a jeho svět. Zámecká kultura ve Slezsku mezi barokem a osvícenstvím*, Ostrava 2011, zejména s. 109–146.

⁴¹¹ S úpravami se v tomto případě započalo již někdy mezi lety 1766–1771, kdy panství vlastnil Jan Adam z Auerspergu. Martin KRUMMHOLZ, *Buquoyské Nové Hradky. Počátky krajinářských parků v Čechách*, Praha 2012, s. 29.

⁴¹² Doba zahájení prací není přesně známa, patrně šlo o přelom šedesátých a sedmdesátých let 18. století. Tamtéž, s. 37

⁴¹³ Krajinářský park ve Vlašimi začal podle nových zjištění vznikat po roce 1775. Veronika Pincová přiřkla autorství projektu Vilémovi z Auerspergu, a nikoliv jeho otci Karlu Josefovi. Argumenty, které autorka zmiňuje, však nepovažuji za natolik přesvědčivé, aby bylo možné Vilémovo autorství potvrdit, mimo jiné i proto, že v době založení parku spravoval auersperská panství stále ještě Karel Josef. To, že Karel Josef s krajinářskými úpravami nezačal kolem roku 1755 (jak se dříve předpokládalo), ale – pokud je inicioval skutečně on – až o dvacet let později, kdy už byl dle Pincové v pokročilém věku na realizaci podobných projektů (v roce 1775 mu bylo 55 let), lze vysvětlit faktem, že teprve v šedesátých a sedmdesátých letech 18. století k nám začaly skrze zahraniční prostředí pomalu pronikat první informace o módě zakládání anglických parků. V tomto směru by tedy bylo možné hovořit spíše o spolupráci syna a otce, jemuž ve spojitosti s krajinářskou tvorbou ve Vlašimi není žádoucí zcela upřít určitý podíl a zásluhy. Pincová navíc uvádí, že Vilémovi sloužil jako vzor romantický park v Laxenburgu vytvářený od roku 1755 Marií Terezií. Pomineme-li to, zdali lze v polovině 18. století ve střední Evropě hovořit o ryze romantických parcích, je důležitější skutečnost, že přírodní krajinářský park v Laxenburgu vytvořil až Josef II. v osmdesátých letech 18. století. Srov. Veronika PINCOVÁ, *Historie romantického parku ve Vlašimi*, in: *Historické zahrady Kroměříž 2006*, s. 35–37 a TÁŽ, *Anglické, zednářské a romantické parky – historie, symbolika a myšlenky*, Praha 2016, s. 159–165.

⁴¹⁴ Park zřejmě začal vznikat ještě před polovinou osmdesátých let 18. století. M. KRUMMHOLZ, *Buquoyské Nové Hradky*, s. 31. Tvůrce koncepce veltruského parku hrabě Jan Rudolf Chotek z Chotkova se později rovněž pustil do úprav krajiny na panství Nové Dvory u Kutné Hory. K tomu podrobněji Zdeněk LIPSKÝ – M. ŠANTRŮČKOVÁ – Martin WEBER a kolektiv, *Vývoj krajiny Novodvorská a Žehušicka ve středních Čechách*, Praha 2011.

⁴¹⁵ P. VLČEK, *Anglický krajinářský park v Krásném Dvoře*, in: *Umění*, roč. 49, 2001, č. 3–4, s. 342.

⁴¹⁶ M. ŠANTRŮČKOVÁ, *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína*, s. 73.

Dvůr velké množství urozených osob). Přímý důkaz o Czerninově návštěvě Wörlitz totiž chybí, jelikož není prokázáno, že by jej hrabě býval v rámci svých cest po Evropě navštívil. V tomto ohledu se také dostáváme a vracíme zpět k patrně nejdůležitějšímu zdroji inspirace, jelikož to byly právě zahraniční pobyty v cizině, které vznik nových parků v západních a jižních Čechách umožnily.

Přestože návštěvy zahrad byly tradiční součástí šlechtického cestování (stejně jako prohlídky měst, rezidencí a pamětihodností),⁴¹⁷ spočívá v případě Jana Rudolfa rozdíl ve skutečnosti, že jim mladý hrabě věnoval daleko větší pozornost než většina jiných urozených osob. Čas, který hrabě během svého putování vyhradil zahradám, také prozrazuje, že vznik parků na czerninských panstvích nebyl náhodný. Výprava započatá v roce 1779 patrně nevyvolala a nezapříčinila zájem Jana Rudolfa o přírodu, nýbrž jej „pouze“ prohloubila a umocnila. Krásný Dvůr jakožto nejvýznamnější a největší projekt hraběte tudíž v žádném případě nebyl jen jakýmsi „vedlejším produktem“ zahraniční zkušenosti, spočívajícím v seznámení se s něčím novým, co by Jan Rudolf býval předtím neznal a co by bývalo rovněž způsobilo zásadní změnu v jeho myšlení a uvažování. Tři roky trvající cesta, z níž lze zrekonstruovat a analyzovat pouze malou část, ale zvýšila frekvenci střetávání se s nejrůznějšími plody krajinářské tvorby, díky němuž hrabě nasbíral dostatek zkušeností a které se také stalo podnětem pro jeho činnost na czerninských panstvích.

Jestliže jde o navštívená místa, nutno podotknout, že si Jan Rudolf neprohlédl pouze Anglií inspirované parky, ale i (a dle deníku především) barokní zahrady. S tím také souvisí jedna záležitost, již je zapotřebí zdůraznit: Czerninovo hodnocení navštívených míst bylo založeno především na zcela subjektivních estetických faktorech. Pokud něco označoval za „schlecht“ nebo „mauvais“, týkaly se výtky křivých porostů, nevhodně upraveného terénu, špatného uspořádání plochy a podobně. Zápisky hraběte vztahující se k zahradnímu umění nebyly protkány hlubokými myšlenkami s filozofickým podtextem. Některé barokní zahrady se mu totiž líbily stejně jako parky vytvořené podle anglických trendů. Rovněž kritická stránka hraběte se mohla objevit v obou případech. Z uvedených informací jasně vyplývá, že estetická kritéria byla pravděpodobně hlavním a určujícím faktorem při úpravách okolí zámku v Krásném Dvoře. V první řadě tudíž nešlo o výraz přihlášení se k osvícenské filozofii či ro-

---

⁴¹⁷ V nastupující době ovšem došlo ke změně chápání vztahu člověka ke krajině, což podle Ivo Cermana souviselo (nebudeme-li se se věnovat dalším faktorům) s jakousi sentimentální změnou v kultuře vyšších stavů. K tomu podrobněji I. CERMAN, *Bildungsziele – Reiseziele*, in: M. Scheutz – W. Schmale – D. Štefanová (edd.), *Orte des Wissens*, s. 77.

mantismu, byť oba proudy pochopitelně sehrály důležitou roli, nicméně oproti vkusu spíše roli sekundární.⁴¹⁸

Ve vztahu k cestám Jana Rudolfa a vzniku *anglického* parku v Krásném Dvoře je nutno upozornit ještě na jednu důležitou záležitost, a to na otázku vlivu *Anglie*. Ačkoliv hrabě tuto zemi v rámci své výpravy z přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 18. století nenavštívil, není možné popřít důležitost jeho pobytu v zahraničí. Toto zjištění má naopak velkou výpovědní hodnotu o jiné zajímavé skutečnosti. Pakliže Czerninova cesta, jež se *Británii* vyhnula, umožnila vznik *Británií* inspirovaného projektu, svědčí vše o tom, že zde roli jakéhosi prostředníka sehrálo německé prostředí (i když se Czernin do ostrovního království několik let po začátku prací v Krásném Dvoře vydal). Mnohé kulturní vlivy totiž (nejen) do českých zemí pronikaly nepřímou. V případě zahradního umění se mohlo jednat o Francii, ale také (a zejména) o již zmíněnou německou oblast,⁴¹⁹ nicméně i do ní se móda zakládání krajinářských parků rozšířila z Británie.

Uvedenou mapu vlivů je však možné doplnit ještě o jiný rozměr. Jestliže se zdá, že byly britské krajinářské parky ovlivněny italskou krajinou, palladianismem a antickými stavbami, je kulturní transfer mezi jednotlivými zeměmi ještě daleko složitější. Proto je také možné říci, že se i móda antických chrámů a pavilonů do parků v českých zemích dostávala většinou nepřímou, nikoliv přes Itálii, ale přes Itálii, Británii a německé země. Tak jako vše neskončilo návratem lorda Burlingtona z Itálie do Chiswicku a později ani Leopolda III. Anhaltsko-Desavského z Británie do Wörlitz, neskončilo vše ani u Jana Rudolfa jeho návratem z německých zemí a Itálie. Ke třem úsečkám vedoucím z Itálie do Británie, Británie do Říše a Říše do českých zemí je možné přidat ještě jednu (či v tomto případě spíše popopřímkou), která začíná v Krásném Dvoře. Nabízí se totiž, že i Krásný Dvůr ovlivnil tvůrce dalších pitoreskních parků na českém území.⁴²⁰ Odkaz cest Jana Rudolfa mohl tudíž být dalekosáhlý a zcela zásadní pro recepci krajinářských trendů proudících k nám z Británie přes německé prostředí. Nelze ovšem opomenout osobu, pro niž byly uvedené důsledky ještě důležitější – totiž samotného hraběte, jehož osobnost zahraniční pobyty formovaly několik desítek let.

---

⁴¹⁸ Jan Rudolf byl bezesporu osvěcensky založenou osobou, což dokládá i Christoph Brandhuber příklady z několika oblastí Czerninova života. V této souvislosti viz práci Ch. BRANDHUBER, *Johann Rudolph Graf Czernin von Chudenitz (1757–1845)*, in: R. Juffinger (ed.), *Residenzgalerie Salzburg*, zejména s. 453–454.

⁴¹⁹ K tomu O. ZATLOUKAL, *Západočeské elysium*, in: *Historické zahrady Kroměříž 2006*, s. 26.

⁴²⁰ Viz podrobněji P. VLČEK, *Adenda k romantickému parku v Krásném Dvoře a parku na Cibulce v Praze*, in: *Umění*, roč. 51, 2003, č. 5, s. 423–426.

Botanik, ekonom a stavitel: Alois I. Josef z Liechtensteina

Jenom o dva roky mladší než Jan Rudolf Czernin z Chudenic, narozený roku 1757, byl Alois I. Josef z Liechtensteina, nejstarší mužský potomek (nebo přesněji nejstarší mužský potomek, který se dožil dospělosti) knížete Františka Josefa I. a hraběnky Leopoldiny ze Sternbergu. Přestože měl Alois Josef v budoucnosti stanout v čele významného a mocného aristokratického rodu, vstoupil v mládí do armády a zúčastnil se války o dědictví bavorské. Kvůli neduživosti ovšem vojsko po dosažení plnoletosti v roce 1783 opustil.⁴²¹ Jako nástupce svého otce, jenž zemřel již o dva roky dříve, se poté věnoval správě rozsáhlých majetků. Zmíněné okolnosti týkající se zdravotního stavu knížete (byť jinak pochopitelně nezáviděníhodné) nicméně umožnily ještě jednu věc, a sice aby se projevil a naplno rozvinul jeho talent, který by kníže v armádě (na rozdíl od svého mladšího bratra a pozdějšího maršála Jana I. Josefa) zřejmě býval neuplatnil.

Podobně jako mnoho dalších urozených jedinců byl totiž i Alois Josef všestranně nadaným člověkem zajímajícím se o nejrůznější sféry lidské činnosti. Například o jeho vášni k dramatu svědčí vytvoření divadelního sálu na zámku ve Valticích.⁴²² Velmi pozitivní vztah měl i k hudbě. V tomto ohledu stojí za zmínku skutečnost, že v roce 1781 nabídl místo kapelníka Mozartovi.⁴²³ Svou pozornost věnoval kníže i literatuře, a především pak rozšiřování a obohacování knihovních fondů ve vídeňském Liechtensteinském paláci v Herrengasse, kde bylo na přelomu 18. a 19. století uloženo na čtyřicet tisíc svazků knih.⁴²⁴ Zajímavá je také filantropická činnost, výstavba nových škol a podporování nejrůznějších dobročinných zařízení, neboť Aloisi Josefovi záleželo na blahu poddaných žijících (nejen) na jeho panstvích. V neposlední řadě nelze opomenout ani zálibu v umění, botanice, přírodních vědách a ekonomii, která se velmi výrazně odrazila v dalších Liechtensteinových aktivitách a projektech – patrně nejvíce však v zahradách v okolí Lednice a Valtic, vytvořených jeho předky a upravených knížetem v sentimentální park už nedlouho poté, co převzal po smrti svého otce

⁴²¹ Rok 1783 uvádí například Ivo Cerman (podobně jako už v 19. století Constantin von Wurzbach nebo Jacob von Falke), Harald Wanger však Liechtensteinův odchod z armády chybně datuje do roku 1786. V této souvislosti viz práce I. CERMAN, *Šlechtická kultura v 18. století. Filozofové, mystici, politici*, Praha 2011, s. 217, Constantin von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, Teil 15*, Wien 1866, s. 139 (heslo „Liechtenstein, Alois Joseph Fürst von“), Jacob von FALKE, *Geschichte des fürstlichen Hauses Liechtenstein, Bd. 3*, Wien 1882, s. 277 a Harald WANGER, *Die regierenden Fürsten von Liechtenstein*, Neustadt an der Aisch 1995, s. 115.

⁴²² K Liechtensteinově vztahu k divadlu podrobněji in: Jitka PAVLIŠOVÁ, *Ve službách knížete Liechtensteina: několik poznatků k provozu zámeckého divadla ve Valticích*, in: *Theatralia. Revue současného myšlení o divadelní kultuře*, roč. 18, 2015, č. 1, s. 85–105.

⁴²³ M. KONEČNÝ, *Vitruvius Moravicus. Neoklasicistní aristokratická architektura na Moravě a ve Slezsku po roce 1800*, Brno 2015, s. 44.

⁴²⁴ H. STEKL, *Österreichs Aristokratie im Vormärz*, s. 193.

správu rozsáhlého rodového majetku. I zde je možné poznamenat, že Aloisovu krajinářskou tvorbu (stejně jako tomu bylo u Jana Rudolfa Czernina) významným způsobem ovlivnilo cestování.

Už liechtensteinský bibliotékař Jacob von Falke vyzdvihl v poslední čtvrtině 19. století význam zahraničních výprav knížete, ačkoliv se věnoval především vlivům spjatým s oblastí hospodářství. Falke mimo jiné tvrdil, že Alois Josef „v mládí vykonal velké cesty a vykonával je i později“ a že během nich „pilně studoval ekonomii“, aby mohl potřebné reformy „v souladu s jejich upotřebitelností zavádět na svých vlastních panstvích“.⁴²⁵ Podobně jako Falke zmiňují také mnozí současní autoři – a někteří právě ve vztahu k vytváření parku v Lednici a Valticích – důležitost Liechtensteinových zahraničních pobytů,⁴²⁶ a obzvláště pobytů ve Velké Británii. Za všechny lze jmenovat Jiřího Kuthana a jeho tvrzení, že kníže „v mládí hodně cestoval“, „navštívil mimo jiné i Anglii“ a že „zkušenosti z těchto cest se nepochybně odrazily i v úpravách lednicko-valtického areálu“.⁴²⁷ Kuthanovu tezi týkající se odkazu a role návštěvy dílny světa v souvislosti s krajinářskou tvorbou knížete přijali rovněž další badatelé.⁴²⁸ Navzdory uvedenému je nutné zdůraznit, že žádný takový pobyt doložit nelze,⁴²⁹ na

---

⁴²⁵ J. von FALKE, *Geschichte des fürstlichen Hauses Liechtenstein*, Bd. 3, s. 277–278.

⁴²⁶ Například H. WANGER, *Die regierenden Fürsten von Liechtenstein*, s. 115 v pasáži věnované životu Aloise Josefa zmiňuje, že „als junger Mann hatte er viele Reisen unternommen“. V duchu Falkeho hodnotí výpravy knížete Johann KRÄFTNER, *Fürstliche Schätze: Die Fürsten von Liechtenstein als Sammler und Bauherren*, Wien 2008, s. 73 informující o tom, že „sein Expertwissen [...] erwarb Alois auf weiten Reisen und durch das Studium der neuesten Literatur“, nebo Gerald SCHÖPFER, *Klar und fest. Geschichte des Hauses Liechtenstein*, Riegersburg 1996, s. 93, který uvádí, že „Alois Joseph I. hatte sich bereits auf seinen zahlreichen Auslandsreisen mit den neuen Methoden der Bewirtschaftung auseinandergesetzt“.

⁴²⁷ J. KUTHAN, *Aristokratická sídla v českých zemích 1780–1914*, s. 76. Tyto informace zmiňuje Kuthan i v jiných pracích, v této souvislosti viz především TÝŽ, *Aristokratická sídla období klasicismu*, Praha 1999, s. 33.

⁴²⁸ Zdeněk NOVÁK, *Das Erbe des Einflusses der Fürsten von Liechtenstein auf die Garten- und Landschaftskultur der böhmischen Länder*, in: Liechtensteinisch-Tschechische Historikerkommission (ed.), *Die Liechtenstein: Kontinuitäten – Diskontinuitäten*, Vaduz 2013, s. 142 přikládá roli zahraničním vlivům, jelikož „Alois I. von Liechtenstein England besuchte“ a protože se zde setkal s praxí vytváření „des damals modernen englischen Gartens“. O Velké Británii hovoří Novák i v jiné práci, v níž zmiňuje, že „kníže Alois I. navštívil Británii“. Viz studii TÝŽ, *Zámecká zahrada*, in: Emil Kordiovský a kol., *Městečko Lednice*, Lednice 2004, s. 422. I M. KONEČNÝ, *Die Landschaft zwischen Eisgrub (Lednice) und Feldsberg (Valtice) als Erinnerungsort*, in: Liechtensteinisch-Tschechische Historikerkommission (ed.), *Liechtensteinische Erinnerungsorte in den böhmischen Ländern*, Vaduz 2012, s. 143 zmiňuje britské zahrady, „die Fürst Alois I. von Liechtenstein während seines langen Aufenthaltes auf den Britischen Inseln kennengelernt hatte“. Podobné stanovisko zaujal i Pavel ZATLOUKAL, *Příběhy z dlouhého století. Architektura let 1750–1918 na Moravě a ve Slezsku*, Olomouc 2002, s. 56. uvádějící, že „lednický kníže Alois Josef I. v mládí dost cestoval“ a „poznal [...] i některé anglické zámecké parky (zvláště Stowe a Kew)“, a konečně i M. GOTTWALDOVÁ, *Antikizující stavby v zahradách klasicismu v Čechách a na Moravě*, s. 31. tvrdí, že Liechtenstein „navštívil mimo jiné Anglii, kde ho zaujala především tvorba C. Browna a W. Chamberse“.

⁴²⁹ Konečný uvádí dokonce bližší a podrobnější informace o Liechtensteinových cestách a místech, jež navštívil (a to včetně datace), přičemž odkazuje na již zmiňovanou Falkeho práci. Jedná se ale o přehlédnutí, protože Falke v tomto případě nepsal o výpravách Aloise Josefa, ale jeho mladšího bratra Filipa Josefa. Srov. podrobněji M. KONEČNÝ, „*Vitruvius Moravicus*“, s. 36–37, TÝŽ, *Vitruvius Moravicus*, s. 44–46, TÝŽ, *Zámek Lednice*, Kroměříž 2017, s. 168–169 a J. von FALKE, *Geschichte des fürstlichen Hauses Liechtenstein*, Bd. 3, s. 281.

což upozornil již Stefan Körner.⁴³⁰ Tato informace nicméně v žádném případě neznámá, že by Liechtenstein býval Velkou Británií nenavštívil. Jelikož v dané době bylo ostrovní království velmi častým cílem výprav šlechticů a aristokratů ze střední Evropy a protože ho bez jakýchkoliv pochybností navštívil jeho mladší bratr Filip Josef, existuje důvod domnívat se, že ani v případě Aloise Josefa nebyla realita jiná.⁴³¹

Körner také uvádí domněnku, že kníže na vlastní oči spatřil řadu parků v jiných zemích.⁴³² Jako příklad bývají v této souvislosti uváděny zahrady v Belœil na území dnešní Belgie, vytvářené Liechtensteinovým dobrým přítelem Charlesem Josephem de Ligne.⁴³³ Opomenut nemůže být ani německý prostor, který – jak ostatně ukázala cesta hraběte Czernina – významným způsobem ovlivňoval krajinářskou tvorbu druhé poloviny 18. století. Tezi, že kníže během svých častých pobytů v zahraničí (o nichž hovoří Falke) trávil čas prohlídkami nejrůznějších parků, lze podpořit několika skutečnostmi. Mimo jiné je zapotřebí vzít v potaz, že plodům krajinářské tvorby věnoval pozornost i Filip Josef.⁴³⁴ Daleko důležitější je však fakt, že se Alois Josef stejně jako Czernin o zahradní umění zajímal a velmi dobře se v něm orientoval.

I přes uvedené informace a domněnky jsou doloženy jiné výpravy, které ale (nebudeme-li se soustředit na možnost, že se během nich kníže střetával s plody krajinářské tvorby) s Liechtensteinovou činností v Lednicko-valtickém areálu příliš nesouvisejí. Na prvním místě se jedná o několik měsíců trvající návštěvu Itálie z roku 1788.⁴³⁵ Také zde ovšem vystává určitý problém, neboť ani v tomto případě nemůžeme detailněji sledovat její průběh a program. Jinak tomu je u další z cest do Itálie, spadající tentokrát do let 1803–1804 a podniknuté ze zdravotních důvodů.⁴³⁶ Soudě dle budoucího vývoje Aloisova stavu šlo patrně o dýchací obtíže, které ho na podzim roku 1803 přiměly, aby se vydal za příznivějším klimatem do jižní Evropy. Ve skutečnosti však knížete trápilo daleko více neduhů. Například na konci

---

⁴³⁰ S. KÖRNER, *Die Gärten des Fürsten Aloys I. von Liechtenstein in Eisgrub, Feldsberg und Wien*, s. 7.

⁴³¹ Cestovními deníky Filipa Josefa, které kromě Británie pojednávají i o návštěvě Francie a jež jsou uloženy v liechtensteinském archivu ve Vídni, se podrobně zabýval Ivo Cerman v souvislosti s Filipovou reflexí Velké francouzské revoluce. Srov. I. CERMAN, *Šlechtická kultura v 18. století*, s. 585–607.

⁴³² S. KÖRNER, *Die Gärten des Fürsten Aloys I. von Liechtenstein in Eisgrub, Feldsberg und Wien*, s. 43.

⁴³³ Tamtéž.

⁴³⁴ V tomto ohledu se nabízejí zejména jeho anglické pobyty, během nichž Filip Josef podnikal výlety do okolí a v jejichž rámci pochopitelně přišly na řadu i venkovské usedlosti britské šlechty. K anglickým cestám Filipa Josefa detailněji J. von FALKE, *Geschichte des fürstlichen Hauses Liechtenstein*, Bd. 3, s. 281 nebo I. CERMAN, *Šlechtická kultura v 18. století*, s. 590.

⁴³⁵ S. KÖRNER, *Nikolaus II. Esterházy (1765–1833) und die Kunst*, s. 39.

⁴³⁶ Körner nicméně hovoří o zimě 1804–1805, přičemž není jasné, odkud tyto údaje čerpá. Srov. TÝŽ, *Die Gärten des Fürsten Aloys I. von Liechtenstein in Eisgrub, Feldsberg und Wien*, s. 7. Vzhledem k materiálům vztahujícím se k cestě a uloženým v HAL Wien, Familienarchiv, kart. 79, je jasné, že k této výpravě došlo již dříve.

listopadu knížecí sekretář Franz Dipolt,⁴³⁷ jenž se rovněž vypravil do Itálie, napsal, že „dnes v noci J[eho] J[asnost] opět dostala velmi silné bolesti do nohou“.⁴³⁸ Během výpravy na Apeninský poloostrov na zdravotní stav knížete dohlížela – jak vyplývá mimo jiné ze zprávy zasláné do Vídně na konci listopadu 1803 a podepsané opět Dipoltem – i Liechtensteinova žena Karolína, rozená hraběnka z Manderscheid-Blankenheimu,⁴³⁹ a několik sloužících, kteří se měli starat o jeho pohodlí.

Přestože se jednalo o cestu zdravotní, střídal nemocný aristokrat odpočinek s prohlídkami slavných měst a jejich pamětihodností. Knížecí pár navštívil například Istrii, Benátky, Modenu, Boloňu, Rimini, Anconu a slavné poutní místo Loreto, odkud pokračoval až do Neapole. Na konci února dorazili manželé do Říma, kde se v průběhu března a dubna Alois Josef setkal s dalšími aristokraty či slavným sochařem a významným představitelem italského klasicismu Antoniem Canovou.⁴⁴⁰ V dubnu přišla na řadu také Florencie, kolébka renesance, a Pisa, v květnu pak Milán, Lago Maggiore a Lago di Como, odkud se účastníci výpravy vydali na cestu domů.

Program Liechtensteina a jeho ženy se nicméně během pobytu na Apeninském poloostrově do značné míry lišil, jelikož kníže a kněžna mnohdy trávili čas odděleně, nebo se dokonce nacházeli ve stejnou chvíli v různých městech. Dokládá to ostatně zpráva odeslaná z Neapole informující o odjezdu do Říma, v níž se píše, že nejdříve odjede „J[eho] J[asnost] kníže se svým doprovodem“, zatímco „J[ejí] J[asnost] kněžna bude [svého muže] následovat o pár dní později“.⁴⁴¹ To, že oba manželé trávili čas odděleně, zapříčinily i určité zdravotní komplikace, jež se neobjevovaly výjimečně. Liechtensteinův stav se také stal (obzvláště vzhledem k charakteru cesty a důvodu, proč se zámožný šlechtic do Itálie vydal) často zmiňovaným tématem Dipoltových relací zasílaných do Vídně. Například v září 1803 Dipolt konstatoval, že se kníže a kněžna „mají dobře“ a že je „také ostatní personál s výjimkou některých maličností zdravý“.⁴⁴²

Navzdory faktu, že se Aloisi Josefovi po zdravotní stránce nedařilo vždy tak dobře, jak bylo v uvedeném sdělení vyličené, soustředil se během výpravy i na důležité a neodkladné

---

⁴³⁷ Relace sepsané během cesty a odesílané do Vídně byly velmi často podepisovány jen jakýmsi „Dipoltem“. To, že se jedná o Franze Dipolta, sekretáře a expeditora knížecí kanceláře, se dá odvodit mimo jiné z úředního schematismu vzniklého na počátku 19. století. Srov. ANONYM, *Schematismus des regierenden Hochfürstlichen Hauses von und zu Liechtenstein*, Vaduz 1803, s. 11.

⁴³⁸ Viz zprávu odeslanou ze Seravale, datovanou 24. listopadu 1803, HAL Wien, Familienarchiv, kart. 79, nefol.

⁴³⁹ Jak informuje Falke, jednalo se o sňatek z lásky. J. von FALKE, *Geschichte des fürstlichen Hauses Liechtenstein*, Bd. 3, s. 279.

⁴⁴⁰ J. KRÄFTNER, *Fürstliche Schätze*, s. 73.

⁴⁴¹ Viz zprávu z 21. února 1804, HAL Wien, Familienarchiv, kart. 79, nefol.

⁴⁴² Zpráva ze 17. září 1803, tamtéž.

záležitosti. Odlédneme-li od správy rodových panství, zajímal se v Itálii o průběh a pokračování stavebních prací v Lednicko-valtickém areálu. Jednou z nejdůležitějších osob, která se na těchto úpravách podílela, byl Josef Hardtmuth, významný stavitel konce 18. a začátku 19. století, vynálezce a „tužkový magnát“.⁴⁴³ Jeho činnost sledoval Liechtenstein i na cestě, jelikož ve zprávě z Neapole bylo poznamenáno, že „Hartmuth [sic] by měl zaslat kresbu a výměru podlahy do sálu v Belvedéru ve Valticích“.⁴⁴⁴ Jiné dokumenty prozrazují, že se kníže na Apeninském poloostrově věnoval také svým zájmům. Jedním z nich byla botanika. Dipolt totiž hovořil (třebaže obsah jeho sdělení není zcela jasný) o semenech rostlin, jež měla být dopravena do vlasti: „Skrze pana knížete Louise⁴⁴⁵ Liechtensteina jsem nechal ve dvou balících odeslat těch nemnoho semen, která jsem v Neapoli obdržel [...]“.⁴⁴⁶

S botanikou a dendrologií souvisí i cesta Aloise Josefa do Anhaltsko-Desavska zmiňovaná v *Patriotisches Tageblatt*, již bohužel není možné datovat.⁴⁴⁷ Důvodem cesty byly Liechtensteinovy hospodářské zájmy, a konkrétně především záměry týkající se lesů na jeho panstvích. Anhaltsko-Desavsko se totiž díky přijetí a aplikaci nejnovějších metod proudících do střední Evropy z Británie stalo v oblasti lesnictví vzorem pro šlechtice a aristokraty nakloněné osvícenství. I v tomto případě se jednalo o dílo knížete Leopolda III., který po návratu z britských pobytů důmyslně dbal na zavádění moderních postupů ve své zemi. Podobné kroky zamýšlel učinit rovněž Alois Josef, a je proto pochopitelné, že se do Anhaltsko-Desavska vydal i on. Z toho také vyplývá, že vzhledem k jasnému a předem stanovenému účelu je odkaz dané cesty ve vztahu k činnosti a aktivitám knížete více než jasný. V souvislosti s dědicstvím Liechtensteinovy výpravy se pochopitelně nabízí ještě jeden možný rozměr, a sice vliv na vytváření jeho sentimentálního parku (nebo přesněji na budování drobných staveb v parku, jelikož nové poznatky týkající se lesnictví kníže aplikoval i ve svých zahradách). Jestli však Alois Josef navštívil přímo Wörlitz, zmíněný článek bohužel neuvádí. Nicméně vzhledem k proslulosti Leopoldova projektu a zálibě Aloise Josefa v zahradním umění o tom lze jen s těžší pochybovat, ovšem ani zde nejsou přímé důkazy k dispozici.

---

⁴⁴³ Podrobné údaje o Hardtmuthovi a jeho životu i dílu přináší práce Gustav WILHELM, *Josef Hardtmuth 1758–1816. Architekt und Erfinder*, Wien – Köln 1990.

⁴⁴⁴ Zpráva datovaná 21. února 1804, HAL Wien, Familienarchiv, kart. 79, nefol.

⁴⁴⁵ Alois Josef byl totiž v některých pramenech nazýván „Louis“ a jako „Louis“ se podepisoval i ve své francouzsky psané korespondenci.

⁴⁴⁶ Zpráva odeslaná z Říma 17. března 1804, HAL Wien, Familienarchiv, kart. 79, nefol.

⁴⁴⁷ ANONYM, *Merkwürdigkeiten zu Eisgrub in Mähren*, in: *Patriotisches Tageblatt*, Jg. 5, 1804, Nr. 36, s. 489. Stefan Körner tvrdí, že k výpravě došlo v roce 1799, a to navzdory faktu, že se o tom ve zmíněném článku dočíst nelze. Je však možné, že Körner zaměnil tento údaj s informací vážící se k cestám Aloisových zahradníků, z nichž některé skutečně spadají do roku 1799. Srov. S. KÖRNER, *Die Gärten des Fürsten Aloys I. von Liechtenstein in Eisgrub, Feldsberg und Wien*, s. 7.

Co se týče botaniky, dendrologie a lesnictví, je možné doložit ještě několik cest spjatých s osobou knížete, kterých se ale Liechtenstein přímo nezúčastnil. Navzdory uvedené skutečnosti je třeba věnovat pozornost i jim, protože rovněž ony ovlivnily Aloisovu činnost a aktivity – a to bezesporu daleko více než například jeho zdravotní pobyt v Itálii z let 1803 a 1804. Tyto výpravy krátce zmínil již Falke, když tvrdil, že Liechtenstein „poslal schopné a zkušené muže [...] dokonce až do Ameriky, aby vyhledali cizokrajné a k výsadbě vhodné dřeviny a přivezli jejich semena k výsevu na jeho panstvích“.⁴⁴⁸ V této souvislosti stojí za zmínku především výprava, jejíž počátek spadá do roku 1802. Kníže tehdy nabídl vídeňskému dvornímu zahradníkovi Franzu Boosovi, aby na jeho náklady podnikl botanicky a lesnický orientovanou cestu do Severní Ameriky.⁴⁴⁹ Ačkoliv Boos odmítl, navrhl místo sebe svého švagra Josepha van der Schota, vrchního zahradníka v botanické zahradě vídeňské univerzity a syna dvorního zahradníka v Schönbrunnu Richarda van der Schota.⁴⁵⁰ Jelikož Joseph plánoval vědecky zaměřenou expedici do Ameriky (byť do jiné části) už dříve, vzdal se svého místa v botanické zahradě a vstoupil do služeb knížete.⁴⁵¹

Nejprve bylo nutné dojednat všechny podmínky. Podle požadavků a přání Aloise Josefa se měl van der Schot na čtyři roky vypravit do Severní Ameriky a věnovat se tam teoreticky i prakticky studiu lesnictví a botaniky. Ještě před plavbou do Nového světa se ovšem o Liechtensteinových záměrech dozvěděl císař, který se rozhodl podpořit zmíněnou expedici a na své náklady do Ameriky vyslat zahradního učedníka v Hofburgu Aloise Enslena. Jeho úkolem bylo sbírat semena pro císařské zahrady a lesy, a to včetně semen tropických rostlin, které František hodlal pěstovat ve sklenících.⁴⁵² V srpnu 1802 opustili van der Schot a Ensen, jenž měl být prvně jmenovanému podřízen, Vídeň a pokračovali přes Frankfurt nad Mohanem a Paříž až do Londýna. Na konci prosince připluli do New Yorku. Van der Schot poté pobýval mimo jiné ve městě Reading v Pensylvánii, odkud podnikal další výzkumné cesty. Kromě nich ale v Americe navazoval kontakty s významnými přírodovědci. Rovněž se setkal s prezidentem Spojených států Thomasem Jeffersonem, který se pochvalně vyjádřil o Liechtensteinových záměrech týkajících se pěstování ekonomicky užitečných dřevin.⁴⁵³ Někdejší vídeň-

⁴⁴⁸ J. von FALKE, *Geschichte des fürstlichen Hauses Liechtenstein*, Bd. 3, s. 278.

⁴⁴⁹ J. MOKRE, *Reisen nach Amerika: Naturwissenschaft – Technologietransfer – Kunst – Tourismus*, in: F. Wawrik – E. Zeilinger – J. Mokre – H. Hühnel (edd.), *Die Neue Welt*, s. 104.

⁴⁵⁰ Z. NOVÁK, *Projevy romantismu v zahradách Evropy a českých zemí na příkladu okolí zámku v Lednici na Moravě*, in: M. Mžýková (ed.), *Kamenná kniha*, s. 245.

⁴⁵¹ J. MOKRE, *Reisen nach Amerika*, in: F. Wawrik – E. Zeilinger – J. Mokre – H. Hühnel (edd.), *Die Neue Welt*, s. 104.

⁴⁵² Christa RIEDL-DORN, *Österreichische naturforschende Reisende des 19. Jahrhunderts*, in: *Philosophia Scientiae. Travaux d'histoire et de philosophie des sciences. Cahier Spécial 2*, 1998–1999, s. 162.

⁴⁵³ S. KÖRNER, *Die Gärten des Fürsten Aloys von Liechtenstein. Gartenkunst in gesellschaftlichen Umbruchzeiten*, in: *Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein*, Bd. 104, 2005, s. 98.

ský zahradník také dostal svým závazkům vůči Aloisi Josefovi a pečlivě ho informoval o průběhu a pokračování expedice. V následujících letech od něj kníže obdržel celkem 130 beden se semeny a sazenicemi nejrůznějších rostlin.⁴⁵⁴ I Enslen plnil v Americe Františkova přání a požadavky. Navzdory tomu ve Vídni neskončila všechna semena, jež během výpravy nasbíral, neboť část z nich zaslal německému botanikovi Fredericku Traugottu Purshovi, usazenému ve Spojených státech a později v Kanadě.⁴⁵⁵

Jestliže se nebudeme snažit o nalezení odpovědi na otázku, jak daná expedice ovlivnila podobu císařských zahrad, je třeba zaměřit se na výsledky spjaté s osobou Aloise Josefa. Ačkoliv to nemusí být na první pohled zcela zjevné, souvisí odkaz a dědictví uvedené cesty (nebo obecně dědictví a odkaz uvedených cest, protože není žádoucí opomenout roli návštěvy Anhaltsko-Desavska) i s vytvářením lednického parku. Díky Van der Schotovi, který se nakonec v Americe usadil natrvalo a žil tam až do své smrti v roce 1812, se na liechtensteinských panstvích (a mimo jiné právě v Lednici) podařilo vysadit desetitisíce cizokrajných květin a stromů.⁴⁵⁶ Konkrétně se jednalo například o kanadské ořešáky, americké topoly nebo akáty.⁴⁵⁷ Exotické dřeviny nicméně neměly pouze okrasnou funkci, neboť kníže zakládal lesní školky, odkud byly sazenice vyváženy do celé Evropy.⁴⁵⁸ Jako předobraz Liechtensteinovi sloužily obdobné projekty v Anglii a na území Říše, kde našly britské trendy značnou odezvu a s níž Alois Josef udržoval intenzivní kontakt.⁴⁵⁹ Jeho cesta do Anhaltsko-Desavska to jen potvrzuje. Liechtensteinova první školka s exotickými porosty, jež byla zároveň prvním takovým projektem v monarchii, byla vytvořena v roce 1799 (tedy ještě před uskutečněním van der Schotovy a Enslenovy výpravy do Severní Ameriky) v lednické zahradě a k založení dalších se kníže odhodlal nedlouho poté.⁴⁶⁰ Mimo jiné díky uvedeným aktivitám spojil kníže v sentimentálním parku v Lednicko-valtickém areálu, svém největším díle, příjemné a krásné s užitečným.⁴⁶¹ V důsledku toho Alois Josef naplnil některé osvícenské myšlenky a zásady,

---

⁴⁵⁴ J. MOKRE, *Reisen nach Amerika*, in: F. Wawrik – E. Zeilinger – J. Mokre – H. Hühnel (edd.), *Die Neue Welt*, s. 105.

⁴⁵⁵ Frederick BRENDELS, *Historical Sketch of the Science of Botany in North America from 1635 to 1840*, in: *The American Naturalist*, Vol. 13, 1879, No. 12, s. 764.

⁴⁵⁶ K. HEIKE, *Moravské zámecké parky a jejich dřeviny*, Praha 1985, s. 120, Veronika PEŠTUKOVÁ, *Knížata z Lichtenštejna na jižní Moravě. Diplomová práce Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze*, Praha 2008, s. 73. Falke se v této souvislosti zmiňuje dokonce o milionech nově vysázených stromů. Viz práci J. von FALKE, *Geschichte des fürstlichen Hauses Liechtenstein*, Bd. 3, s. 278.

⁴⁵⁷ Dagmar VRÁNOVÁ, *Zaniklé objekty Lednicko-valtického areálu. Bakalářská práce Filozofické fakulty Masarykovy Univerzity v Brně*, Brno 2013, s. 27.

⁴⁵⁸ S. KÖRNER, *Die Gärten des Fürsten Aloys I. von Liechtenstein in Eisgrub, Feldsberg und Wien*, s. 21.

⁴⁵⁹ Tamtéž, s. 17.

⁴⁶⁰ TÝŽ, *Die Gärten des Fürsten Aloys von Liechtenstein*, in: *Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein*, Bd. 104, s. 94.

⁴⁶¹ Rozměr „užitečnosti“ zde zdůraznil P. ZATLOUKAL, *Das „lange“ Jahrhundert im Grenzland von Südmähren und Niederösterreich. Versuch einer Charakteristik des kulturellen Geschehens im Parkareal von*

jež ve střední Evropě nabývaly na významu zejména v souvislosti s rostoucí proslulostí Goetheho eseje *O diletantismu*.⁴⁶² Jestliže se jedná o spojení krásného a užitečného, je zapotřebí zmínit ještě jednu záležitost, které kníže věnoval v Lednici velkou pozornost, a sice výsadbu ovocných stromů.⁴⁶³ Možná i v tomto ohledu Liechtensteina ovlivnily jeho cesty, a především pak výprava do Anhaltsko-Desavska. Je totiž možné setkat se s názorem, že jako jeden z inspiračních vzorů sloužily Aloisi Josefovi zahrady v blízkosti Georgenhausu a dalších zámků nedaleko Wörlitz, v nichž Leopold III. pěstoval ovoce.⁴⁶⁴

Podobně jako Leopold se i Liechtenstein zaměřil na jiné věci, kterými chtěl obohatit krajinu v okolí svých sídel v Lednici a Valticích a k jejichž vytvoření bezesporu přispěly (pří-nejmenším nepřímo) jeho zahraniční zkušenosti. Činnost zcestovalého aristokrata nebyla zcela novátorská, neboť kníže navázal na odkaz svých předků, již zdejší zahrady založili a upravovali. Z toho také vyplývá jedna podstatná záležitost. Fakt, že Alois Josef zcela nezničil všechny reminiscence na dobu baroka, patrně svědčí a vypovídá o jeho estetických preferencích, které podobně jako v případě Jana Rudolfa zcela nezavrhovaly a neodsuzovaly tvorbu předchozí éry. Kníže ji ovšem doplnil o nové prvky, nicméně ty staré – jak vyplývá z předchozích řádků – do určité míry ponechal. Navzdory skutečnosti, že se v pramenech vážících se ke stavebním pracím hovoří o anglické zahradě,⁴⁶⁵ nelze označit výsledek Liechtensteinových snah za typický anglický krajinářský park (nebo přesněji za krajinářský park přelomu 18. a 19. století, jelikož je i v případě anglické zahradní tvorby možné rozlišovat několik fází). Přestože i při utváření podoby Lednicko-valtického areálu sehrály britské trendy (a zejména Chambersovy projekty)⁴⁶⁶ zásadní roli, zvítězila zde nakonec koncepce jakéhosi přechodného stylu,⁴⁶⁷ v níž se prolínal odkaz baroka s nádechem exotiky, esoterismu⁴⁶⁸ a osvícenskými

---

Eisgrub, Feldsberg und Lundenburg in den Jahren 1785–1918, in: Marek Vařeka – Aleš Zářický (edd.), *Das Fürstenhaus Liechtenstein in der Geschichte der Länder der böhmischen Krone*, Ostrava – Vaduz 2013, s. 472–473.

⁴⁶² Významu této eseje se věnuje například práce Helmut KOOPMANN, *Dilettantismus: Bemerkungen zu einem Phänomen der Goethezeit*, in: Helmut Holtzhauer – Bernhard Zeller (edd.), *Studien zur Goethezeit. Festschrift für Liselotte Blumenthal*, Weimar 1968, s. 178–208.

⁴⁶³ Detailněji se uvedeným tématem zabývá S. KÖRNER, *Die Gärten des Fürsten Aloys I. von Liechtenstein in Eisgrub, Feldsberg und Wien*, s. 22.

⁴⁶⁴ Tamtéž, s. 30–31.

⁴⁶⁵ Tamtéž, s. 29.

⁴⁶⁶ K této otázce podrobněji in: Z. NOVÁK, *Einflüsse William Chambers' auf den Garten von Lednice (Eisgrub) und andere Gartenanlagen in Südmähren*, in: T. Weiss (edd.), *Sir William Chambers und der Englisch-chinesische Garten in Europa*, Wörlitz 1997, s. 131–135 nebo P. ZATLOUKAL, *Příběhy z dlouhého století*, s. 55.

⁴⁶⁷ O přechodném stylu hovoří například Julia HINTRINGER, *Schlosspark Eisgrub. Geschichte einer bedeutenden Gartenanlage in Südmähren vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Diplomarbeit an der Technischen Universität München*, München 1994, s. 45. Skutečnost, že Alois Josef nevytvořil typický park éry romantismu, uvádí J. KROUPA, *Lednický zámek doby barokní a klasicistní*, in: E. Kordiovský a kol., *Městečko Lednice*, s. 378.

myšlenkami vyjadřujícími určitou symbolickou utopii.⁴⁶⁹ Liechtensteinův výtvar je proto možné charakterizovat spíše jako barokně-klasicistickou zahradu. V žádném případě ovšem nepřekvapí, že také zde našel již v době života Aloise Josefa své místo a zastoupení romantismu.⁴⁷⁰

Pokud jde o vlastní práce, nechal kníže v první polovině osmdesátých let 18. století zvětšit barokní parter mezi lednickým zámkem a řekou Dyjí. Po dalších terénních úpravách přistoupil k budování drobných staveb. V počáteční fázi se na zkrášlování areálu podílel Isidor Canevale, který sloužil už Aloisovým předchůdcům a jenž byl v roce 1781 uveden do funkce liechtensteinského stavebního ředitele.⁴⁷¹ Daleko důležitější osobou spjatou s krajinářskou tvorbou Aloise Josefa byl ale již jednou zmíněný Josef Hardtmuth. Pracovní vztah se v tomto případě nicméně brzy změnil v natolik pevné pouto a přátelství, že byli Hardtmuth a jeho zaměstnavatel označováni za „Castora a Polluxe“, hrdiny z antické mytologie, po nichž byly pojmenovány dvě hvězdy ze souhvězdí Blíženců.⁴⁷² Tyto přezdívky jsou tudíž dokladem jejich těsného sepětí, a obzvláště pak ideového a estetického. Hardtmuth pro Liechtensteina pracoval už od závěru osmdesátých let 18. století, a to mimo jiné v hlavním městě monarchie, kde měl na starosti přestavbu a rozšiřování Liechtensteinského paláce v Herrengasse.⁴⁷³ Brzy poté začal jako „kreslíř a vrchní dozorce nad stavbami“⁴⁷⁴ zhmotňovat vize a představy knížete vztahující se k úpravám Lednicko-valtického areálu.

Jedna z nich se týkala tzv. Hvězdy, nového těžiště zahrad, kterou před Liechtensteinovými zásahy tvořilo sedm alejí vycházejících z jednoho bodu. Alois Josef jejich počet zvýšil na osm. V průsečíku alejí nechal Hardtmuth na Liechtensteinův pokyn zbořit původní

---

⁴⁶⁸ Pavel Zatloukal totiž tvrdí, že Lednicko-valtický areál možná vyjadřuje Liechtensteinův a Hardtmuthův pozitivní vztah ke svobodným zednářům, jelikož je v parku patrné nakupení zednářské symboliky. Srov. P. ZATLOUKAL, *Apollonův chrám v Lednici. Teze přednášky ke jmenování profesorem v oboru architektura*, Brno 2003, s. 11. Zednářskou symboliku v parku zmiňuje také V. PINCOVÁ, *Anglické, zednářské a romantické parky*, s. 124.

⁴⁶⁹ K tomu J. KROUPA, *Antropologický obrat a umění v českých zemích kolem roku 1800*, in: Zdeněk Hojda – R. Prahel (edd.), *Mezi časy... Kultura a umění v českých zemích kolem roku 1800. Sborník příspěvků z 19. ročníku symposií k problematice 19. století*, Plzeň, 4.–6. března 1999, Praha 2000, s. 19 a Friedrich POLLEROS, *Pražská gotika, vídeňské baroko a brněnská moderna. Umění mezi centry a periferiemi*, in: Andrea Komlosyová – Václav Bůžek – František Svátek (edd.), *Kultury na hranici. Jižní Čechy – Jižní Morava – Waldviertel – Weinviertel*, Wien 1995, s. 178.

⁴⁷⁰ Na tento paradox, který nebyl v případě parků zakládaných na přelomu 18. a 19. století vůbec ojedinělý, upozornil mimo jiné Pavel Zatloukal, když zmínil zásahy Aloise Josefa vedené v duchu romantismu. Srov. P. ZATLOUKAL, *Apollonův chrám v Lednici*, s. 10.

⁴⁷¹ J. KUTHAN, *Aristokratická sídla v českých zemích 1780–1914*, s. 75.

⁴⁷² M. KONEČNÝ, *Architekt Josef Kornhäusel v korespondenci liechtensteinské dvorské kanceláře*, in: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity: Řada uměnovědná (F51), Brno 2008, s. 166.

⁴⁷³ Jurík však chybně uvádí, že Alois Josef najal talentovaného stavitele až v roce 1790, nicméně na jiném místě tvrdí, že k tomu došlo už v roce 1789. Viz P. JURÍK, *Moravská dominia Liechtensteinů a Dietrichsteinů*, Praha 2009, s. 88 a 104 a TÝŽ, *Liechtensteinové. Historie a sídla knížecího rodu*, Praha 2015, s. 104.

⁴⁷⁴ J. KUTHAN, *Aristokratická sídla v českých zemích 1780–1914*, s. 77.

letohrádek a na jeho místě vztyčil mezi lety 1794 a 1795 oktogonální Sluneční chrám (nazývaný též Hvězdný nebo Dianin), který se nacházel na vyvýšeném místě přístupném pomocí rampy.⁴⁷⁵ Jako při zakládání lesních školek se i zde objevil požadavek užitečnosti a prospěšnosti pro okolí, neboť kníže ještě před započítím prací vyjádřil, že „tato stavba nemá za cíl pouze zkrášlení zahrady, ale také [...] obstarání výdělků řemeslníkům na knížecích panstvích“.⁴⁷⁶ Sluneční chrám, jehož podoba je známa z dobových vyobrazení, byl Liechtensteinovými nástupci v průběhu dalších úprav parku v 19. století nejprve přemístěn a posléze zbořen.⁴⁷⁷

Alois Josef nevěnoval pozornost pouze středu Hvězdy, kde se nacházel zmíněný chrám, ale nechal okrášlit i její pomyslné cípy. Také zde vytvořil nejrůznější stavby (ve většině případů opět podle Hardtmuthových návrhů), o čemž informoval už pamětní spis z roku 1798: „Od tohoto chrámu je na konci každé jedné aleje k vidění zvláštní [a] pro oko velmi příjemný objekt, který [...] zve k pozorování a obdivování.“⁴⁷⁸ První alej mířila k mostu přes Dyji, jenž mohl být inspirován tzv. Chambersovým mostem ve Wörlitz,⁴⁷⁹ druhá k vítěznému oblouku s nápisem „DIVE JULIANO IMPERATORI“, třetí k hranici dříví, která v sobě ukrývala dvě rolnické místnosti, čtvrtá ke gotizujícímu letohrádku se čtyřmi věžemi,⁴⁸⁰ pátá k lednickým domům, šestá k zámecké jízdárně, sedmá k tzv. Labutímu jezeru a osmá k více než šedesát metrů vysokému minaretu, jednomu z nejproslulejších výtvorů spjatých se jménem Aloise Josefa a jeho stavitele.⁴⁸¹

Lednický minaret i podobné projekty byly odrazem okouzlení Orientem, a není proto náhodou, že se objevily také v jiných parcích založených v 18. století. Konkrétně se jednalo

---

⁴⁷⁵ Z. NOVÁK, *Das Erbe des Einflusses der Fürsten von Liechtenstein auf die Garten- und Landschaftskultur der böhmischen Länder*, in: Liechtensteinisch-Tschechische Historikerkommission (ed.), *Die Liechtenstein*, s. 143.

⁴⁷⁶ Mimo jiné i těmito větami oznámil Alois Josef 17. června 1794 svůj záměr vybudovat Sluneční chrám. Citováno dle: H. WANGER, *Die regierenden Fürsten von Liechtenstein*, s. 116.

⁴⁷⁷ Zatloukal uvádí, že ke zboření došlo v roce 1838, Körner hovoří o roku 1840. Podle Nováka ke stržení Slunečního chrámu došlo již v roce 1818. Srov. P. ZATLOUKAL, *Apollonův chrám nad Mlýnským rybníkem*, in: Z. Hojda – R. Prahl (edd.), *Mezi časy...*, s. 25, S. KÖRNER, *Die Gärten des Fürsten Aloys I. von Liechtenstein in Eisgrub, Feldsberg und Wien*, s. 37. a Z. NOVÁK, *Dědictví staletých vlivů knížat z Liechtenštejna na zahradní kulturu a krajinu českých zemí*, in: *Časopis Matice moravské*, roč. 132, 2013, supplementum 4, s. 131. Uvedené domněnky vyvrací Daniel Lyčka na základě kvaše Ferdinanda Runka vzniklé po roce 1819, jež Sluneční chrám zachycuje, a indikační skici stabilního katastru z roku 1824, kde se již chrám neobjevuje. Podle Lyčkových závěrů proto musel být chrám stržen někdy mezi lety 1820–1824. K tomu podrobněji Daniel LYČKA, *Zaniklé stavby lednického parku*, in: RegioM. Sborník Regionálního muzea v Mikulově, Mikulov 2014, s. 60.

⁴⁷⁸ Citováno dle: Michael WITZANY, *Die Marktgemeinde Eisgrub. Geschichtliche Mittheilungen aus der Zeit von 1600 bis 1800, Bd. 2*, Eisgrub 1901, s. 344–345.

⁴⁷⁹ Z. NOVÁK, *Das Erbe des Einflusses der Fürsten von Liechtenstein auf die Garten- und Landschaftskultur der böhmischen Länder*, in: Liechtensteinisch-Tschechische Historikerkommission (ed.), *Die Liechtenstein*, s. 143.

⁴⁸⁰ V tomto případě se nejedná o umělou zříceninu Janova hradu, kterou nechal postavit Aloisův bratr Jan Josef.

⁴⁸¹ P. ZATLOUKAL, *Příběhy z dlouhého století*, s. 50–51.

například o mešitu v Kew Gardens ve Velké Británii, kterou navrhl William Chambers a jež se do dnešních dnů nedochovala, ve Wilhelmshöhe u Kasselu, Schwetzingen nebo v dolnorakouském Laxenburgu. Velký rozdíl oproti zmíněným zahradám představuje skutečnost, že se kníže rozhodl v Lednici vztyčit pouze minaret. Potřebné plány pro jeho vznik vytvořil Hardtmuth údajně za jedinou noc,⁴⁸² nicméně vlastní stavba trvala mnohem déle. Práce započaly v roce 1797 a skončily o pět let později.⁴⁸³ Vzhledem k velkoleposti, okázalosti a technické náročnosti pohltit Liechtensteinův projekt bezmála milion zlatých.⁴⁸⁴ Kníže totiž nechal minaret vybudovat na říčních náplavách s tekoucími pískami, kvůli čemuž bylo zapotřebí vytvořit pevné a stabilní základy v podobě několika set pilot z olšového dřeva.⁴⁸⁵ Teprve nad nimi a na jakémsi roštu z dubových trámů zpevněných železy se nacházely sklepy minaretu. Hardtmuth také navrhl lešení v podobě dvanáctkrát se otáčející spirály, jež odkazovalo na Babylonskou věž. Proto byla stavba nazývána nejen „Tureckou věží“,⁴⁸⁶ o které se hovoří v pramenech, nýbrž i „Babylonskou věží“.⁴⁸⁷

Minaret nebyl jediným počinem Aloise Josefa v Lednicko-valtickém areálu, který ukazoval nadšení svého tvůrce pro svět Orientu. Už v polovině devadesátých let (tedy ještě před zahájením prací na samotném minaretu) se kníže rozhodl vytvořit Čínský pavilon, jehož vzorem byl patrně Chambersův Konfuciusův dům v britských Kew Gardens a který na konci 19. století strhli Liechtensteinovi nástupci.⁴⁸⁸ Vnitřek stavby, navržené opět Josefem Hardtmuthem, zdobil orientální nábytek či látkové tapety, jež se původně nacházely v Čínském pavilonu Marie Antoinetty nedaleko Malého Trianonu ve Versailles, odkud se během Velké

---

⁴⁸² Z. NOVÁK, *Das Erbe des Einflusses der Fürsten von Liechtenstein auf die Garten- und Landschaftskultur der böhmischen Länder*, in: Liechtensteinisch-Tschechische Historikerkommission (ed.), *Die Liechtenstein*, s. 145.

⁴⁸³ Zatloukal nicméně konec prací neklade do roku 1802, nýbrž 1804. Srov. P. ZATLOUKAL, *Apollónův chrám v Lednici*, s. 9 a TÝŽ, *Apollónův chrám nad Mlýnským rybníkem*, in: Z. Hojda – R. Prahl (edd.), *Mezi časy...*, s. 25. S největší pravděpodobností se jedná o chybný údaj, neboť podle většiny autorů skončily práce již o dva roky dříve. Za všechny Z. NOVÁK, *Das Erbe des Einflusses der Fürsten von Liechtenstein auf die Garten- und Landschaftskultur der böhmischen Länder*, in: Liechtensteinisch-Tschechische Historikerkommission (ed.), *Die Liechtenstein*, s. 145, J. KUTHAN, *Aristokratická sídla v českých zemích 1780–1914*, s. 77 (na téže straně ovšem Kuthan uvádí – patrně s přihlédnutím k Zatloukalovu časovému vymezení – léta 1797–1804) nebo S. KÖRNER, *Die Gärten des Fürsten Aloys I. von Liechtenstein in Eisgrub, Feldsberg und Wien*, s. 44.

⁴⁸⁴ Z. NOVÁK, *Minarett in Eisgrub in Mähren (Lednice na Moravě)*, Brno 1992, s. 6, S. KÖRNER, *Die Gärten des Fürsten Aloys I. von Liechtenstein in Eisgrub, Feldsberg und Wien*, s. 44.

⁴⁸⁵ Zdeněk VÁCHA, *Obraz Lichtenštejnů a moravské lichtenštejnské památky*, in: *Časopis Matice moravské*, roč. 131, 2012, supplementum 3, s. 186.

⁴⁸⁶ G. WILHELM, *Josef Hardtmuth 1758–1816*, s. 52.

⁴⁸⁷ Z. NOVÁK, *Das Erbe des Einflusses der Fürsten von Liechtenstein auf die Garten- und Landschaftskultur der böhmischen Länder*, in: Liechtensteinisch-Tschechische Historikerkommission (ed.), *Die Liechtenstein*, s. 147.

⁴⁸⁸ Tamtéž.

francouzské revoluce nebo bezprostředně po ní dostaly do Vídně.⁴⁸⁹ V Lednici se měly nacházet i tzv. Staré lázně, ovlivněné stavitelstvím starověkého Egypta. V tomto případě nicméně není jasné, jestli k realizaci projektu došlo, a to na rozdíl od projektu tzv. Nových lázní, inspirovaných architekturou antického Říma a postavených nedlouho po Aloisově smrti jeho bratrem Janem Josefem.⁴⁹⁰

Alois Josef dále vybudoval Holandskou rybárnu a poblíž Valtic také lovecký zámeček Belvédér, který byl patrně ovlivněn voliérou v Kew Gardens⁴⁹¹ a o jehož výstavbu se zajímal i během své zdravotní cesty na Apeninský poloostrov z let 1803–1804. Sérii drobných staveb doplnilo rovněž několik obelisků, z nichž nejvýznamnější nechal Liechtenstein vztyčit na památku uzavření míru v Campo Formiu v říjnu 1797. Memoriální funkcí se ale nevyznačoval pouze tento obelisk nebo antikizující stavby. V Lednicko-valtickém areálu se totiž nacházely i explicitní připomínky středověké minulosti. Konkrétně se jednalo o jakýsi gotizující dům, zmiňovaný v souvislosti s rozšiřováním tzv. Hvězdy a vybudovaný možná již kolem roku 1788.⁴⁹²

Další projekty zmařila smrt Aloise Josefa, které nezabránila ani výprava do Itálie. Dlouhodobým zdravotním komplikacím podlehl kníže v březnu 1805, kdy zemřel na gangrénu plic.⁴⁹³ Liechtenstein po sobě nezanechal žádné potomky, ale nedokončené dílo v podobě sentimentálních zahrad, jež byly už jeho současníky označovány za „pravé Elysium“.⁴⁹⁴ Přestože se Aloisův výtvar svou krásou přiblížil ráji, neustaly práce ani po jeho smrti, neboť v krajinářské tvorbě v Lednici a Valticích pokračovali další členové rodu. Nicméně pro původní koncepci již nezbývalo místo. „Přechodný styl“ totiž nebyl v souladu se záměry Aloisova nástupce Jana I. Josefa, usilujícího o vytvoření skutečného přírodně-krajinářského parku. Navzdory tomu ovšem nový vládnoucí kníže ani po radikálních úpravách nezničil všechny

---

⁴⁸⁹ Gustav Wilhelm uvádí (stejně jako v českém prostředí Daniel Lyčka), že tapety před zničením zachránil kardinál Polignac. Srov. G. WILHELM, *Josef Hardtmuth 1758–1816*, s. 52 a D. LYČKA, *Zaniklé stavby lednického parku*, in: RegioM, s. 63. Vzhledem k faktu, že kardinál Melchior Polignac zemřel téměř padesát let před vypuknutím revoluce, je pravděpodobnější, že se ve skutečnosti jednalo o Julese, prvního vévodu z Polignacu, jehož manželka Yolande byla oblíbenkyní královny Marie Antoinetty.

⁴⁹⁰ Tamtéž, s. 56.

⁴⁹¹ Z. NOVÁK, *Das Erbe des Einflusses der Fürsten von Liechtenstein auf die Garten- und Landschaftskultur der böhmischen Länder*, in: Liechtensteinisch-Tschechische Historikerkommission (ed.), *Die Liechtenstein*, s. 150.

⁴⁹² S. KÖRNER, *Die Gärten des Fürsten Aloys I. von Liechtenstein in Eisgrub, Feldsberg und Wien*, s. 48, Julia HINTRINGER, *Schlosspark Eisgrub*, s. 124. Pokud byl uvedený dům postaven skutečně v dané době, jednalo by se o první doloženou gotizující stavbu z druhé poloviny 18. století na území českých zemí. Vzhledem k faktu, že se daná domněnka nedá potvrdit, zůstává prvenství i nadále Gotickému templu Jana Rudolfa Czernina v Kráském Dvoře.

⁴⁹³ Tato informace se objevuje v úmrtním listu Aloise Josefa, uloženém v HAL Wien, Familienarchiv, kart. 79, nefol.

⁴⁹⁴ S. KÖRNER, *Die Gärten des Fürsten Aloys I. von Liechtenstein in Eisgrub, Feldsberg und Wien*, s. 24.

reminiscence na zahradu svého bratra a předchůdce, díky čemuž přežíval odkaz Aloise Josefa a jeho cest i nadále.

Co se týče hodnocení a shrnutí významu Liechtensteinových výprav jakožto jednoho z inspiračních zdrojů pro jeho činnost v Lednicko-valtickém areálu, je třeba zmínit následující: Jestliže odhlédneme od spíše nepodstatných záležitostí týkajících se hledání konkrétních předloh, sluší se upozornit na daleko zásadnější záležitost. Ačkoliv předlohová literatura se hrála v souvislosti s krajinářskou tvorbou knížete – jak vyplývá z předchozích stránek či zjištění některých historiků umění – důležitou roli,⁴⁹⁵ je nutné vzít v úvahu, že během mnoha výprav kníže navštívil nová místa, získal cenné zkušenosti a také (a ve vztahu k jeho aktivitám v Lednici a Valticích především) vytříbil svůj vkus. V uvedené skutečnosti lze tudíž spatřovat obecné dědictví cest Aloise Josefa, které se zákonitě odrazilo ve vytváření jeho sentimentálního parku.

Zatímco se v tomto ohledu vlivy Liechtensteinových pobytů v zahraničí podobají odkazům výprav hraběte Czernina i nespočtu dalších šlechticů a aristokratů, je možné u knížete pozorovat jeden moment, jenž se neobjevuje zdaleka ve všech případech. Během úprav zahrad vstoupil na scénu Alois Josef jako ekonom a dobrý a svědomitý hospodář. Kníže nechtěl, aby byl jeho výtvar jen a pouze jakýmsi rozmarem určeným ke krácení dlouhých chvil. Rozsáhlý park se tudíž měl stát i prostorem pro realizaci hospodářských a vědeckých projektů pragmaticky založeného aristokrata. V této souvislosti je nutné odkázat na roli návštěvy Anhaltsko-Desavska, během níž Liechtenstein plně a v širokém měřítku využil potenciál díla Leopolda III. Podobný motiv pak lze najít i u botanicky a dendrologicky orientované expedice do Severní Ameriky, již kníže inicioval a jejímž výsledkem byla výsadba exotických dřevin v Lednici.

Pěstování ekonomicky užitečných cizokrajných rostlin a porostů (umožněné mimo jiné díky financování výše zmíněné cesty do Ameriky a podniknutí výpravy do Anhaltsko-Desavska) představuje jednu z věcí, která napomohla naplnění ideálu užitečnosti a prospěšnosti – v tomto případě se jednalo především o prospěšnost pro vědu a hospodářství knížete. Alois Josef si ale byl vědom, že zaměstnáním obyčejných lidí může alespoň částečně přispět ke zlepšení životů svých poddaných a napomoci jejich úniku z často nepříznivé finanční situace. Přestože i stavební počiny jiných aristokratů nezřídka vyžadovaly zapojení velkého množství lidských sil, je u Aloise Josefa důležité uvědomění si významu této skutečnosti a její

---

⁴⁹⁵ Úlohu publikací o zahradní architektuře shrnuje P. ZATLOUKAL, *Příběhy z dlouhého století*, zejména s. 55–56 nebo M. KONEČNÝ, *Krajina mezi Lednicí a Valticemi jako místo paměti*, in: *Časopis Matice moravské*, roč. 131, 2012, supplementum 3, s. 125.

prezentace. Proto se požadavek, aby jeho stavební projekty nepřinášely užitek pouze jemu samotnému, ale i ostatním, neobjevil jenom v rámci budování Slunečního chrámku. Tato myšlenka totiž stojí v pozadí většiny plánovaných projektů.⁴⁹⁶

Na závěr je tudíž zapotřebí říci, že Alois Josef vytvořil mnohodomenzionální zahradu, v níž přímo ukázkově zhmotnil ideje osvícenství a částečně také romantismu, a sice jiným způsobem než Jan Rudolf Czernin z Chudenic. Zajímavé totiž je, že Liechtenstein spojil v Lednicko-valtickém areálu zájmy ekonomické, botanické, dendrologické a estetické, které jsou s cestami neodmyslitelně spjaty (odhlédneme-li od zdravotní návštěvy Apeninského poloostrova, jež takové důsledky z pochopitelných důvodů neměla), a navíc přidal ještě filantropický rozměr, související s jeho vlastnostmi a charakterem a možná i s osvícensky laděnou atmosférou závěru 18. století. Jestli je i v této oblasti možné hledat alespoň částečný odkaz zahraničních zkušeností, však zůstává otázkou.

---

⁴⁹⁶ S. KÖRNER, *Die Gärten des Fürsten Aloys I. von Liechtenstein in Eisgrub, Feldsberg und Wien*, s. 12.

4. Výpravy v zájmu filantropie a lékařské vědy: „Rakouský Howard“ Leopold I. Berchtold z Uherčic a jeho činnost

V době, kdy už se Jan Rudolf Czernin z Chudenic a Alois Josef z Liechtensteina soustředili na krajinářské úpravy na svých panstvích, pohyboval se po nejrůznějších částech Evropy, Afriky a Asie jejich vrstevník, dobrodružně založený hrabě Leopold I. Berchtold z Uherčic. Velký lidumil, kterým Berchtold bezesporu byl a jehož dobročinné aktivity pravděpodobně neměly v českých zemích obdoby (nebo alespoň ne na přelomu 18. a 19. století), strávil podstatnou část života právě v zahraničí. Srovnáme-li jeho zkušenosti s dobovou praxí, je více než patrné, že se Leopoldovy výpravy značně lišily od cest podniknutých jinými šlechtici či aristokraty. Jejich hlavním cílem totiž byla aktivní pomoc druhým, jež plně odpovídala osvícenským myšlenkám i charakteru a vlastnostem hraběte. Jako lékař (nebo přesněji lékař-amatér, jelikož jeho studium bylo zaměřeno na jiné vědy) sbíral i během putování po třech kontinentech nejrůznější poznatky z oblasti medicíny, prevence a záchrany životů, které pochopitelně neměly sloužit jenom jemu, nýbrž – a v tomto případě bez nadsázky – i lidstvu samotnému. Výsledky svého výzkumu totiž urozený cestovatel shrnul ve spisech a pojednáních, jež přinesly naději mnoha nemocným a trpícím. Za jeho zásluhy mu proto vídeňská univerzita udělila čestný doktorát v oboru lékařských věd.⁴⁹⁷ Dalším důkazem vypovídajícím o významu Berchtoldovy činnosti je skutečnost, že díky vynaloženému úsilí, zápalu a dobrým úmyslům byl hrabě po vzoru slavného britského filantropa a reformátora vězeňství⁴⁹⁸ nazýván „rakouským Howardem“.⁴⁹⁹

---

⁴⁹⁷ Jitka BACHANOVÁ, *Zápisky z cest hraběte Leopolda Berchtolda 1780–1797. Bakalářská práce Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci*, Olomouc 2010, s. 19–20.

⁴⁹⁸ Konkrétně se jednalo o Johna Howarda, relativně zámožného cestovatele, který se v 18. století zabýval možnostmi zlepšení práv trestanců i neudržitelných poměrů panujících v evropských věznicích. K jeho osobě, aktivitám a myšlenkám viz například práci Martin SOUTHWOOD, *John Howard, Prison Reformer: An Account of His Life and Travels*, London 1958.

⁴⁹⁹ „Rakouského Howarda“ zmínil například Johann Müller nebo František Pluskal, zatímco František Cyril Kampelík hovořil o „Howardovi západních Slovanů“. Srov. Johann MÜLLER, *Die Herrnburg Buchlau im gesegneten Marchlande*, Prag 1837, s. 17, František PLUSKAL, *Leopold Graf von Berchtold, der Menschenfreund*, Brünn 1859, s. 2 a František Cyril KAMPELÍK, *Hrabě Leopold Berchtold, Howard západních Slovanů*, in: *Časopis Českého muzea*, roč. 11, 1837, č. 1, s. 442–451. Daniela Tinková uvádí i přezdívku „německý Howard“ a Jiří Kroupa či Justin Stagl „moravský Howard“. Viz Daniela TINKOVÁ, *Zákeřná Mefitis. Zdravotní policie, osvěta a veřejná hygiena v pozdně osvícenských Čechách*, Praha 2012, s. 177, Jiří KROUPA, *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost 1770–1810*, Brno 2006, s. 180 a Justin STAGL, *Die Apodemik oder „Reisekunst“ als Methodik der Sozialforschung vom Humanismus bis zur Aufklärung*, in: Mohammed Rassem – J. Stagl (edd.), *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit: vornehmlich im 16.–18. Jahrhundert*, Paderborn – München – Wien – Zürich 1980, s. 154.

Navzdory proslulosti a uznání, kterého se mu později dostalo, se nesla první fáze jeho života v celkem tradičním duchu. Leopold se narodil v červenci 1759 (tedy ve stejném roce jako Alois Josef z Liechtensteina) v jihočeské Stráži nad Nežárkou jako třetí dítě Prospera Antonína Berchtolda z Uherčic, jenž dříve jako člen diplomatického poselstva absolvoval zajímavou cestu do Cařihradu,⁵⁰⁰ a Marie Terezie, rozené Petřvaldské z Petřvaldu. Jeho prvním učitelem byl Hieronymus Arzt, který měl mimořádný podíl na formování názorů mladého šlechtice, neboť v duchu osvícenských zásad směřoval Leopoldovu pozornost k otázkám filantropie a k možnostem zmírnění lidského utrpení.⁵⁰¹ Později se hrabě soustředil především na vzdělávání se v cizích jazycích, v jehož rámci projevil mimořádné nadání, nebo na filozofii a práva, která studoval na univerzitách v Olomouci a ve Vídni. Z Vídně se Leopold opět vrátil na Moravu, kde započal svou kariéru jako koncepční praktikant u olomouckého krajského úřadu.⁵⁰² Po této zkušenosti a působení na dalších místech odešel k obchodnímu úřadu v italském Terstu, odkud se na počátku roku 1782 vydal s padesáti tisíci zlatých na dlouhou cestu za poznáním.⁵⁰³

Alespoň částečnou, byť značně omezenou rekonstrukci a analýzu výpravy umožňuje cestovní deník, který si hrabě vedl.⁵⁰⁴ Velkou nevýhodou je skutečnost, že jednotlivé zápisy neposkytují informace o Leopoldově programu a náplni dní strávených v zahraničí.⁵⁰⁵ Do zmíněného dokumentu totiž Berchtold ve většině případů zaznamenával (a to navíc diskontinuálně) pouze postřehy týkající se medicíny a lidského zdraví, které považoval za zajímavé a potenciálně přínosné a jež zároveň potvrzují domněnku, že v době putování po třech kontinentech hrabě sbíral poznatky využitelné k aktivní pomoci druhým a upotřebitelné během něj i po návratu do vlasti. Svědčí o tom například věta „Vskutku užitečné poznámky“ předchá-

---

⁵⁰⁰ Toto poselstvo doprovázelo roku 1740 do Cařihradu nového vyslance hraběte Antonína Corfize Ulfeldta. K Prosperově účasti viz blíže studii Lenka VINTROVÁ, *Prosper Antonín Berchtold a jeho cestovní deník z roku 1740*, in: Jiří Kubeš (ed.), *Vyšší šlechta v českých zemích v období baroka (1650–1750)*. Biogramy vybraných šlechticů a edice typických pramenů, Pardubice 2007, s. 91–105.

⁵⁰¹ F. C. KAMPELÍK, *Hrabě Leopold Berchtold, Howard západních Slovanů*, in: *Časopis Českého muzea*, roč. 11, 1837, č. 1, s. 445.

⁵⁰² Jitka BACHANOVÁ, *Zápisky z cest hraběte Leopolda Berchtolda 1780–1797*, s. 18.

⁵⁰³ Leopold BERCHTOLD, *Vergangenheit und Gegenwart der Herrenburg Buchlau im mährischen Marsgebirge*, Brünn 1893, s. 196. V tomto případě je nutné upozornit na skutečnost, že autorem práce nebyl Leopold I. Berchtold, který byl sám literárně činný, nýbrž jeho prasynovec, politik, diplomat a pozdější ministr zahraničí rakousko-uherské monarchie Leopold II.

⁵⁰⁴ Deník je uložen v Moravském zemském archivu v Brně, fondu Rodinný archiv Berchtoldů – Buchlov, kart. 53, inv. č. 296.

⁵⁰⁵ V této souvislosti je možné částečně souhlasit s tvrzením Otto Janky, že o „vlastních cestách, které [hrabě] podnikal, nemáme příliš zpráv“, jež je ovšem nutné poupravit, neboť postrádáme zejména zprávy zanechané Leopoldem. Viz Otto JANKA, *Příběhy českých cestovatelů zapomenutých i nezapomenutelných*, Třebíč 2001, s. 52.

zející jednotlivým záznamům.⁵⁰⁶ Dojmy z navštívených míst a zemí (ba dokonce i informace o tom, že v nich „rakouský Howard“ pobýval) v útlém sešitě, sloužícím jako jedno ze svědectví o více než patnáct let trvajícím putování, až na výjimky chybí. Proto se také nabízí otázka, jestli se vůbec dá hovořit o deníku v pravém slova smyslu.⁵⁰⁷

I přes uvedené nedostatky je ovšem možné sestavit alespoň základní itinerář první části výpravy, jejímž cílem byl Apeninský poloostrov. Po Terstu, který opustil na konci ledna 1782, dorazil hrabě do Caorle. Návštěva Itálie poté pokračovala prohlídkou Benátek, Boloně, Ferrary, Loreta, Říma, Neapole, Syrakus, Palerma, Piacenzy a Florencie.⁵⁰⁸ V Toskánsku setrval Berchtold déle, neboť zde pečlivě sledoval reformy zaváděné velkovévodou Petrem Leopoldem, který později jako Leopold II. převzal po smrti svého staršího bratra Josefa II. vládu v habsburské monarchii.⁵⁰⁹ Toskánský velkovévoda Berchtoldovi při příležitosti jeho pobytu ve Florencii z roku 1784 propůjčil hodnost rytíře Řádu sv. Štěpána.⁵¹⁰

Seznam dalších míst, jež jsou v deníku uvedena, byl vytvořen až v devadesátých letech 18. století. Navzdory této skutečnosti není v žádném případě možné soudit, že by se hrabě býval po pobytu v nejrůznějších částech Apeninského poloostrova vrátil do vlasti, k čemuž došlo až v roce 1796.⁵¹¹ Mezitím „rakouský Howard“ pokračoval v cestě za poznáním. Určitý problém nicméně představuje fakt, že nelze s jistotou určit, do jakých zemí ve druhé polovině osmdesátých let zavítal. Na základě korespondence s jeho otcem Prosperem Antonínem je možné doložit pobyt ve Španělsku, kde se mladý šlechtic zdržoval přinejmenším v roce 1787. Zvědavý duch hraběte vstoupil na scénu během důkladné prohlídky Madridu, při níž se Leopold zajímal mimo jiné o zdejší manufaktury nebo obchod, o čemž informoval svého otce: „Před pár dny jsem měl možnost posoudit důležitost jedné větve [španělského] domácího ob-

---

⁵⁰⁶ Nedatovaný zápis v Berchtoldově deníku, MZA Brno, RA Berchtoldů – Buchlov, kart. 53, inv. č. 296, fol. 199.

⁵⁰⁷ Na neobvyklý způsob vedení Leopoldových záznamů upozornila již Jitka Bachanová, která dala Berchtoldův spis do kontrastu vůči deníkům barokních šlechticů. Srov. J. BACHANOVÁ, *Zápisky z cest hraběte Leopolda Berchtolda 1780–1797*, s. 49. Nutno podotknout, že se zápisy hraběte nelišily pouze od většiny cestovních deníků doby baroka, ale i éry osvícenství, během níž tento text vznikl.

⁵⁰⁸ Pro podrobný itinerář první části deníku viz MZA Brno, RA Berchtoldů – Buchlov, kart. 53, inv. č. 296, fol. 193–195.

⁵⁰⁹ J. STAGL, *Vom Menschenfreund zum Sozialforscher: Der „Patriotic Traveller“ des Grafen Leopold Berchtold*, in: Britta Rupp-Eisenreich – J. Stagl (edd.), *Kulturwissenschaften im Vielvölkerstaat. Zur Geschichte der Ethnologie und verwandter Gebiete in Österreich, ca. 1780 bis 1918*, Wien – Köln – Weimar – 1995, s. 53–54.

⁵¹⁰ F. PLUSKAL, *Leopold Graf von Berchtold, der Menschenfreund*, s. 19.

⁵¹¹ František Pluskal informuje o tom, že Leopold dorazil do Vídně nakrátko (než se vydal na další výpravu) již v roce 1769, bez jakýchkoliv pochyb se však jedná o chybu tisku (nebo omyl autora), neboť své putování po třech kontinentech Leopold započal až více než deset let po uváděném roce. Bezesporu se tedy jedná o rok 1796. Srov. tamtéž, s. 35.

chodu, jež je sice známa i u nás, ale není tak rozšířená, jak by mohla být.“⁵¹² Konkrétně měl hrabě na mysli barvení látek načerveno pomocí mořeny barvířské,⁵¹³ které pečlivě sledoval a jehož proces jej velmi zaujal. Soudě dle jeho pozdější činnosti se lze domnívat, že se Berchtold během tohoto či některého z příštích pobytů na Pyrenejském poloostrově soustředil na otázky chovu místních ovcí, jelikož se získané poznatky snažil na počátku 19. století uplatnit na svých moravských panstvích.⁵¹⁴

Po návštěvě Španělska hrabě pravděpodobně pobýval ve Velké Británii a Francii, kde pozoroval krizi starého režimu postupně vedoucí k revoluci. Během času stráveného v Paříži téměř třicetiletý šlechtic zplodil nemanželskou dceru Sofii, která byla pokřtěna na začátku září 1789⁵¹⁵ a již poté v Anglii jako pěstoun vychovával Leopoldův dobrý přítel Smith (křestním jménem patrně Thomas).⁵¹⁶ Soudě dle této informace je tudíž jasné, že do Francie Berchtold dorazil nejpozději buď v zimě 1788, nebo na samém začátku následujícího roku. Otázkou také je, zdali hrabě neopustil Francii ještě před Sofiiným narozením, protože v témže roce znovu odcestoval do Velké Británie. Už v roce 1788, kdy v dílně světa pobýval poprvé, se setkal se slavným intelektuálem 18. a 19. století Arthurem Youngem, který se brzy stal jeho přítelem.⁵¹⁷ Youngovi, obdivujícímu pracovitost a zdrženlivost hraběte,⁵¹⁸ věnoval Berchtold i svou práci *An Essay to direct and extend the Inquiries of Patriotic Travellers*,⁵¹⁹ jakýsi manuál pro začínající cestovatele. Tento spis, přezdívaný taktéž „*Patriotic Traveller*“ (čili „*Patriotický cestovatel*“), byl vydán během nynější Leopoldovy návštěvy Londýna a později

---

⁵¹² Berchtoldův dopis otci odeslaný z Madridu a datovaný 11. listopadu 1787, různé písemnosti a korespondence, MZA Brno, RA Berchtoldů – Buchlov, kart. 60, inv. č. 311, fol. 18r.

⁵¹³ Přestože „rakouský Howard“ zmínil potenciál rostliny, jenž v jeho domovině nebyl zcela využit, je možné soudit, že ve srovnání s dřívějšími dobami došlo právě ve druhé polovině 18. století k příznivému obratu, neboť právě tehdy se mořena barvířská začala pěstovat dokonce i na Moravě. Srov. Bohumír SMUTNÝ, *Snahy o zavedení o pěstování mořeny barvířské a dalších barvířských rostlin na Moravě v 50. a 60. letech 18. století. Příspěvek k dějinám barvířství*, in: Časopis Matice moravské, roč. 114, 1995, č. 2, zejména s. 258.

⁵¹⁴ Poznámky k problematice chovu ovcí inspirovaného pobytem ve Španělsku jsou uloženy v MZA Brno, RA Berchtoldů – Buchlov, kart. 55, inv. č. 302.

⁵¹⁵ Výtah z matriky narozených a křtěných, anglická korespondence, MZA Brno, RA Berchtoldů – Buchlov, kart. 60, inv. č. 313, fol. 92r.

⁵¹⁶ Berchtold se zavázal Smithovi proplatit veškeré náklady spojené s výchovou jeho dcery. Nicméně i navzdory tomu nebyl schopen veškeré pohledávky uhradit, kvůli čemuž docházelo k určitým sporům. Po Berchtoldově smrti se Smith v roce 1810 obrátil na dědice hraběte, aby mu jeho výdaje proplatili. Srov. Smithovo přísežné prohlášení z 27. března 1810, anglická korespondence, MZA Brno, RA Berchtoldů – Buchlov, kart. 60, inv. č. 313, fol. 46r–47r.

⁵¹⁷ Mimo jiné je možno doložit, že Berchtold navštívil Younga v roce 1788 v Bradfieldu. John Gerow GAZLEY, *The Life of Arthur Young (1741–1820)*, Philadelphia 1973, s. 219.

⁵¹⁸ Matilda BETHAM-EDWARDS (ed.), *The Autobiography of Arthur Young with Selections from His Correspondence*, London 1898, s. 167.

⁵¹⁹ Leopold BERCHTOLD, *An Essay to direct and extend the Inquiries of Patriotic Travellers, 2 Vol.*, London 1789.

přeložen (stejně jako řada dalších pojednání z pera „rakouského Howarda“) do němčiny a francouzštiny.⁵²⁰

Výpravy do Velké Británie z let 1788 a 1789 byly jen dvěma z pěti, k nimž se Berchtold v průběhu svého padesát let trvajícího života odhodlal.⁵²¹ Daná skutečnost rovněž vypovídá o tom, že pobyty v Anglii byly pro formování názorů a myslí osvíceného šlechtice velmi přínosné a užitečné.⁵²² Ačkoliv není možné domnívat se, že by bývalo ostrovní království z Leopolda vychovalo filantropa, byla to právě Velká Británie, která významně přispěla k naplnění jeho přání pomáhat nemocným a chudým. V průběhu 18. století zde totiž došlo k nevídanému boomeru v zakládání charitativních ústavů. Pozoruhodný rozkvět nejrůznějších dobročinných společností,⁵²³ jež hraběte přitahovaly, byl ovšem pouze jednou stranou mince, jelikož se častěji a častěji objevovaly i hlasy volající po omezení podobných aktivit.⁵²⁴ Za zmínku stojí myšlenky publikované ve známé *Eseji o principu populace* (*Essay on Population*) pastora Thomase Roberta Malthuse, který kladl důraz na nezbytnost sociální diskriminace,⁵²⁵ nebo názory Josepha Townsenda, spatřujícího v chudobě určitý přírodní zákon.⁵²⁶ Navzdory zmíněným stanoviskům byly ovšem v Británii na konci 18. století budovány nové nemocnice, starobince, chudobince, sirotčince a další instituce vznikající z velké části z iniciativy zámožných jedinců.⁵²⁷ Jejich cílem totiž nebyla ve všech případech jen a pouze snaha dalšího zisku, považovaného v protestantském prostředí za výraz boží náklonnosti, ale také vědomí, že ze

---

⁵²⁰ TÝŽ, *Anweisung für Reisende, nebst einer systematischen Sammlung zweckmäßiger und nützlicher Fragen*, Braunschweig 1791 a TÝŽ, *Essai pour diriger et étendre les recherches des voyageurs qui se proposent l'utilité de leur patrie*, 2 Tomes, Paris 1797. Ze slov Mileny Lenderové v podstatě vyplývá, že upřednostnění angličtiny před francouzštinou bylo částečným důsledkem Leopoldova zklamání z jakobínského teroru. Srov. Milena LENDEROVÁ, Sociální a kulturní funkce francouzštiny ve společnosti českých zemí v období „mezi časy“, in: Jaroslav Lorman – D. Tinková (edd.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, Praha 2009, s. 238. Vzhledem ke skutečnosti, že o roku 1789, kdy Leopold *Patriotického cestovatele* poprvé vydal, se dá stěží hovořit jako o době jakobínského teroru, tomu, že hrabě podporoval některé myšlenky Velké francouzské revoluce i mnoho let po jejím vypuknutí, a pozdějšímu francouzskému překladu tohoto díla není možné s vyslovenou domněnkou souhlasit. Daleko pádnějším argumentem, který Lenderová uvádí, je fakt, že svou práci chtěl Berchtold oslovit především (byť nikoliv výlučně) osoby cestující do zemí ovládaných Angličany. Viz tamtéž.

⁵²¹ F. PLUSKAL, *Leopold Graf von Berchtold, der Menschenfreund*, s. 23.

⁵²² Už v 19. století to zmínil J. MÜLLER, *Die Herrnburg Buchlau im gesegneten Marchlande*, s. 17.

⁵²³ Pro příklady filantropických společností viz například práci Roy PORTER, *English Society in the 18th Century*, Harmondsworth 1982, s. 315.

⁵²⁴ Z českých autorů shrnuje negativní přístupy k uvedeným aktivitám Bedřich LOEWENSTEIN, *Jak integrovat chudé?*, in: Milan Hlavačka – Pavel Cibulka (edd.), *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén. Ambivalence dobových perspektiv, individuální a kolektivní strategie chudých a instrumentária řešení*, Praha 2013, zejména s. 17–18.

⁵²⁵ David OWEN, *English Philanthropy 1660–1960*, Cambridge 1964, s. 98.

⁵²⁶ B. LOEWENSTEIN, *Jak integrovat chudé?*, in: M. Hlavačka – P. Cibulka (edd.), *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén*, s. 18.

⁵²⁷ R. PORTER, *English Society in the 18th Century*, s. 307.

stejně přízně, která změnila jejich životy, vyplývá zároveň zodpovědnost změnit životy druhých.⁵²⁸

Tohoto principu si byl vědom i Berchtold, který uvedené aktivity plně podporoval. Proto se také během svých britských pobytů zajímal o činnost mnoha dobročinných institucí a setkával se s přesvědčenými filantropy. Přestože byl později chápán jako pokračovatel autora reformy vězeňství Johna Howarda, zaměřil Leopold svou pozornost zcela jiným směrem. Nejplodnější kontakt totiž navázal s Královskou humánní společností (Royal Humane Society), která byla založena v roce 1774 lékaři Williamem Hawesem a Thomasem Coganem a jež se zabývala myšlenkou kříšení a resuscitace tonoucích a zdánlivě utonulých, a sice i pomocí metody umělého dýchání. Ačkoliv byla mnohdy kritizována za své nevědecké či polovědecké praktiky,⁵²⁹ stal se hrabě jejím blízkým spolupracovníkem a posléze členem.⁵³⁰ Mimo jiné díky ní vzrostl Berchtoldův zájem o danou problematiku, který se velmi výrazně projevil v pozdějších fázích života hraběte a v jeho odborné tvorbě.

Částečný odkaz pobytu ve Velké Británii a seznámení se s činností Královské humánní společnosti na sebe nenechal dlouho čekat. Po návštěvě Svaté říše římské, kde se setkával s učenými orientalisty,⁵³¹ Španělska⁵³² a Francie přišel rok 1791, kdy vyšel Berchtoldův krátký spis *Stručná metoda, jak opět oživit všechny druhy zdánlivě zemřelých, aby nedošlo k nejstrašlivější vraždě, totiž položit do hrobu živé*.⁵³³ Toto dílo reagovalo na závažný problém aktuální (nejen) v 18. století – strach z pohřbení zaživa, který kromě tradovaných příběhů podpořila a umocnila i dobová beletrie.⁵³⁴ V důsledku epidemií zaplavujících osvícenskou Evropu i jiných neštěstí totiž rostla obava z pochování těl nejevících známky života, jež však mohla být pouze dočasně ochromena nemocí. Kromě lékařů zabývajících se danou otázkou⁵³⁵

---

⁵²⁸ Joseph P. WARD, *Culture, Faith, and Philanthropy. Londoners and Provincial Reform in Early Modern England*, Basingstoke 2013, s. 5.

⁵²⁹ D. OWEN, *English Philanthropy 1660–1960*, s. 60.

⁵³⁰ Pluskal dokonce o Berchtoldovi hovoří jako o jednom z neaktivnějších členů. Srov. F. PLUSKAL, *Leopold Graf von Berchtold, der Menschenfreund*, s. 23.

⁵³¹ J. STAGL, *Vom Menschenfreund zum Sozialforscher*, in: B. Rupp-Eisenreich – J. Stagl (edd.), *Kulturwissenschaften im Vielvölkerstaat*, s. 54.

⁵³² Španělský pobyt zmiňuje F. PLUSKAL, *Leopold Graf von Berchtold, der Menschenfreund*, s. 26.

⁵³³ V německém originále L. BERCHTOLD, *Kurzgefasste Methode alle Arten von Scheinbartodten wieder zu beleben, um der [sic] allergrausamsten Mordthat lebendige in das Grab zu legen, vorzubeugen*, Wien 1791. Navzdory faktu, že Berchtold vydal tuto práci anonymně (jako „cestující Němec“), není o jeho autorství pochyb. Pozdější francouzskou verzi pak hrabě věnoval francouzskému Národnímu shromáždění. Srov. J. KROUPA, *Počátky raného liberalismu na Moravě. Poznámky k pojmu a jeho vymezení*, in: *Studie Muzea Kroměřížska 90*, Kroměříž 1990, obzvláště s. 120.

⁵³⁴ D. TINKOVÁ, *Zákeřná Mefitis*, s. 173.

⁵³⁵ V sedmdesátých letech 18. století přispěli do diskuze svými názory mimo jiné Anton de Haën a Gerhard van Swieten a několik let po Berchtoldovi vydal Adalbert Vinzenz Zarda, profesor zdravotní policie na pražské lékařské fakultě, práci *Vlastenecké přání znovuoživení zdánlivě mrtvých lidí, aby nikdo nebyl zaživa pochován*. Viz tamtéž, zejména s. 172–173.

byl o této možnosti přesvědčen sám Berchtold,⁵³⁶ neboť tvrdil, že „není nic jistějšího, než že může člověk skutečně žít, a přesto vykazovat obvyklé známky smrti“.⁵³⁷

Berchtold se o zmíněnou problematiku zajímal nejpozději v první fázi své dlouhé cesty, protože během návštěvy Florencie údajně hovořil s toskánským velkovévodou a budoucím císařem Svaté říše římské Leopoldem II. o „napůl mrtvých“.⁵³⁸ Aby zamezil podobným případům (nebo alespoň snížil jejich počet), rozhodl se ve spisu ze začátku devadesátých let popsat a vysvětlit správný postup, jehož prostřednictvím hodlal zachránit lidské životy. Hrabě tudíž výslovně apeloval na dodržování jím uvedených zásad všem těm, kteří se nechtěli „dopustit vraždy člověka“.⁵³⁹ Důležité bylo nepokládat tělo na zem, ale nechat jej po celou dobu pozorování v posteli, zabránit zastavení krevního oběhu, neucpávat tělní otvory a nepřikrývat obličej, v důsledku čehož by nebylo možné povšimnout si známek života.⁵⁴⁰ Berchtold také do *Stručné metody* zařadil výčet případů, při kterých existovala naděje na vzkříšení. Mezi ně patřilo například utonutí, užití opiátů nebo třeba něco, co označil za „nadměrný požitok z lásky“ (pravděpodobně se jednalo o eufemismus pro následky syfilisu či jiných pohlavně přenosných chorob).⁵⁴¹

Z dlouhého seznamu také jasně vyplývá, že úkol pojednání byl jiný, než se na první pohled zdá. Zabránění pohřbívání zdánlivě mrtvých, jejichž těla byla vyčerpána vážnou infekční nemocí jako tyfem či pravými neštovicemi, bylo pouze jednou polovinou původního záměru. Opatření uváděná hrabětem mohou být také chápána jako zásady první pomoci při těžkých úrazech a nehodách. Nešlo tedy jenom o pacienty, kteří by bývali nezemřeli, pokud

---

⁵³⁶ Někteří autoři (byť zcela ojediněle) informují o tom, že dané přesvědčení bylo mimo jiné důsledkem smrti Leopoldova bratra Františka Mořice, který byl údajně pochován zaživa během blíže neurčené epidemie. V této souvislosti viz Jan SEDLÁK, *Buchlov a Buchlovice*, Brno 1993, s. 19. Lenka Vintrová do svého pojednání o cestách a osudech Berchtoldova otce zařadila i zmínku o tradovaném příběhu, podle něž byla při pozdějším otevření hrobky nalezena otevřená rakev a v její blízkosti tělo Františka Mořice s okousanou paží. Srov. L. VINTROVÁ, *Prosper Antonín Berchtold a jeho cestovní deník z roku 1740*, in: J. Kubeš (ed.), *Vyšší šlechta v českých zemích v období baroka (1650–1750)*, s. 94. Literatura 19. století nicméně neuvádí ani příčinu či okolnosti jeho úmrtí, ani konkrétní rok. Prakticky jediná poznámka se vždy vztahuje k jeho narození, spadajícího do roku 1757 (Vintrová jej chybně klade do roku 1748, viz tamtéž), a k místu úmrtí, jímž bylo Brno. Srov. například Franz Karl WİßGRILL, *Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert bis auf jetzige Zeiten, Bd. 2*, Wien 1795, s. 467. Ačkoliv mohl být František Mořic skutečně pohřben zaživa, je přinejmenším velmi podivné, že o tom nepojednávají Leopoldovi životopisci, věnující se velmi podrobně Berchtoldovu vztahu k otázce zdánlivé smrti. Domněnku, že je tento příběh (ať už je pravdivý, či smyšlený) fixován spíše v ústní tradici, a nikoliv v literatuře, potvrzuje skutečnost, že jej nezmiňují ani současní zahraniční badatelé (a sice ani Justin Stagl) soustředící se na život a tvorbu „rakouského Howarda“.

⁵³⁷ L. BERCHTOLD, *Kurzgefasste Methode alle Arten von Scheinbartodten wieder zu beleben, um der allergrausamsten Mordthat lebendige in das Grab zu legen, vorzubeugen*, s. 4.

⁵³⁸ F. C. KAMPELÍK, *Hrabě Leopold Berchtold, Howard západních Slovanů*, in: *Časopis Českého muzea*, roč. 11, 1837, č. 1, s. 446.

⁵³⁹ L. BERCHTOLD, *Kurzgefasste Methode alle Arten von Scheinbartodten wieder zu beleben, um der allergrausamsten Mordthat lebendige in das Grab zu legen, vorzubeugen*, s. 7.

⁵⁴⁰ Tamtéž.

⁵⁴¹ Tamtéž, s. 6.

by bývalo nedošlo k pochybení, ale také o ty, u nichž mělo provedení Leopoldem zmiňovaných kroků zvýšit jejich šance na život. Právě zde je možné hledat odkaz ústřední ideje anglické Královské humánní společnosti, která propagovala první pomoc a resuscitaci a jejíž myšlenky Leopold už po první návštěvě Británie důvěrně znal. Námět ovšem nepochybně poskytly také další výpravy, jelikož Berchtoldův deník obsahuje mnoho zápisů věnujících se ochraně zdraví.

Ani po vydání *Stručné metody* neustalo Leopoldovo úsilí pomáhat druhým, a proto „rakouský Howard“ pokračoval v cestách a sbírání informací, jež by mohl upotřebit v dalších medicínských spisech, i nadále. Na základě údajů anglického spisovatele a básníka Roberta Southeyho se Berchtold v roce 1792 nacházel v Portugalsku, kde se údajně stranil společnosti a vystupoval proti pořádání býčích zápasů.⁵⁴² V neposlední řadě „rakouský Howard“ v Portugalsku prezentoval poznatky týkající se metod, s nimiž se seznámil v Británii (a konkrétně problematiky poskytování první pomoci a křičení zdánlivě mrtvých), za což od lisabonské Královské akademie věd obdržel stříbrnou medaili.⁵⁴³

Brzy poté přišla znovu na řadu Francie.⁵⁴⁴ V ní Leopold pozoroval aktuální dění (pravděpodobně z pozice „revolučního turisty“) a stýkal se s odpůrci předchozího i současného režimu.⁵⁴⁵ Během pobytu v Paříži se dokonce stal svědkem popravy bourbonského panovníka Ludvíka XVI.⁵⁴⁶ Tato krvavá událost, jež byla předzvěstí blížící se jakobínské diktatury, stála patrně na počátku ochlazení nadšení moravského šlechtice pro ideje Velké francouzské revoluce.⁵⁴⁷ Ačkoliv pokrokově smýšlející hrabě vyjadřoval sympatie hlubokým reformám, nebyl nakloněn teroru, k jehož nastolení po jeho odjezdu ze země došlo. Navzdory zmíněné skuteč-

---

⁵⁴² Robert SOUTHEY, *Letters Written During a Journey in Spain and a Short Residence in Portugal*, Vol. 2, London 1808, s. 132.

⁵⁴³ Tamtéž, s. 134.

⁵⁴⁴ Pluskal informuje o tom, že se z Lisabonu hrabě vydal do Cádizu, kam dorazil v roce 1794. Na jiném místě však uvádí, že jeho pobyt v Lisabonu trval pouze půl roku a že v roce 1793 hrabě pobýval ve Francii. Srov. F. PLUSKAL, *Leopold Graf von Berchtold, der Menschenfreund*, s. 27–28. Tato informace tudíž vylučuje, že by se býval Berchtold vypravil z Lisabonu přímo do Cádizu, neboť z Portugalska odjel s největší pravděpodobností přes Španělsko do Francie.

⁵⁴⁵ J. STAGL, *A History of Curiosity: The Theory of Travel 1550–1800*, London – New York 2006, s. 218.

⁵⁴⁶ Tento okamžik zmiňují téměř všechny práce zabývající se Leopoldovým životem a jeho cestami, za všechny J. MÜLLER, *Die Herrnburg Buchlau im gesegneten Marchlande*, s. 165 nebo L. BERCHTOLD, *Vergangenheit und Gegenwart der Herrenburg Buchlau im mährischen Marsgebirge*, s. 199. Jiří Kroupa ale zmiňuje, že hrabě na vlastní oči viděl exekuci Ludvíkovy ženy Marie Antoinetty, přičemž není jasné, odkud tento údaj čerpá. Srov. J. KROUPA, *Alchymie štěstí*, s. 180. Vzhledem k absenci uvedené informace v dílech Leopoldových životopisců i programu hraběte v dalších měsících je téměř jisté, že v době popravy královny již „rakouský Howard“ ve Francii nepobýval.

⁵⁴⁷ Kroupa se domnívá, že události roku 1793 i dalších let byly zásadním momentem, který zapříčinil, že se z Berchtolda stal stoupenec anglického civilizačního modelu. Srov. tamtéž. S ohledem na Berchtoldovy filantropické aktivity a zájmy a z nich vyplývající kontakty s britským prostředím (a obzvláště s Královskou humánní společností) je možné soudit, že byl Berchtold jeho příznivcem už mnohem dříve.

nosti se ale Berchtold od reformních myšlenek zcela nedistancoval, nýbrž jim zůstal věrný téměř do konce života.⁵⁴⁸

Je možné, že po útěku z Paříže, jak by bylo možné Leopoldovo velmi rychlé opuštění největšího města Francie nazvat,⁵⁴⁹ navštívil „rakouský Howard“ Velkou Británii,⁵⁵⁰ odkud pokračoval do Španělska. Několik měsíců strávil v Cádizu a později se vypravil do Afriky, kde navštívil Tanger nebo Alžír. Ze severní Afriky se vydal znovu do Evropy, a to konkrétně na Mallorcu a Menorcu. Baleárské ostrovy ale zanedlouho vystřídala další část Berchtoldova putování po arabském světě, během nějž se jazykově nadaný hrabě učil arabsky⁵⁵¹ a k němuž se opět vztahují některé záznamy v jeho deníku. Většina zápisů opět souvisí s nejrůznějšími medicínskými záležitostmi, nicméně nechybí ani postřehy z jiných oblastí. Jeden z nich se týkal například táborů v poušti, ve kterých urozený cestovatel po náročných dnech odpočíval: „Když cizinec spí v jednom z arabských táborů, zůstává v nejdokonalejším bezpečí, protože když ztratí ten nejmenší předmět nebo je v jakémkoliv ohledu poškozen, všichni Arabové v táboře za to zodpovídají.“⁵⁵²

Leopold se nevyhnul ani Egyptu či Palestině. Součástí jeho výpravy byla také pouť do Jeruzaléma. Jako velký filantrop složil Berchtold v kapli Božího hrobu, na jednom z nejsvatějších míst křesťanského náboženství, přísahu, že svůj život zasvětil zmírnění lidského utrpení a bolesti.⁵⁵³ Tento slib se snažil dodržet již brzy po návštěvě Jeruzaléma. Dalším z cílů hraběte totiž byla Smyrna (Izmir), ležící v Malé Asii, kterou již dlouho sužovala morová epidemie. Leopold si byl vědom blahodárných účinků připisovaných olivovníku a šťávě vymačkané z jeho plodů. Do deníku si například poznamenal, že „dřevo olivovníku je dobré pro čištění zubů, ochranu před jejich kažením a poskytnutí dobrého oděru v ústech“, kvůli čemuž z něj Arabové vyráběli párátka či jakési kartáčky.⁵⁵⁴ V souvislosti s epidemiemi černé smrti je však daleko důležitější Berchtoldovo přesvědčení, že natření těla olivovým olejem zabraňuje vstupu infekce do těla. V tomto směru hrabě navázal na britského generálního konzula v Egyptě George Baldwina, který danou myšlenku vyslovil už na počátku devadesátých let

⁵⁴⁸ J. STAGL, *Vom Menschenfreund zum Sozialforscher*, in: B. Rupp-Eisenreich – J. Stagl (edd.), *Kulturwissenschaften im Vielvölkerstaat*, s. 31.

⁵⁴⁹ O velmi rychlém odjezdu z Paříže, v níž hraběti hrozilo nebezpečí, pojednává například J. BACHANOVÁ, *Zápisky z cest hraběte Leopolda Berchtolda 1780–1797*, s. 18.

⁵⁵⁰ F. PLUSKAL, *Leopold Graf von Berchtold, der Menschenfreund*, s. 21. Kroupa informuje o útěku do Velké Británie, během nějž hrabě z Francie odvezl i svou nemanželskou dceru, nicméně klade jej do roku 1792. Srov. J. KROUPA, *Moravská společnost a Velká francouzská revoluce*, in: *Časopis Matice moravské*, roč. 108, 1989, č. 1, s. 250. Vzhledem ke Kroupovu tvrzení, že právě Leopoldův odjezd z centra revolučního dění zapříčinil jeho tíhnutí k Británii, je otázkou, zdali k jím zmíněné návštěvě Francie a Anglie došlo i v roce 1792.

⁵⁵¹ F. PLUSKAL, *Leopold Graf von Berchtold, der Menschenfreund*, s. 33.

⁵⁵² Nedatovaný zápis z Leopoldova deníku, RA Berchtoldů – Buchlov, kart. 53, inv. č. 296, fol. 201.

⁵⁵³ J. MÜLLER, *Die Herrnburg Buchlau im gesegneten Marchlande*, s. 162.

⁵⁵⁴ Nedatovaný zápis z Leopoldova deníku, RA Berchtoldů – Buchlov, kart. 53, inv. č. 296, fol. 234.

18. století⁵⁵⁵ a s nímž byl „rakouský Howard“ v kontaktu.⁵⁵⁶ V zájmu lékařské vědy a lidstva se urozený cestovatel rozhodl vyzkoušet Baldwinovu metodu ve Smyrně na vlastní kůži a odebral se v červnu 1796 do zdejšího špitálu, kde pomáhal těžce nemocným pacientům.⁵⁵⁷ Z četných návštěv vyvázl bez sebemenší újmy na zdraví, a proto se odhodlal seznámit se svými poznatky a zkušenostmi i veřejnost. Výsledkem byla *Zpráva o prostředku k léčbě moru a ochraně před ním, s největším úspěchem používaném ve špitále sv. Antonína ve Smyrně*, jejíž první verze (psaná v němčině) byla vydána už v roce 1797⁵⁵⁸ a kterou Berchtold zaslal přátelům a známým.⁵⁵⁹

Leopoldův spis také seznamuje s bližšími okolnostmi týkajícími se průběhu experimentu. Hrabě zmínil velmi podstatnou informaci, z níž vyplývá jeho vlastní role: „Aby se [...] přesvědčil o účinku olivového oleje, požádal pan Baldwin otce Ludwiga z Pavie, lidského zachránce ctěného v celé Smyrně, [z] řádu františkánů, faráře a vrchního dohlázeatele nad morovým špitálem svatého Antonína,⁵⁶⁰ aby prováděl pokusy s olivovým olejem.“⁵⁶¹ Na základě uvedených vět je více než jasné, že tato metoda byla ve Smyrně uvedena v praxi už dlouho před Leopoldovým příchodem, což také potvrzuje svědectví zmíněného kněze, převyprávěné Berchtoldem: „Pět let se používá ve špitále svatého Antonína [...] natírání vlašným olivovým olejem a během tohoto času byla z dvou set padesáti pacientů trpících morem největší část zachráněna tímto jednoduchým lékem.“⁵⁶² Hraběte tudíž do Smyrny s největší pravděpodobností přivedlo setkání s Baldwinem, k němuž došlo roku 1795. Právě během něj se „rakouský Howard“ nepochybně dozvěděl o konzulově vztahu k městu na pobřeží Malé Asie a úkolu otce Ludwiga (nebo přesněji Luigiho, jak ve skutečnosti znělo jeho jméno).⁵⁶³ Přestože z údajů některých badatelů, kteří se věnovali nebo věnují Leopoldovu životu, i informací v ano-

⁵⁵⁵ James WILSON, *The History of Egypt. From the Earliest Accounts of That Country, till the Expulsion of the French from Alexandria, in the Year 1801, Vol. 3*, Edinburgh 1805, s. 467.

⁵⁵⁶ Sám Baldwin totiž zmiňuje korespondenci vyměněnou mezi ním a Berchtoldem. Viz blíže George BALDWIN, *Osservazioni circa un nuovo specifico contro la peste*, Firenze 1800, například s. 72.

⁵⁵⁷ J. STAGL, *Vom Menschenfreund zum Sozialforscher*, in: B. Rupp-Eisenreich – J. Stagl (edd.), *Kulturwissenschaften im Vielvölkerstaat*, s. 54.

⁵⁵⁸ V německém originálu L. BERCHTOLD, *Nachricht von dem im St. Antons-Spitale in Smirna mit dem allerbesten Erfolge gebrauchten einfachen Mittel, die Pest zu heilen, und sich vor selber zu bewahren*, Wien 1797. Domněnku, že se Berchtold inspiroval přímo Baldwinovou myšlenkou, potvrzuje i sám hrabě v předmluvě spisu, kde tvrdí, že se s konzulem setkal v listopadu 1795 v egyptské Alexandrii. Srov. tamtéž, s. 3.

⁵⁵⁹ Také R. SOUTHEY, *Letters Written During a Journey in Spain and a Short Residence in Portugal, Vol. 2*, s. 135 zmiňuje, že od hraběte obdržel výtisk jeho pojednání.

⁵⁶⁰ V některých nevydaných Berchtoldových biografiích se hovoří o nemocnici sv. Anny, ale jedná se o omyl. Viz písemné a tištěné ohlasy o činnosti Leopolda Berchtolda, MZA Brno, RA Berchtoldů – Buchlov, kart. 61, inv. č. 321, například fol. 38v.

⁵⁶¹ L. BERCHTOLD, *Nachricht von dem im St. Antons-Spitale in Smirna mit dem allerbesten Erfolg gebrauchten einfachen Mittel, die Pest zu heilen, und sich vor selber zu bewahren*, s. 4–5.

⁵⁶² Tamtéž, s. 21.

⁵⁶³ „Slavného otce Luigiho z Pavie“ zmiňuje Gottfried EISENMANN, *Die Krankheits-Familie Typhus*, Erlangen 1835, s. 581.

nymních biografiích uložených ve šlechticově pozůstalosti by bylo možné soudit, že tento pokus inicioval sám Berchtold, je opak pravdou.⁵⁶⁴ Urozený cestovatel totiž na sobě vyzkoušel způsob prevence, jenž byl v nemocnici velmi úspěšně praktikován již několik let před jeho příchodem. Rovněž je zapotřebí zdůraznit ještě jednu věc, která se dá odvodit z výše uvedených vět hraběte i z názvu Leopoldova spisu: Ve Smyrně nebyl olivový olej používán jenom k prevenci, ale i k léčbě pacientů nakažených morem. Také při ní pozoroval personál nemocnice ve Smyrně výborné výsledky.

Cílem hraběte bylo maximálně rozšířit informaci o možnosti boje s černou smrtí, která měla zabránit zbytečným úmrtím. Proto Berchtold rozdával výtisky pojednání o blahodárných účincích olivového oleje na místech, přes něž se ze Smyrny vracel do vlasti.⁵⁶⁵ Je tudíž více než jasné, že „předchůdci“ *Zprávy o prostředku k léčbě moru* spatřili světlo světa již před rokem 1797. Například v Cařihradu nechal „rakouský Howard“ přeložit text do turečtiny⁵⁶⁶ a výsledky své činnosti pak prezentoval i ve Valašsku, Sedmihradsku, Uhrách a Vídni, kam dorazil v roce 1796 a kde se zdržel jen krátce. Zanedlouho se totiž Leopold vydal do Anglie na slavnostní shromáždění Královské humánní společnosti, jejíž členy nepochybně informoval o zkušenostech z pobřeží Malé Asie.⁵⁶⁷ Teprve po pobytu v Londýně se Berchtold v roce 1797 odebral na Moravu, kde jeho dlouhá cesta na počátku osmdesátých let 18. století začala, a brzy po návratu do vlasti se také oženil s hraběnkou Johanou z Magnis, s níž měl později dva syny.

Ani po roce 1797 nicméně jeho styky se zahraničím neustaly. Hrabě totiž absolvoval ještě několik kratších pobytů v zahraničí, a to mimo jiné opět ve Velké Británii. I nyní sehrála důležitou roli Leopoldova zpráva o Baldwinově metodě, která údajně zaznamenala úspěch rovněž v případě léčby tyfu. Někteří britští lékaři totiž hlásili, že po použití olivového oleje ustoupily příznaky rovněž u pacientů nakažených nervovou horečkou (jak se tyfu běžně říkalo). Příkladem mohou být zkušenosti doktora Fothergilla z Bathu,⁵⁶⁸ jemuž se podle uvedeného principu podařilo uzdravit minimálně dva vážně nemocné. Ačkoliv si byl vědom nízké výpovědní hodnoty tohoto čísla, vyslovil se Fothergill pro pokračování dalšího výzkumu:

---

⁵⁶⁴ Za všechny práce, které informují o Leopoldově návštěvě Smyrny, J. MÜLLER, *Die Herrnburg Buchlau im gesegneten Marchlande*, s. 162, F. PLUSKAL, *Leopold Graf von Berchtold, der Menschenfreund*, s. 33 nebo J. STAGL, *Vom Menschenfreund zum Sozialforscher*, in: B. Rupp-Eisenreich – J. Stagl (edd.), *Kulturwissenschaften im Vielvölkerstaat*, s. 54. I v rukopisných biografiích o životě „rakouského Howarda“ je zmiňováno, že se Leopold snažil najít lék proti moru. Viz písemné a tištěné ohlasy o činnosti Leopolda Berchtolda, MZA Brno, RA Berchtoldů – Buchlov, kart. 61, inv. č. 321, např. fol. 42r.

⁵⁶⁵ L. BERCHTOLD, *Nachricht von dem im St. Antons-Spitale in Smirna mit dem allerbesten Erfolg gebrauchten einfachen Mittel, die Pest zu heilen, und sich vor selber zu bewahren*, s. 28–31.

⁵⁶⁶ Tamtéž, s. 28.

⁵⁶⁷ F. PLUSKAL, *Leopold Graf von Berchtold, der Menschenfreund*, s. 35.

⁵⁶⁸ Nejedná se o Johna Fothergilla, známého lékaře a filantropa.

„I když jeden nebo dva šťastné případy [...] nestačí pro důkaz účinnosti tohoto léku proti tyfu, tak přece doufám, že ve spojení s četnými případy, jež hrabě Berchtold uvádí [v souvislosti s] jeho použitím u moru, budou postačovat k vyvolání pozornosti lékařů pro tento jednoduchý prostředek [...].“⁵⁶⁹

Naplnění Fothergillova přání mohla napomoci stále rostoucí proslulost Berchtoldovy metody a značný citační ohlas. Dokládá to sám Baldwin v korespondenci s hrabětem: „Anglické *Annals of Medicine* z roku 1797 [...] podávají zprávu o Vašem výtečném objevu.“⁵⁷⁰ Další pozornosti se toto pojednání dočkalo díky chystaným překladům do několika jazyků, o čemž Leopold během londýnského pobytu z roku 1798 informoval i svou manželku Johanu: „Medicínské anály⁵⁷¹ uplynulého roku hlásí, že portugalský státní ministr Pinto⁵⁷² odevzdal můj popis léku proti moru lisabonské Královské akademii věd, přičemž bylo přikázáno přeložit ho do portugalštiny, francouzštiny a arabštiny [...].“⁵⁷³ Znalost Baldwinova vynálezu, na jehož proslavení měl značný podíl právě hrabě, se proto měla rozšířit do všech koutů světa – a to včetně oblasti Orientu, kam pluly lodě naložené výtisky Berchtoldovy *Zprávy o prostředku k léčbě moru*.⁵⁷⁴

Návštěva dílny světa spadající do roku 1798 i jiné pobyty hraběte v ostrovním království nesouvisely jen a pouze s prezentací vyzkoušených blahodárných účinků olivového oleje v boji proti černé smrti. Jako velkému filantropovi nebyly Leopoldovi lhostejné ani životy nemocných sužovaných jinými chorobami či osudy chudých. Berchtold proto hledal jakoukoliv možnost, jak by mohl pomoci i jim. Kromě Hawesovy a Coganovy Královské humánní společnosti tudíž i nyní navazoval nebo obnovoval kontakty s dalšími institucemi věnujícími se péči o potřebné. V jednom ze svých dopisů manželce dokonce vyjádřil radost nad příznivým vývojem situace panující na poli dobročinnosti: „Počet nových filantropických ústavů je vel-

---

⁵⁶⁹ Citováno dle: G. BALDWIN – Paul SCHEEL, *Georg Baldwins vieljährigen königlich-Großbritannischen Generalconsuls in Aegypten Bemerkungen über die von ihm entdeckte spezifische Wirkung der Einreibungen des Olivenöhl's gegen die Pest, mit Rücksicht auf die Anwendung dieses Mittels zur Heilung contagidser Krankheiten aller Art, und zur Linderung des Podagras*, Kopenhagen 1801, s. 79.

⁵⁷⁰ Tamtéž, s. 77. Zajímavé je, že ačkoliv ve zmíněném dopisu připisuje Baldwin veškeré zásluhy Berchtoldovi, svědčí název dané publikace o tom, že za objevitele metody považoval (a pochopitelně oprávněně) sebe.

⁵⁷¹ Jedná se o *Annals of Medicine*, o kterých psal Baldwin.

⁵⁷² Berchtoldem zmíněné *Annals of Medicine* uvádějí, že byl Pinto státním sekretářem. Srov. Andrew DUNCAN sr. – Andrew DUNCAN jr. (edd.), *Annals of Medicine, for the Year 1797, Vol 2*, Edinburg 1798, s. 373. Vzhledem k této informaci je jasné, že osobou, již měl hrabě na mysli, byl Luís Pinto de Sousa Coutinho, portugalský státní sekretář v době vlády královny Marie I., jenž velmi úzce spolupracoval s lisabonskou Akademií věd.

⁵⁷³ Berchtoldův dopis manželce Johaně z 12. srpna 1798, ostatní korespondence, písemnosti a tisky z ciziny, MZA Brno, RA Berchtoldů – Buchlov, kart. 60, inv. č. 315, fol. 9v.

⁵⁷⁴ Tamtéž.

mi pozoruhodný, což mě upevňuje [v myšlence], že můj krátký pobyt v Anglii bude pro mě i tak velmi poučný.“⁵⁷⁵

Podobně jako další urození cestovatelé ze střední Evropy se hrabě zajímal také o novinky, jež spatřily světlo světa právě v Británii. Na rozdíl od šlechticů a aristokratů, již zde velmi často navštěvovali továrny a obdivovali důmyslné technologie (přičemž ani Berchtold nemusel být výjimkou), se „rakouský Howard“ soustředil především na jiné britské vynálezy – zejména na ty, které byly určeny k prevenci či poskytování první pomoci. Ani zde se mnohdy neubráníl nadšení, o čemž svědčí jeho následující věta: „Opět jsem již našel tři přístroje k záchraně lidského života⁵⁷⁶ a množství užitečných věcí, jež nám a jiným musejí přinést jisté výhody.“⁵⁷⁷ Leopold věnoval daným záležitostem pozornost i v době, kdy se zrovna nenacházel v Británii. V této souvislosti využil pomoc anglického přítele Thomase Smitha, který vychovával jeho nemanželskou dceru, zplozenou krátce před vypuknutím Velké francouzské revoluce. Díky němu si udržoval přehled o věcech týkajících se nějakým způsobem ochrany zdraví nebo lékařské vědy. Například v roce 1808 projevil Berchtold Smithovi svou vděčnost za zaslání nejmenované práce o britském objevu, s nímž měl – jak ostatně vyplývá z jeho řádků – určité plány do budoucna: „Nejmilejší [a] nejlepší příteli! Včera jsem byl tak šťastný, že jsem od tebe obdržel mně zaslanou knížečku. Budu ti za ni věčně zavázán a jsem si jistý, že naše vláda výpisky, které z ní ihned udělám, využije. Jelikož je ale popis záchranného člunu obsažený v řečeném díle pro naše [...] stavitele lodí nedostatečný, tak tě ve jménu trpícího lidstva prosím objednat mi tak rychle, jak je to možné, jeden model tohoto nedoceníitelného záchranného člunu, který je k vidění v Northumberland House v Londýně,⁵⁷⁸ včetně měřítka [...].“⁵⁷⁹

Z Berchtoldových slov je více než zřejmé, že mu kontakty se zahraničním prostředím (a obzvláště s Velkou Británií) poskytl příležitost ke shromažďování odborné literatury, jejímž prostřednictvím rozšiřoval své znalosti a kterou také upotřebil při sepisování vlastních

---

⁵⁷⁵ Tamtéž.

⁵⁷⁶ Informace o nich Leopold patrně zařadil i do své nejnovější práce. Viz L. BERCHTOLD, *Beschreibung einiger in England erfundenen Maschinen, um verschiedene Arbeiten, so der Gesundheit der Handwerker höchst nachtheilig sind, ganz unschädlich zu machen*, London 1798.

⁵⁷⁷ Berchtoldův dopis manželce Johaně z 18. srpna 1798, ostatní korespondence, písemnosti a tisky z ciziny, MZA Brno, RA Berchtoldů – Buchlov, kart. 60, inv. č. 315, fol. 5r.

⁵⁷⁸ Patrně se jedná o loď, která byla na základě zakázky vévody z Northumberlandu vyrobena Henrym Greatheadem již o několik let dříve. Srov. James STANIER CLARK – John McARTHUR (edd.), *The Naval Chronicle: Vol. 9, January–July 1803*, New York 2010, s. 286.

⁵⁷⁹ Berchtoldův dopis adresovaný Smithovi, Vídeň, 16. dubna 1808, anglická korespondence, MZA Brno, RA Berchtoldů – Buchlov, kart. 60, inv. č. 313, fol. 34r.

prací.⁵⁸⁰ Role cestování však byla oboustranná. Pakliže výpravy do cizích zemí umožnily vznik jeho děl, objevil se díky dlouhému putování po evropských, afrických i asijských oblastech zároveň prostor pro šíření v nich uváděných myšlenek. Na místech, která „rakouský Howard“ navštívil, totiž rozdával tisíce výtisků svých pojednání (a to nejen spisů týkajících se použití olivového oleje nebo kříšení zdánlivě mrtvých) a knih dalších autorů zabývajících se otázkou zdraví, prevence a ochrany lidských životů. V žádném případě tedy nešlo o touhu proslavit sebe a své názory, třebaže se to Leopoldovi podařilo. V souladu s osvícenskými zásadami se Berchtold snažil o daleko důležitější věc, a sice o to, aby jeho činnost přinesla užitek co nejširšímu spektru osob, ba v tomto případě dokonce – což naznačil i v dopisu adresovaném Smithovi – lidstvu samotnému.

Proto také Leopold neskončil s aktivní pomocí po návratu z dlouhých cest, během nichž se zaměřil na osvětovou činnost a rozdávání nejrůznějších lékařských děl, ale rozhodl se pomáhat i v Čechách a na Moravě. Po smrti Eleonory Petřvaldské z Petřvaldu se Berchtold, její synovec, ujal správy moravských panství Buchlov a Žeravice, na nichž začal již brzy uplatňovat poznatky získané v cizině. Ušlechtilých záměrů osvíceného hraběte týkajících se jeho poddaných (jež však z ekonomického hlediska představovaly značné břemeno)⁵⁸¹ si už v první polovině 19. století povšimnul Johann Müller, autor knihy o dějinách buchlovského hradu: „Jak často si mohl [při pohledu] z těchto oken přát vysušit všechny slzy, které byly vyplakány tam dole [v podhradí] v širokém území, v chatrčích trápení, toužíce stále více, aby bylo lépe.“⁵⁸²

V souvislosti s hospodářskými reformami se Berchtold snažil podnítit sedláky k intenzivnější práci, a to prostřednictvím nejrůznějších odměn a prémie, jež byly rovněž určeny vinařům pečlivě se starajícím o své vinice.⁵⁸³ Chudým Leopold daroval nebo levně poskytoval stromky z ovocnářských školek, jichž na panstvích vytvořil několik.⁵⁸⁴ Hrabě také nechal

---

⁵⁸⁰ Hrabě významným způsobem obohatil knihovnu na hradě Buchlově, který vlastnil od roku 1800. Kromě prací z jiných oborů shromažďoval on i jeho nevlastní bratr Bedřich přírodovědecké a lékařské spisy, jež plně korespondují s uvedenými informacemi i odborným (či polooborným) zájmem urozeného světoběžníka. Roli Leopolda (a jeho bratra) při vytváření nové knihovny se věnuje například David KRÄMER, *Berchtoldské sbírky na hradě Buchlově a na zámku v Buchlovicích. Diplomová práce Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně*, Brno 2010, s. 24–25 nebo Antonín BARTUŠEK – Karel SVOBODA – Metoděj ZEMEK, *Buchlov. Státní hrad a památky v okolí*, Praha 1962, s. 26.

⁵⁸¹ Michal Konečný informuje o tom, že se kvůli dluhům, jež filantropicky založený „rakouský Howard“ zanechal, uvažovalo po jeho smrti o prodeji části majetku Rothschildům. Viz Michal KONEČNÝ, *Zámek Buchlovice*, Kroměříž 2015, s. 49.

⁵⁸² J. MÜLLER, *Die Herrsburg Buchlau im gesegneten Marchlande*, s. 18.

⁵⁸³ L. BERCHTOLD, *Vergangenheit und Gegenwart der Herrsburg Buchlau im mährischen Marsgebirge*, s. 211.

⁵⁸⁴ J. BACHANOVÁ, *Zápisky z cest hraběte Leopolda Berchtolda 1780–1797*, s. 18.

zřídil tkalcovnu, v níž mohli jeho poddaní „při dobrém světle a teple tkát za plat“.⁵⁸⁵ Kromě toho Berchtold zakládal nové školy, šatil sirotky, podporoval vdovy, organizoval veřejné sbírky a na zámku v Buchlovicích určil pokoj, kde se v zimě od šesté hodiny ranní do desáté hodiny večerní topilo a svítilo a v němž chudí přebývali.⁵⁸⁶

Vrchol dobročinných aktivit ovšem představuje jeho činnost související se zdravotní péčí a snahou o zlepšení v ní panující situace. Přestože měl tuto problematiku od dob osvícenských reforem na starosti především stát, rozhodl se Leopold přiložit ruku k dílu. Jako další intelektuálové žijící na přelomu 18. a 19. století i on věděl, že klíčovou záležitostí, od které se odvíjelo všechno ostatní, byla prevence. Její důležitost vyzdvihl už francouzský filozof Nicolas markýz de Condorcet: „Tušíme, že pokroky preventivního lékařství, které budou účinnější v důsledku pokroků rozumu a sociálního uspořádání, nutně časem potlačí přenosné či nakažlivé nemoci i ona hromadná onemocnění, která mají původ v podnebí, v potravě a v pracovních podmínkách. Nebylo by těžké dokázat, že se tato naděje bude nutně vztahovat skoro na všechny ostatní choroby, u nichž je pravděpodobné, že jednou poznáme jejich skryté příčiny.“⁵⁸⁷

Vzhledem k uvedenému bylo žádoucí, aby i obyčejní lidé disponovali alespoň základními medicínskými znalostmi. Proto také v době osvícenství vznikaly zdravotně-osvětové příručky. Jednu z nejvýznamnějších představoval průkopnický spis švýcarského lékaře Samuela Augusta Andrého Tissota *Rada lidem ve věci jejich zdraví (Avis au peuple sur sa santé)* z roku 1761,⁵⁸⁸ o kterém se „rakouský Howard“ zmínil i v cestovním deníku.⁵⁸⁹ Jelikož lékařská pojednání publikovaná v českých zemích a určená pro laiky byla v mnoha případech pouze kompilačního charakteru, existovaly v této oblasti stále značné rezervy.⁵⁹⁰ Ve snaze zvýšit informovanost poddaných rozdával hrabě spisy, které považoval za přínosné. Stejný úkol měly nástěnné tabule varující před nejrůznějšími nemocemi (mimo jiné venerickými) a informující o opatřeních a postupech, jež bylo v případě jejich výskytu nutné dodržovat. V otázce prevence a zabránění nákazy u zdravých jedinců navázal Berchtold na praxi, kterou započal už bě-

⁵⁸⁵ J. KROUPA, *Počátky raného liberalismu na Moravě*, in: Studie Muzea Kroměřížska 90, s. 121.

⁵⁸⁶ F. PLUSKAL, *Leopold Graf von Berchtold, der Menschenfreund*, s. 40.

⁵⁸⁷ Citováno dle: R. PORTER, *Největší dobrodiní lidstva. Historie medicíny od starověku po současnost*, Praha 2001, s. 277–278.

⁵⁸⁸ K významu této příručky a jejím překladům podrobněji například D. TINKOVÁ, „*Uč se vážit svého zdraví, nemoc tě radosti zbaví*“. *Zdravotnická disciplína a osvěta obyvatelstva v českých zemích na prahu 19. století*, in: Dagmar Blümllová – Petr Kubát (edd.), *Čas zdravého ducha v zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*, České Budějovice 2009, s. 23.

⁵⁸⁹ Nedatovaný zápis z Berchtoldova deníku, MZA Brno, RA Berchtoldů – Buchlov, kart. 53, inv. č. 296, fol. 209.

⁵⁹⁰ D. TINKOVÁ, *Tělo, obraz duše. „Katechismy zdraví“ a dietetické příručky přelomu 18. a 19. století*, in: M. Lenderová – Vladan Hanulík – D. Tinková (edd.), *Dějiny těla: prameny, koncepty, historiografie*, Červený Kostelec 2013, s. 117.

hem více než patnáctiletého putování po třech kontinentech. Například na jednom místě cestovního deníku si poznamenal, že „lidé by neměli nikdy navštěvovat nemocného, když jsou jejich žaludky prázdné, [protože] tělo je pak v absorpčním stavu. Nejvhodnější čas je po lehké snídani.“⁵⁹¹ V případě kontaktu s infekčním pacientem také „rakouský Howard“ doporučoval odít se do lněného oblečení. Po opuštění místnosti, v níž se nacházel nakažený, radil vypláchnout si ústa a očistit nosní dírky pomocí jakéhosi tampónu namočeného v octu.⁵⁹² Tyto a jiné zásady se hrabě snažil prosazovat i na moravských panstvích, a sice mimo jiné kvůli četným vlnám epidemií, jejichž dopady chtěl zmírnit.

S prevencí a epidemickými stavy souvisejí také Leopoldovy aktivity týkající se očkování proti neštovicím, které představovaly jednu z největších zdravotních hrozeb 18. století. Už v době Berchtoldova života (a v oblasti Orientu, Kavkazu nebo Balkánu dokonce ještě mnohem dříve)⁵⁹³ ale existovaly určité prostředky v boji proti nim vycházející ze zkušenosti, že osoby přeživší dané onemocnění jsou proti jeho dalšímu propuknutí imunní. Nejprve se jednalo o tzv. variolaci, tj. očkování materiálem získaným z pravých neštovic (například ze strupu nakaženého), v němž byl virus přítomen v oslabené formě. V účinky variolace věřila například Marie Terezie, která takto nechala očkovat své děti.⁵⁹⁴ Protože podobné experimenty nebyly zcela bez rizika a často se neobešly ani bez trvalých následků na zdraví, znamenal zásadní průlom až známý objev Edwarda Jennera, pozorujícího, že u sedláků nakažených v minulosti kravskými neštovicemi nedojde k nákaze těmi pravými. Britský lékař si tudíž uvědomil, že očkovat je možné i pomocí lymfy z kravských neštovic. Informace o vakcinaci, jak byla metoda nazvána (z latinského „vacca“ – „kráva“), se poté rozšířily díky Jennerově práci *An Inquiry into the Causes and Effects of the Variolae Vaccinae* z roku 1798. Vzhledem k zájmu o lékařskou vědu, velmi dobrému přehledu a intenzivnímu kontaktu s Velkou Británií nepřekvapí, že tuto práci znal i Berchtold, který vakcinaci na svých panstvích (stejně jako další šlechtici na Moravě)⁵⁹⁵ horlivě propagoval.

Největší počín „moravského Howarda“ po návratu do vlasti ale nepředstavovala „očkovací kampaň“, již byl Leopold stoupencem, nýbrž vytváření zdravotnických zařízení. Kro-

---

⁵⁹¹ Nedatovaný zápis z Leopoldova deníku. MZA Brno, RA Berchtoldů – Buchlov, kart. 53, inv. č. 296, fol. 228.

⁵⁹² Tamtéž.

⁵⁹³ M. LENDEROVÁ – D. TINKOVÁ – V. HANULÍK, *Tělo mezi medicinou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*, Praha 2014, s. 277.

⁵⁹⁴ Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004, s. 91.

⁵⁹⁵ Kromě Berchtolda propagovali na Moravě očkování proti pravým neštovicím například hrabě František Antonín z Magnis nebo starohrabě Hugo František ze Salm-Reifferscheidtu. K těmto pokusům viz detailněji D. TINKOVÁ, *Zákeřná Mefitis*, s. 213–218 nebo Vladislav KRUTA, *K počátkům očkování proti neštovicím na Moravě. Očkovací slavnosti a oslavy E. Jennera v Brně 1808–1817*, in: *Dějiny věd techniky*, roč. 4, 1971, č. 4, s. 228–243.

mě jiných se jednalo především o nemocnice (či lazarety, jelikož velkou část ošetřených tvořili později ranění vojáci účastníci se bojů napoleonských válek) v Žeravicích⁵⁹⁶ a Buchlovicích. Už v roce 1797 (tedy ještě v době, kdy panství nespravoval) zřídil Leopold v budově někdejší buchlovické lisovny špitál s dvanácti lůžky.⁵⁹⁷ Kapacita tohoto ústavu nicméně brzy přestala postačovat, a proto Leopold našel jiné místo, kde by se mohla nová nemocnice nacházet. Protože byl pro blaho ostatních ochoten vzdát se vlastního pohodlí, rozhodl se přestěhovat se s rodinou na hrad Buchlov a prostory zámku v Buchlovicích vyhradil pro potřeby starých a nemocných.

Jistý problém představuje fakt, že není zcela jasné, kdy přesně Leopold lazaret v barokní vile založil. Přestože se lze setkat se s tvrzením, že k tomuto kroku hrabě přistoupil v roce 1807 (což se pravděpodobně odvíjí od skutečnosti, že vlastní písemnosti vzniklé z činnosti a provozu lazaretu se vztahují k letům 1807–1809),⁵⁹⁸ mohlo k otevření nemocnice v prostorách zámku (nebo alespoň její části) dojít dříve.⁵⁹⁹ Vyslovenou domněnku podporují Berchtoldovy věty v dopisu určeném již několikrát zmiňovanému Thomasi Smithovi z června 1806: „Můj špitál zřízený pro moje poddané a bezmocné cizince byl po [...] bitvě [u Slavkova], během níž se okna mého prastarého hradu [Buchlova] nepřetržitě otrásala, k největšímu užitku. Ve dne i v noci byli bloudící ranění přijímáni a nejlépe opečováváni mými velmi aktivními ranhojiči.“⁶⁰⁰ Jelikož musel být Leopoldův špitál po bitvě tří císařů velmi vytížený, je pravděpodobné, že by bývalo dvanáct lůžek nacházejících se v budově bývalé lisovny oleje nepostačovalo. Navzdory tomu se ale ani na základě řádků hraběte nedá s jistotou určit, zdali byla nemocnice v buchlovickém zámku zřízena už před rokem 1807, či nikoliv.

Daleko důležitější než to, kdy byl Berchtoldem zřízený ústav s kapacitou přibližně pěti desítek lůžek⁶⁰¹ založen, je jeho provoz a fungování. Pro potřebné zde bylo vyhrazeno celkem

---

⁵⁹⁶ Existenci nemocnice v Žeravicích dokládá J. STAGL, *A History of Curiosity*, s. 220 nebo D. KRÄMER, *Berchtoldské sbírky na hradě Buchlově a na zámku v Buchlovicích*, s. 11.

⁵⁹⁷ J. BACHANOVÁ, *Zápisky z cest hraběte Leopolda Berchtolda 1780–1797*, s. 19.

⁵⁹⁸ Zcela explicitně to uvádí Eduard WONDRÁK, *Leopold Berchtold a jeho nemocnice v Buchlovicích*, in: *Časopis lékařů českých*, roč. 113, 1974, č. 41, s. 1260–1261 nebo Adéla CHRÁSTKOVÁ, *Lazaret na zámku v Buchlovicích (1807–1809). Bakalářská práce Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně*, Brno 2010, s. 15. Leopoldovi životopisci informují o tom, že v roce 1807 měla nemocnice kapacitu 52 lůžek, přičemž není řečeno, že by se bývalo jednalo i o rok založení. V tomto ohledu srov. například F. PLUSKAL, *Leopold Graf von Berchtold, der Menschenfreund*, s. 46.

⁵⁹⁹ I v pracích Jiřího Kroupy je možné setkat se s tvrzením, že zámek v Buchlovicích přeměnil Berchtold na nemocnici už v roce 1805. Viz J. KROUPA, *Alchymie štěstí*, s. 249.

⁶⁰⁰ Leopoldův dopis datovaný 24. června 1806, anglická korespondence, MZA Brno, RA Berchtoldů – Buchlov, kart. 60, inv. č. 313, fol. 37v.

⁶⁰¹ Adéla Chrástková tvrdí, že v lazaretu bylo pacientům k dispozici celkem 54 lůžek, přičemž odkazuje na práci Eduarda Wondráka, který ovšem ve skutečnosti uvádí 52 postelí. Viz A. CHRÁSTKOVÁ, *Lazaret na zámku v Buchlovicích (1807–1809)*, s. 15 a E. WONDRÁK, *Leopold Berchtold a jeho nemocnice v Buchlovicích*, in: *Časopis lékařů českých*, roč. 113, 1974, č. 41, s. 1263. Na rozdíl od Wondrákovy studie ale Chrástková uvádí seznam jednotlivých pokojů včetně dílčích kapacit, jež po sečtení dávají ve výsledku skutečně počet 54 lůžek.

33 místností v severním traktu zámku, z toho 17 určených pro hospitalizaci nemocných.⁶⁰² Pacienti byli rozděleni do několika skupin, a to mimo jiné podle diagnózy a pohlaví, přičemž muži byli umístěni vlevo, zatímco ženy vpravo.⁶⁰³ Zajímavé je, že léčbu neměl na starosti přímo lékař. Pouze u těžkých případů zasahoval doktor Antonín Hnátek z Uherského Hradiště. Běžný chod zajišťovali ranhojič (nebo ranhojiči, jelikož hrabě v dopisu svému anglickému příteli psal o několika takových pracovnících), jeho dva pomocníci a šest ošetřovatelek.⁶⁰⁴ V někdejší sídle Petřvaldských z Petřvaldu a Berchtoldů se také nacházela lékárna, operační sál, prádelna, kuchyně, jídelna, koupelny i kancelářské prostory určené pro vykonávání administrativních záležitostí.⁶⁰⁵

V lazaretu byli pacienti léčeni zcela zdarma. Ošetření v soukromé nemocnici hraběte se mělo dostat osobám z Leopoldových panství i odjinud, ovšem i zde existovaly určité rozdíly. V případě nedostačující kapacity totiž platila přednost Leopoldových vlastních poddaných před cizími. Zvýhodnění domácích nebylo ničím neobvyklým. Podobná praxe totiž byla uplatňována i v jiných nemocničních zařízeních v českých zemích⁶⁰⁶ a na stejném principu také fungoval systém chudinské péče, a sice i v podobě, kterou ve druhé polovině 18. století prosazoval hrabě Jan Nepomuk Buquoy v jižních Čechách.⁶⁰⁷ „Rakouský Howard“ tudíž nepředstavoval žádnou výjimku, nicméně navzdory této skutečnosti se snažil pomoci vždy, kdy to bylo reálné. Kvůli omezeným možnostem však učinil ještě několik omezení. Hospitalizování nemohli být například epileptici a lidé trpící rakovinou, tuberkulózou či duševní poruchou a v případě pohlavně přenosných chorob se nemocným dostalo pomoci jen při první nákazě.⁶⁰⁸ Toto opatření souvisí mimo jiné se zásadou, podle které měly přednost akutní stavy před chronickými.

Jako vysvětlení se tudíž nabízí možnost, že byl původní počet v průběhu existence lazaretu navýšen. Sluší se ještě zmínit, že Jan Sedlák informuje o kapacitě 152 postelí, nicméně správnost tohoto údaje je velmi nepravděpodobná. Srov. J. SEDLÁK, *Buchlov a Buchlovice*, s. 19.

⁶⁰² A. CHRÁSTKOVÁ, *Lazaret na zámku v Buchlovicích (1807–1809)*, s. 15.

⁶⁰³ E. WONDŘÁK, *Leopold Berchtold a jeho nemocnice v Buchlovicích*, in: *Časopis lékařů českých*, roč. 113, 1974, č. 41, s. 1263.

⁶⁰⁴ A. CHRÁSTKOVÁ, *Lazaret na zámku v Buchlovicích (1807–1809)*, s. 17.

⁶⁰⁵ K podrobnému členění prostor lazaretu viz blíže tamtéž, s. 15–17.

⁶⁰⁶ Například v pražské všeobecné nemocnici, založené na prahu devadesátých let 18. století, byli často přijímáni jen rodilí Pražané nebo ti, kteří v hlavním městě království strávili nepřetržitě alespoň posledních deset let svého života. Viz Zdeňka STOKLÁSKOVÁ, *Osvícenství a vznik veřejného zdravotnictví*, in: J. Lorman – D. Tinková (edd.), *Post tenebras spero lucem*, s. 102.

⁶⁰⁷ Jan Nepomuk Buquoy byl významným filantropem, který na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 18. století založil na novohradském panství první chudinský ústav v monarchii, nazvaný „Společnost lásky k bližnímu“. Buquoyově činnosti se věnuje práce Margarete BUQUOY, *Hrabě Buquoy, sociální reformátor doby osvícenství*, Feldkirchen – Westerham 2004.

⁶⁰⁸ E. WONDŘÁK, *Leopold Berchtold a jeho nemocnice v Buchlovicích*, in: *Časopis lékařů českých*, roč. 113, 1974, č. 41, s. 1263.

O všech pacientech byly v Buchlovicích vedeny pečlivé záznamy a protokoly, do nichž byla kromě osobních údajů zapisována také diagnóza, léčebný postup, a především pak jeho výsledek. Úplného či částečného uzdravení se dočkala valná většina nemocných, jelikož například v roce 1808 z celkového počtu 887 ošetřených zemřelo 39 osob.⁶⁰⁹ I zde ovšem na scénu vstoupila otázka zdánlivé smrti, které Leopold věnoval pozornost už během zahraničních cest na počátku devadesátých let (či ještě dříve). Berchtold se v této souvislosti pochopitelně držel doporučení, jež sám uváděl ve své *Stručné metodě*. V souladu s nimi výslovně zakázal pokládat mrtvá těla na podlahu a nařídil ponechat je minimálně dvanáct hodin na místě úmrtí pod příkrývkou a s polštářem pod hlavou. Pokud se ani po dvanácti nebo více hodinách neobjevily jakékoliv náznaky změny stavu, byl zdánlivě, resp. skutečně mrtvý opatrně přenesen z dobře větrané místnosti do umrlčí komory, kde měl pozorování známek života za úkol hlídač.⁶¹⁰

Navzdory faktu, že patrně neexistují záznamy o vzkříšení zdánlivě mrtvých z buchlovského panství,⁶¹¹ podařilo se oživit přibližně 200 „polomrtvých“ v pražské záchranné stanici, představující další zařízení spjaté s osobou „rakouského Howarda“.⁶¹² Vůdčí osobností projektu ale byl Adalbert Vinzenz Zarda, mimořádný profesor zdravotní policie na Karlo-Ferdinandově univerzitě, který se po vzoru britské Královské humánní společnosti snažil v devadesátých letech 18. století vytvořit podobnou instituci i v českých zemích. Výsledkem Zardova úsilí bylo založení České soukromé lidumilné společnosti pro neštěstím postižené a zdánlivě mrtvé lidi (Böhmische Privat-Humanitätsgesellschaft für verunglückte und todtscheinende Menschen).⁶¹³ Lidumilná společnost se aktivně zaobírala otázkou poskytování první pomoci a provádění resuscitace. Proto bylo zapotřebí zbudovat dům, v němž by byly lidské životy (a zejména životy tonoucích) takto zachraňovány. Stavbu stanice nacházející se na pravém břehu Vltavy nedaleko Týna, financoval z velké části právě Berchtold. Leopoldovo jméno je však spojeno i se zřízením podobných domů ve Vídni nebo v Brně.⁶¹⁴ Souvislost s britskými cestami, které umocnily jeho zájem o problematiku zdánlivě utonulých a během nichž navázal kontakt s anglickou Královskou humánní společností, je i zde více než jasná.

Odhlédneme-li od nejrůznějších aktivit týkajících se medicíny, prevence a dobročinnosti, existuje ještě jedno dědictví dlouhých zahraničních pobytů „rakouského Howarda“, jež

---

⁶⁰⁹ Tamtéž.

⁶¹⁰ A. CHRÁSTKOVÁ, *Lazaret na zámku v Buchlovicích (1807–1809)*, s. 20.

⁶¹¹ Tamtéž, s. 21.

⁶¹² F. C. KAMPELÍK, *Hrabě Leopold Berchtold, Howard západních Slovanů*, in: *Časopis Českého muzea*, roč. 11, 1837, č. 1, s. 448.

⁶¹³ K této společnosti podrobněji in: D. TINKOVÁ, *Zákeřná Mefitis*, s. 176–179.

⁶¹⁴ Johann Peter FRANK, *System eines vollständigen medizinischen Polizey*, Bd. 5, Tübingen 1813, s. 30.

bylo částečně zmíněno a nastíněno ve spojitosti s jeho druhou návštěvou dílny světa, ale které si zaslouží daleko větší pozornost. Ve vztahu k Berchtoldovu putování po třech kontinentech a jeho odkazu nelze totiž opomenout ani *Patriotického cestovatele*, patrně nejslavnější spis hraběte, jehož první verze, psaná anglicky, vyšla už v roce 1789.⁶¹⁵ Přestože tato instrukce, propagující něco, co by mohlo být označeno jako „mezinárodní výchova“,⁶¹⁶ na rozdíl od dalších pojednání hraběte nesouvisí přímo s lékařskou vědou (nebo přesněji se to na první pohled nemusí zdát), má i toto pojednání velkou výpovědní hodnotu o Berchtoldově charakteru, vlastnostech a zájmech. Neméně důležitý je fakt, že na základě analýzy daného průvodce, který byl později přeložen do několika jazyků, lze na smysl a význam Leopoldových výprav nahlédnout z jiného úhlu.

Sepsáním této práce hrabě navázal na starou praxi vydávání tzv. ars apodemica nebo prudentia peregrinandi, tj. jakýchsi návodů pro potenciální cestovatele, jež byly v době osvětenství velmi oblíbené a které také vysvětlovaly, v čem může být návštěva blízkých či dalekých zemí prospěšná a přínosná.⁶¹⁷ Například v roce 1757 spatřilo světlo světa dílo Velšana Josiaha Tuckera *Instruction for Travellers*, které představovalo určitý inspirační zdroj i pro samotného „rakouského Howarda“.⁶¹⁸ Důvody, proč se vydat do neznámého prostředí, viděl Tucker v možnosti rozšiřování uměleckých, mineralogických i jiných sbírek, zdokonalení se v cizích jazycích či ve vylepšení společenského statusu. Daleko podstatnější ale bylo nabytí „přesnějšího a nestranného pohledu na obyvatelstvo a věci, které znalost pouze jedné země nemůže poskytnout“.⁶¹⁹ Jen o rok později vyšel spis Johanna Petera Willebranda *Historische Berichte und practische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland und andern Ländern*, kombinující vlastnosti průvodce a soubor rad pro začínající cestovatele.⁶²⁰ Z mnoha dalších prací vzniklých ve druhé polovině 18. století a sepsaných před vydáním Leopoldova spisu lze

---

⁶¹⁵ V originále L. BERCHTOLD, *An Essay to direct and extend the Inquiries of Patriotic Travellers*, 2 Vol.

⁶¹⁶ Stewart FRASER, *Count Leopold Berchtold: Eighteenth Century Educational Travel Counselor*, in: Peabody Journal of Education, Vol. 40, 1962, No. 1, s. 6.

⁶¹⁷ Karin HLAVIN-SCHULZE, „*Man reist ja nicht um anzukommen*“. *Reisen als kulturelle Praxis*, Frankfurt am Main – New York 1998, s. 90.

⁶¹⁸ J. STAGL, *Eine Geschichte der Neugier: Die Kunst des Reisens 1550–1800*, Wien – Köln – Weimar 2002, s. 295.

⁶¹⁹ Citováno dle: Martina POWER, *Vnímání zemských hranic a jejich role v členění geografického prostoru: irsko-britská a česko-německá hranice v letech 1750–1850*. *Disertační práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze*, Praha 2012, s. 106 (tento text vyšel později knižně jako TÁŽ, *Hory a moře mezi „námi*“. *Vnímání hranic a prostoru v německé a britské cestopisné literatuře o Čechách a Irsku v letech 1750–1850*, Praha 2015, zde konkrétně s. 117).

⁶²⁰ TÁŽ, *Vnímání zemských hranic a jejich role v členění geografického prostoru: irsko-britská a česko-německá hranice v letech 1750–1850*, s. 105.

jmenovat i knihu Willebrandova krajana Johanna Petera Köhlera z roku 1762 s názvem *Anweisung für reisende Gelehrte*.⁶²¹

Svým cílem (či přesněji jedním z vytýčených cílů) se Berchtoldova instrukce příliš nelišila od výše uvedených, neboť prostřednictvím *Patriotického cestovatele* se autor snažil předávat rady méně zkušeným a připravit je na případné výpravy do zahraničí, nebo je k nim dokonce podnítit. Danou snahu pak ocenily některé recenze. Například *The Gentleman's Magazine* poznamenal, že „geniální a laskavý autor rozšířil svou úvahu na jakýkoliv předmět, jenž by mohl být zajímavý pro cestovatele, a kteroukoliv situaci, v níž by se mohl ocitnout. Jeho kniha by mohla být výstižně nazvána ‚Cestovatelův katechismus‘.“⁶²² Navzdory převažující chvále ovšem ani „rakouský Howard“ nevytvořil práci, jež by se bývala líbila všem. Robert Southey, významný anglický představitel romantismu a tvůrce autobiografického pojednání o pobytu na Pyrenejském poloostrově, totiž napsal, že Berchtoldův *Patriotický cestovatel* představuje „nejhorší z jeho publikací“,⁶²³ nicméně negativní hodnocení mohlo být v tomto případě důsledkem určité rivality, vycházející mimo jiné z tématické blízkosti jeho a Leopoldova díla.

Zásadní rozdíl oproti Southeymu ale spočívá v tom, že práce „rakouského Howarda“ byla určena zcela jinému okruhu čtenářů. Zatímco britský spisovatel líčil zcela subjektivně své putování po Španělsku a Portugalsku uskutečněné v devadesátých letech 18. století, nebylo cílem hraběte informovat o vlastních zážitcích a příhodách či dobrodružných příbězích. Přestože i Berchtoldovy rady byly nepochybně ovlivněny zkušenostmi získanými v zahraničí, usiloval Leopold v duchu osvícenských zásad o objektivní vyprávění, jež bylo typické i pro autory některých dalších instrukcí a v němž bylo (nebo spíše mělo být) místo vyhrazené pro subjektivismus značně redukováno.⁶²⁴

Hrabě se proto zaměřil na zcela jiné věci než Southey. Jestliže se nebudeme soustředit na druhý díl, který tvoří bibliografie k problematice cestování a jenž o záměrech „rakouského Howarda“ příliš nevypovídá, je daleko zajímavější první část obsahující rady, jak z případného pobytu za hranicemi vlasti vytěžit co možná nejvíce. Svá doporučení Berchtold rozdělil do 37 oddílů reprezentujících 37 oblastí, na něž se měl cestovatel v navštívené zemi soustředit. V jednotlivých pasážích se hrabě zabíral mimo jiné otázkou důležitosti poznání místních zvyků, měst, památek, obchodu, práva, institucí, obyvatelstva i z dnešního pohledu marginál-

---

⁶²¹ Informace o dalších cestovních příručkách přináší například M. LENDEROVÁ, *Z Francie do srdce Evropy. Příspěvek k dějinám cestovních zpráv 18. století*, in: Český časopis historický, roč. 99, 2001, č. 2, s. 253–278.

⁶²² Citováno dle: J. STAGL, *A History of Curiosity*, s. 227.

⁶²³ R. SOUTHEY, *Letters Written During a Journey in Spain and a Short Residence in Portugal*, Vol. 2, s. 133.

⁶²⁴ Srov. M. POWER, *Vnímání zemských hranic a jejich role v členění geografického prostoru*, s. 109.

ních záležitostí, mezi které patřilo například rybnářství. Ke každé oblasti Leopold vypracoval sérii otázek (podobně jako dříve Tucker), jež zaměřily pozornost čtenáře patričním směrem tak, aby jeho poznání sloužilo k maximálnímu užitku vlasti (proto se ostatně v názvu práce hovoří o patriotismu). Z toho vyplývá, že Berchtoldův ideální cestovatel (a možná tedy také sám Berchtold) se v podstatě blížil špionovi, který se měl zajímat prakticky o vše.⁶²⁵ Ačkoliv i zde pochopitelně platí osvícenská zásada, že cestování je nástrojem učení a poznání, byl hrabě stoupencem populárního názoru, že ještě prospěšnější je odjet do ciziny s poměrně hlubokými znalostmi, jež je třeba v zahraničí dále rozvíjet.⁶²⁶

Stejné nároky se objevily ve vztahu k jazykům. Podle Leopolda (jakož i autorů dalších instrukcí) „je absolutně nemožné cestovat k užitku bez ovládnutí řeči země, kterou je zamýšleno navštívit za účelem získání informací. Latina a francouzština jsou zajisté nepostačující, protože existuje mnoho [lidí], s nimiž by měl zvědavý cestovatel hovořit, [ale] kterým jsou oba jazyky cizí, a je nutné předpokládat, že je mnoho publikací v jazyku země [...], jež vyžadují jeho pozornost. Je jasné, že pilné studium jazyků je nevyhnutelně nezbytné.“⁶²⁷ Ačkoliv šel Berchtold v tomto případě svým čtenářům příkladem, kladl velký důraz i na jiné věci, z nichž některých se během vlastních pobytů v zahraničí nedržel. Jednalo se například o požadavek pečlivého vedení deníku, protože cestovatel by podle něj „neměl nikdy být bez papíru, pera a inkoustu“.⁶²⁸

Jestliže jde o jednotlivé oblasti, na které bylo ve snaze poznat navštívenou zemi žádoucí soustředit se, je důležité podrobněji se zaměřit na ty z nich, jež přímo či nepřímo souvisejí s Leopoldovým filantropickým přesvědčením. Zajímavý, avšak v rámci osvícenského diskurzu v žádném případě ojedinělý byl Berchtoldův pohled na otázku výchovy a vzdělávání, neboť podle něj má výchova „tak silný vliv na všechny naše činy, že může být nahlížena jako jaro štěstí nebo utrpení člověka [...] a společnosti“.⁶²⁹ Z tohoto důvodu byl čtenář nabádán, aby v mezinárodním měřítku sledoval proces formování člověka, k němuž docházelo skrze získávání nových poznatků a jež mělo vyvrcholit nezištnou a laskavou starostí a péčí o druhé. Pro své nadšení pro dobročinnost se tudíž „rakouský Howard“ snažil prostřednictvím *Patriotického cestovatele* získat rovněž ostatní, což potvrzuje například skutečnost, že se osoba vydávající se do zahraničí měla v první řadě soustředit na takové předměty, jež „bezpro-

---

⁶²⁵ Nicholas T. PARSONS, *Worth the Detour: A History of the Guidebook*, Stroud 2007, s. 117.

⁶²⁶ Dorinda OUTRAM, *On Being Perseus: New Knowledge, Dislocation and Enlightenment Exploration*, in: David N. Livingstone – Charles W. J. Withers (edd.), *Geography and Enlightenment*, Chicago 1999, s. 282.

⁶²⁷ L. BERCHTOLD, *An Essay to direct and extend the Inquiries of Patriotic Travellers, Vol. I*, s. 7–8.

⁶²⁸ Tamtéž, s. 43.

⁶²⁹ Tamtéž, s. 33.

středně ovlivňují blaho lidstva a následně podporují obecné dobré“.⁶³⁰ V podobném duchu se nesl i další apel hraběte: „Jelikož je život člověka nad všechny vypočitatelné hodnoty, zapřísahám každého filantropa, aby se snažil sbírat informace o těch předpisech, charitativních institucích a důmyslných zařízeních a jakémkoliv jiném materiálu, který může být přijat [...] pro jeho zachování.“⁶³¹

Se zachováním života (a zprostředkovaně i s filantropií) také souvisí Leopoldův požadavek, aby se potenciální cestovatel orientoval v medicíně: „Protože neexistuje cestování bez zdraví, protože chorob, k nimž je lidská přirozenost náchylná, je nespočet a lékaři a chirurgové nejsou všude, kde by měli být, je velmi vhodné disponovat množstvím lékařských znalostí, být dostatečně obeznámený s hlavními příčinami nemocí a připravený pro jednoduchou nápravu u těch, které se nejběžněji objevují.“⁶³² Nicméně je nutné zdůraznit, že v žádném případě nešlo jen a pouze o vlastní zdraví, nýbrž i o zdraví druhých. Hrabě totiž vyžadoval, aby se čtenáři jeho díla zajímali o zdravotnická zařízení a postupy v léčbě některých chorob, které by bylo možné uplatnit i ve vlasti. Zajímavé je, že i ve slavné instrukci hrabě seznámil budoucí cestovatele s otázkou první pomoci a resuscitace, související mimo jiné s četnými případy zdánlivě utonulých. V tomto ohledu proto „rakouský Howard“ položil několik otázek, na něž měli jeho následovníci během pobytů v cizích zemích hledat odpověď:

I.

Jaká péče a preventivní opatření jsou učiněna
k uzdravení tonoucích osob?

II.

Jak by měly být tonoucí osoby přepraveny na místo záchrany,
aniž by byly zraněny nepříjemným způsobem při přenášení?

III.

Jaké prostředky jsou obecně přijaty a co musí
být dodržováno ve vztahu k jejich užití?

---

⁶³⁰ Tamtéž, s. 19.

⁶³¹ Tamtéž, s. 20–21.

⁶³² Tamtéž, s. 12.

IV.

Jak jsou lidé pobízeni k záchraně života tonoucí osoby, buď k tomu, aby ji vynesli z vody, nebo k tomu, aby ji uzdravili, když už byla vynesena?

V.

Jaký je nejpřekvapivější příklad zachráněné osoby s ohledem na to, jak dlouho byla pod vodou?⁶³³

Tyto a mnohé další příklady dokazují, že *Patriotický cestovatel* vedl čtenáře k tomu, aby podniknuté výpravy (ať už směřovaly kamkoliv) nesloužily pouze k jejich vlastnímu prospěchu. Berchtoldova instrukce měla za úkol vychovat filantropy, kteří by díky znalostem nejrůznějších sfér lidské činnosti během výprav i po nich aktivně pomáhali vlasti, jejím obyvatelům či obyvatelům cizích zemí. Ačkoliv byly možnosti člověka značně omezené, věděl hrabě, že i jedinec může přispět k částečnému zlepšení situace, a proto doufal, že takových jedinců bude co nejvíce. Navzdory faktu, že přehnaná subjektivita nebyla zcela žádoucí, nedosáhl ani Berchtold ve svém díle úplné objektivity. Rady, jež na stranách obsáhlého pojednání dával čtenářům, totiž nebyly pouze radami, ale vyjádřením určitých snah a úsilí. Zatímco se sám během dlouhých cest zabýval otázkou záchrany lidských životů a kříšení zdánlivě mrtvých, čímž se jeho putování stalo užitečným, snažil se hrabě – což je nutné zdůraznit – k podobným počínům motivovat i ostatní. *Patriotický cestovatel*, vydaný v několika světových jazycích, v tomto směru představoval ideální prostředek. Přestože filantropické aktivity byly pouze jednou z mnoha oblastí, na něž se měli Berchtoldovi následovníci v zahraničí zaměřit, svědčí důraz, který na ně Leopold kladl, o jejich důležitosti.

Správnost domněnky, že jedním z úkolů zmíněné instrukce bylo podnítit generaci čtenářů žijící na přelomu 18. a 19. století ke službě vlasti a k pomoci lidstvu, potvrzuje i další spis osvíceného šlechtice. V pojednání s názvem *Pokus rozšířit hranice dobročinnosti vůči lidem a zvířatům*, vydaném v roce 1800 v rakouské metropoli, totiž urozený filantrop shrnul své ušlechtilé záměry týkající se dobročinnosti: „Protože jsem měl nespočet možností seznámit se s lidskou bídou v rozmanitých podobách [...], myslel jsem, že má povinnost jako člověka a přítele ode mě vyžaduje, abych se pokusil pomoci ulehčit rozličné druhy nouze tím, že upozorním na témata, jež mohou zlákat k dobročinnosti ve velkém i v malém.“⁶³⁴ S vyslo-

⁶³³ Tamtéž, s. 385–386.

⁶³⁴ TÝŽ, *Versuch die Grenzen der Wohlthätigkeit gegen Menschen und Thiere zu erweitern*, Wien 1800, s. 3–4.

venou tezí o snaze motivovat druhé pak koresponduje také Berchtoldova činnost na panstvích Buchlov a Žeravice, kde odměňoval ty, již někoho zachránili před smrtí,⁶³⁵ nebo přiměl osoby léčící se v jeho nemocnici v Buchlovicích, aby se po propuštění zavázaly slibem pomoci nemocným.⁶³⁶

Jestli však někdejší pacienti dostali slovu a zdali i čtenáři *Patriotického cestovatele* na základě zkušeností získaných během zahraničních výprav aktivně pomáhali potřebným tak jako hrabě, s jistotou říci nelze. Jasně nicméně je, že „rakouský Howard“ následoval myšlenky uvedené v tomto spisu až do posledních dní svého života, neboť i ony byly naplněny péčí o druhé. Ironií osudu bylo, že právě dobročinné aktivity předznamenaly konec Leopoldova bytí. Během napoleonských válek se totiž hrabě stal inspektorem vojenských nemocnic v hradištském kraji a při návštěvě velehradské nemocnice se v roce 1809 nakazil tyfem od francouzského vojáka, jemuž pomáhal. Na konci července téhož roku „rakouský Howard“ zemřel „jako oběť své lásky k lidem“⁶³⁷ na zámku Smrad'avka poblíž Buchlovic. Do kaple sv. Barbory nedaleko hradu Buchlova, do níž byly jeho ostatky uloženy, doprovázely Berchtoldovo tělo – dle jistě nadnesených údajů jeho životopisců – tisíce poddaných i svobodných osob.⁶³⁸ Tato cesta, dlouhá jen několik kilometrů, zmařila možnost jakýchkoliv budoucích výprav motivovaných snahou pomáhat. Navzdory tomu není pochyb, že Leopoldova „neodolatelná chuť k cestování“, která byla podnícena šlechetným úmyslem „poznat lidské štěstí a bídu“ a jež v roce 1809 vyhasla ve Smrad'avce, přinesla své plody.⁶³⁹

---

⁶³⁵ E. WONDRÁK, *Leopold Berchtold a jeho nemocnice v Buchlovicích*, in: *Časopis lékařů českých*, roč. 113, 1974, č. 41, s. 1262.

⁶³⁶ Tamtéž, s. 1263.

⁶³⁷ L. BERCHTOLD, *Vergangenheit und Gegenwart der Herrenburg Buchlau im mährischen Marsgebirge*, s. 240.

⁶³⁸ Tento údaj zmiňují například J. MÜLLER, *Die Herrsburg Buchlau im gesegneten Marchlande*, s. 180, F. PLUSKAL, *Leopold Graf von Berchtold, der Menschenfreund*, s. 73 nebo L. BERCHTOLD, *Vergangenheit und Gegenwart der Herrenburg Buchlau im mährischen Marsgebirge*, s. 240.

⁶³⁹ Písemné a tištěné ohlasy o činnosti Leopolda Berchtolda, MZA Brno, RA Berchtoldů – Buchlov, kart. 61, inv. č. 321, fol. 41r.

5. Průmyslníci na cestách

Hugo František ze Salm-Reifferscheidtu a jeho kontakty se zahraničím

S Berchtoldem, který cestování vtiskl zcela nový rozměr, měl mnoho společného Hugo František, osvícensky i romanticky založený aristokrat⁶⁴⁰ a syn starohraběte a pozdějšího knížete Karla Josefa ze Salm-Reifferscheidtu⁶⁴¹ a jeho ženy Marie Františky, rozené z Auerspergu. Stejně jako Leopold, s nímž Hugo František udržoval přátelství,⁶⁴² se totiž i on usilovně věnoval dobročinnosti a podporoval chudé a potřebné. „Neúnavný lidumil“, o němž hovořil rakouský právník, historik a politik Joseph von Hormayr,⁶⁴³ se také zajímal o lékařství, vydal vlastní spis o kravských neštovicích,⁶⁴⁴ snažil se najít lék proti vzteklině⁶⁴⁵ a na svém moravském panství v Rájci nad Svitavou zřídil v době napoleonských válek nemocnici disponující dokonce daleko větší kapacitou, než kterou se mohl pochlubit Berchtoldův lazaret v Buchlovicích.⁶⁴⁶ Už od mládí se Hugo František angažoval rovněž na poli vědy. Kromě medicíny přitahovaly jeho pozornost zejména mineralogie, chemie nebo metalurgie. Díky zájmu o tyto a jiné obory si vysloužil (podobně jako již před ním Berchtold) jistou přezdívku – pakliže Leo-

---

⁶⁴⁰ Vztahem Hugo Františka k osvícenství se zabývá Jiří KROUPA, *Počátky raného liberalismu na Moravě. Poznámky k pojmu a jeho vymezení*, in: Studie Muzea Kroměřížska 90, Kroměříž 1990, obzvláště s. 123–125 nebo TÝŽ, *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost 1770–1810*, Brno 2006, s. 264–265, o vztahu starohraběte k romantismu pojednává například práce TÝŽ, *Moravská společnost a Velká francouzská revoluce*, in: Časopis Matice moravské, roč. 108, 1989, č. 1, s. 252.

⁶⁴¹ Karel Josef byl do knížecího stavu povýšen Leopoldem II., nicméně tento titul v případě Salm-Reifferscheidtů náležel pouze hlavě rodu, zatímco jeho ostatním členům byl i nadále vyhrazen titul „starohrabě“ (německy „Altgraf“), užívaný od první poloviny 17. století. Srov. Petr MAŠEK, *Modrá krev. Minulost a přítomnost 445 šlechtických rodů v českých zemích*, Praha 2003, s. 239.

⁶⁴² Joseph von HORMAYR, *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*, Jg. 29, Leipzig 1840, s. 541.

⁶⁴³ Tamtéž, s. 535.

⁶⁴⁴ Hugo Franz zu SALM-REIFFERSCHEIDT, *Was sind die Kuhpocken und wozu nützen sie?*, Brünn 1801. Rozbor uvedeného textu přináší Blahomil GRUNDA, *Hrabě Hugo František Salm a neštovice*, in: Sborník Muzea Blansko 2012, Blansko 2012, s. 112–117 nebo TÝŽ, *Doktor Jenner a hrabě Salm proti variole*, in: Genealogické a heraldické informace, roč. 16 (31), 2011, č. 1, s. 95–100.

⁶⁴⁵ Franz GRÄFFER – Johann Jakob Heinrich CZIKANN, *Oesterreichische National-Encyklopädie oder alphabetische Darlegung der wissenschaftlichsten Eigenthümlichkeiten des Kaiserthumes, in Rücksicht auf Natur, Leben und Institutionen, Industrie und Commerz, öffentliche und Privat-Anstalten, Bildung und Wissenschaft, Literatur und Kunst, Geographie und Statistik, Geschichte, Genealogie und Biographie, so wie auf alle Hauptgegenstände seiner Civilisations-Verhältnisse*, Bd. 4, Wien 1836, s. 468.

⁶⁴⁶ Nemocnici v Rájceku nedaleko Rájce nad Svitavou se věnuje práce B. GRUNDA, *Byla v Rájceku vojenská nemocnice?*, in: Sborník Muzea Blansko 2012, s. 118–120. Grunda zmiňuje, že v lazaretu bylo k dispozici 220 lůžek, přestože Joseph von Hormayr, Paul Strzemcha, Franz Joseph Adolph Schneidawind a další informují o kapacitě 400 postelí. Srov. tamtéž, s. 118, J. von HORMAYR, *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*, Jg. 29, s. 572, Paul STRZEMCHA, *Hugo Franz Altgraf zu Salm (zum 140. Geburts- und 80. Todestage)*, in: Zeitschrift des Vereines für Geschichte Mährens und Schlesiens, Jg. 20, 1916, Nr. 1–2, s. 24 a Franz Joseph Adolph SCHNEIDAWIND, *Der Krieg Oesterreich's gegen Frankreich, dessen Alliirte und den Rheinbund im Jahre 1809*, Bd. 2, Schaffhausen 1842, s. 390.

pold, jehož filantropické aktivity se dočkaly značné proslulosti, vstoupil do dějin jako „rakouský Howard“, byl Salm označován za „Rumforda Moravy“, pokračovatele slavného angloamerického fyzika a vynálezce Benjamina Thompsona, hraběte Rumforda.⁶⁴⁷

Zásadní rozdíl oproti Berchtoldovi však spočívá ve skutečnosti, že je jméno starohraběte daleko více než s lékařskou vědou spojeno s počátky industrializace v habsburské monarchii a pozdějším Rakouském císařství. Proto se také Hugo František, jehož lze považovat za významného průmyslníka první poloviny 19. století, během svých cest soustředil na moderní technologie, které se zaujetím sledoval. Přestože plody průmyslové revoluce, jimž v cizích zemích (a obzvláště ve Velké Británii) věnoval značnou pozornost, neodmyslitelně souvisejí s vědou, je možné Salmovy výpravy vnímat v daleko širším kontextu. Starohraběti totiž nešlo jen a pouze o samotné vynálezy, nýbrž i (a v mnoha ohledech především) o jejich adekvátní využití, plně korespondující s jeho podnikatelskými plány a záměry.

První léta šlechticova života ovšem nejsou spjata se zahraničním prostředím, ale se střední Evropou. Hugo František se narodil v dubnu 1776 ve Vídni, kde byl v přítomnosti habsburské panovnice Marie Terezie, své kmotry, pokřtěn.⁶⁴⁸ Navzdory faktu, že údajně začal mluvit až ve třech letech,⁶⁴⁹ překvapoval chlapec okolí zvidavostí, nadáním a bystrostí ducha. O rané touze po vědění odrážející se i v pozdější činnosti starohraběte se na počátku 20. století zmínil například Paul Strzemcha, autor jedné z aristokratických biografii: „Uprostřed lesnatých hor s [...] hlubokými údolími, roklemi a tajuplnými jeskyněmi, v kouzelném kraji salmovských statků se projevovalo časně žijící nutkání mládence pro studium přírody [...]“⁶⁵⁰ Přestože byl Salm – jak bylo v aristokratických kruzích zvykem – nejprve vzděláván domácími učiteli, měly na jeho zájem o chemii a mineralogii značný vliv i alchymistické pokusy starohraběte a budoucího knížete Karla Josefa, prováděné v laboratoři na zámku v Rájci nad Svitavou.⁶⁵¹ V rámci univerzitního studia se ovšem Hugo František soustředil na jiné vědy, a sice na filozofii a práva, jež studoval ve Vídni.⁶⁵²

---

⁶⁴⁷ Gregor WOLNY, *Die Markgrafschaft Mähren: topographisch, statistisch und historisch geschildert, Bd. 2 – Brünnner Kreis*, Brünn 1846, s. 361.

⁶⁴⁸ Heinrich WANKEL, *Bilder aus der Mährischen Schweiz und ihrer Vergangenheit*, Wien 1882, s. 69.

⁶⁴⁹ J. von HORMAYR, *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte, Jg. 29*, s. 536.

⁶⁵⁰ P. STRZEMCHA, *Hugo Franz Altgraf zu Salm (zum 140. Geburts- und 80. Todestage)*, in: *Zeitschrift des Vereines für Geschichte Mährens und Schlesiens*, Jg. 20, 1916, Nr. 1–2, s. 15.

⁶⁵¹ Petr SYCHRA, *Hugo František Salm-Reifferscheidt. Moravský šlechtic a osvícenec*, Blansko 2015, s. 20. Stanislav Petr konstatoval, že zájem o alchymii a esoterismus je patrný i z inventáře rájecké knihovny Karla Josefa, již starohrabě obohatil pozoruhodným způsobem o velké množství knih zabývajících se danou tematikou. Srov. Stanislav PETR, *Rukopisné fondy zámeckých a hradních knihoven na Moravě a ve Slezsku*, in: Jaromír Kubíček (ed.), *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska: Sborník ze 4. odborné konference Olomouc, 11.–12. října 1994*, Olomouc 1995, s. 18.

⁶⁵² J. J. H. CZIKANN, *Die lebenden Schriftsteller Mährens. Ein literarischer Versuch*, Brünn 1812, s. 130.

Salm také podnikal vědecky motivované výpravy, které v době pozdního osvícenství nebyly ničím výjimečným. Jednalo se především o geologicky zaměřené cesty, jejichž cílem nicméně nebyly zahraniční oblasti, nýbrž Moravský kras. Například v roce 1808 starohrabě sestoupil na dno propasti Macocha a s několika dalšími účastníky expedice objevil tzv. Trámovou jeskyni.⁶⁵³ S výsledky průzkumu pak později seznámil Moravskoslezskou hospodářskou společnost (celým názvem C. k. Moravskoslezská hospodářská společnost pro zvelebení orby, přírodoznalství a vlastivědy, v originále K. k. mährisch-schlesische Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde), jejímž členem byl kromě něj i slavný spisovatel a básník Johann Wolfgang von Goethe⁶⁵⁴ a která také stála u zrodu Františkova muzea v Brně.⁶⁵⁵ Rovněž nelze opomenout Salmův příspěvek publikovaný v roce 1814 v periodiku *Vlastenecké listy (Vaterländische Blätter)*, jenž o vědecké výpravě do Moravského krasu pojednával.⁶⁵⁶

K prvním kontaktům se zahraničním prostředím ovšem došlo již daleko dříve. Hugo František se totiž ve druhé polovině devadesátých let 19. století zúčastnil tažení proti Napoleonovi. Mladý šlechtic tehdy za pomoci svého příbuzného Václava z Paaru zformoval pluk patriotisticky založených dobrovolníků a vydal se s ním do severní Itálie, kde však padl do zajetí.⁶⁵⁷ Brzy po propuštění z vězení a následném návratu do střední Evropy vstoupil do kontingentu württemberského vévody Ferdinanda, polního zbrojmistra a pozdějšího maršála rakouské armády. Konec jeho nedlouhé vojenské kariéry nicméně předznamenovalo uzavření míru v Campo Formiu.⁶⁵⁸

Na konci devadesátých let uskutečnil „Rumford Moravy“ cestu do Svaté říše římské, která jej jako budoucího průmyslníka a majitele cukrovaru v Rájci nad Svitavou nepochybně ovlivnila daleko více než jeho italská zkušenost. Z navštívených míst stojí za zmínku zejména Berlín, kde Salm pobýval v roce 1798, aby se zde seznámil s metodou výroby cukru z cukrové řepy, objevenou pruským chemikem Franzem Carlem Achardem a v českých zemích prak-

⁶⁵³ K této expedici bližší P. SYCHRA, *Hugo František Salm-Reifferscheidt*, s. 48.

⁶⁵⁴ Jörg KRAPPMANN, *Goethe in Mähren*, in: Ingeborg Fialová-Fürstová – Lucie Ceralová (edd.), *Goethe in Olmütz. Beiträge der internationalen Konferenz, Olmütz 6.–8. 12. 1999, Olomouc 2000*, s. 55.

⁶⁵⁵ Velký podíl na vzniku této instituce, založené v roce 1817 a existující i dnes (jako Moravské zemské muzeum), měli kromě Salma, působícího ve funkci ředitele Moravskoslezské hospodářské společnosti, také Josef z Auerspergu, Antonín Bedřich Mittrowsky, Josef Hormayr či Christian Karl André, významný německý přírodovědec, jehož bádání bylo spjata s Moravou. Srov. Slavomír BRODESSER, *Dvousté výročí vzniku Moravskoslezské hospodářské společnosti. K počátkům Moravského zemského muzea*, in: *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 63, 2011, č. 4, s. 336–342.

⁶⁵⁶ Textem Hugo Františka a článkem, na nějž starohrabě prostřednictvím své práce reagoval, se zabývá Milan KOUDELKA, *Jediný příspěvek starohraběte Salma k Moravskému krasu*, in: *Sborník Muzea Blansko 2014*, Blansko 2014, s. 34–39.

⁶⁵⁷ J. von HORMAYR, *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte, Jg. 29*, s. 548.

⁶⁵⁸ P. STRZEMCHA, *Hugo Franz Altgraf zu Salm (zum 140. Geburts- und 80. Todestage)*, in: *Zeitschrift des Vereines für Geschichte Mährens und Schlesiens, Jg. 20, 1916, Nr. 1–2*, s. 17.

ticky neznámou. V pruské metropoli ale „Rumford Moravy“ trávil čas především s jiným vědcem, a sice s profesorem Jeremiasem Benjaminem Richterem (taktéž chemikem).⁶⁵⁹

Ještě plodnější než cesta do Pruska byly Salmovy kontakty s Velkou Británií, na jejichž počátku stojí rok 1796. Právě tehdy totiž došlo k založení Prvního ústavu v Brně zavádějícího stroje k předení ovčí vlny (Allererste Schafwollspinnmaschinen-Errichtungs-Anstalt in Brünn),⁶⁶⁰ v jehož čele stál bohatý obchodník Johann Herring a pro nějž bylo velmi inspirativní právě britské prostředí. Jestliže se od šedesátých let 18. století v některých zemích habsburské monarchie objevila snaha o povolávání odborných sil z Anglie,⁶⁶¹ navazovali později střeoevropští podnikatelé (a to včetně Herringa) s Velkou Británií kontakt i kvůli jiným záležitostem.⁶⁶² V centru jejich pozornosti totiž rovněž stály technologie, s nimiž bylo žádoucí se seznámit, a nejrůznější vynálezy, mající značný potenciál.⁶⁶³ Odlišná situace nepanovala ani v moravské metropoli, v níž se nacházel poměrně velký počet textilních manufaktur. Na více méně neúspěšné pokusy o racionalizaci a modernizaci výroby ve vlnářství a soukenictví⁶⁶⁴ navázalo Herringovo konsorcium, jehož členem byl i Salm a které usilovalo – jak už název společnosti napovídá – o získání anglických spřádacích strojů na vlnu. Nemały podíl na tom, že se dané plány změnily ve skutečnost, měl právě Hugo František, jenž se spolu s lékárníkem Vinzenzem Petkem, jehož se starohrabětem spojoval také zájem o mineralogii,⁶⁶⁵ vydal na dobrodružnou cestu do dílny světa.

Její začátek spadá do července 1801, kdy Salm a Petke odjeli z Brna. Informace o programu příštích dnů, týdnů a měsíců si „Rumford Moravy“ zapisoval do svých deníků, nicmé-

---

⁶⁵⁹ Někteří autoři uvádějí, že proces výroby cukru studoval Salm přímo u Richtera. Za všechny S. BRODESSER, *Hugo František Salm-Reifferscheidt 1776–1836*, in: *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 48, 1996, č. 2, s. 175 nebo Josef PILNÁČEK, *Paměti města Blanska a okolních hradů*, Blansko 1927, s. 273. Přestože je jisté, že se starohrabě s Richterem skutečně seznámil, je otázkou, jestli informace o dané metodě získal od něj, neboť jmenovaný profesor s cukrovarnictvím neměl – a to na rozdíl od již zmíněného Acharda – mnoho společného.

⁶⁶⁰ K počátkům společnosti viz podrobněji studii Jan JANÁK, *Počátky strojního předení vlny v brněnském soukenictví*, in: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity: Řada historická (C28)*, Brno 1981, zejména s. 116–117.

⁶⁶¹ Srov. Hermann FREUDENBERGER, *Technologie-Transfers von England nach Deutschland und insbesondere Österreich im 18. Jahrhundert*, in: Ulrich Troitzsch (ed.) *Technologischer Wandel*, Wolfenbüttel 1981, s. 105.

⁶⁶² Nejrůznější strategie domácích průmyslníků shrnuje Milan MYŠKA, *John Baildon. Studie o akvizici britské techniky v českých zemích a v Horním Slezsku v počátcích průmyslové revoluce*, in: *Studie Muzea Kroměřížska 90*, s. 126.

⁶⁶³ K tomu podrobněji in: J. JANÁK, *Prvopočátky brněnského strojírenství*, in: *Časopis Matice moravské*, roč. 114, 1995, č. 2, s. 287.

⁶⁶⁴ Již brněnský podnikatel Leopold Schulz předvedl císaři Leopoldovi II. stroj na výrobu harasové příze, jenž se ovšem k tomuto účelu neosvědčil. O zhotovení spřádacího a mykacího stroje se v roce 1796 v Offermannově manufaktuře, nacházející se v moravské metropoli, pokoušel i Andreas Massinger. Uvedené snahy přibližuje studie Bedřich ŠINDELÁŘ, *K nejstarším pokusům se stroji v brněnských textilních manufakturách na přelomu 18. a 19. století*, in: *Časopis Matice moravské*, roč. 76, 1977, č. 1, zejména s. 74–75.

⁶⁶⁵ Josef HAUBELT, *České osvícenství*, Praha 2004, s. 495.

ně svědectví o britské části putování údajně zničil.⁶⁶⁶ Nedlouho po návštěvě Drážďan, kde pochopitelně nemohli opomenout ani prohlídku slavného Zwingeru,⁶⁶⁷ se účastníci výpravy ocitli ve Wörlitz. Kromě nového zámku, postaveného v duchu neopalladianismu Leopoldem III. Anhaltsko-Desavským po návratu z jeho výprav, spatřil Hugo František na vlastní oči proslulou „zahradní říší“ osvíceného knížete, a to včetně jednotlivých parkových staveb. Jednalo se například o Pantheon zasvěcený přátelům přírody, Chrám bohyně Flóry, který byl podle starohraběte „velice krásný“, nebo o romanticky vyhlížející Gotický dům, jehož inspiračním zdrojem byl britský gotický revival.⁶⁶⁸

Z Wörlitz pokračovali Salm a Petke do Hamburku. Z někdejšího hanzovního města se přeplavili lodí do ostrovního království, k němuž se upíraly zraky osob z pevninské Evropy. Nejruznější faktory, mezi něž patřila existence tržního hospodářství, značný kapitál, podnikavost zdejší buržoazie, dostatek pracovních sil, nerostné bohatství nebo také skutečnost, že území Velké Británie bylo ušetřeno válečných útrap, umožnily, aby se právě tato země stala kolébkou průmyslové revoluce. Přechod od ruční ke strojové výrobě, hlavní znak a podstata daného fenoménu, zde totiž započal už nedlouho po polovině 18. století a pokračoval i nyní. Hnacím mechanismem rozvoje industrializace (a zároveň jejím předpokladem) však byly především převratné vynálezy, jež byly kvůli rostoucím požadavkům neustále zdokonalovány.⁶⁶⁹ Podstatu celého procesu vyjádřil velmi výstižně anglický spisovatel a básník Samuel Johnson, přezdívaný též „Dr. Johnson“, když pronesl, že „doba je posedlá inovacemi“.⁶⁷⁰

Správnost těchto slov ostatně potvrzuje příklad starohraběte, který se kvůli moderním technologiím do Británie vydal a jehož pobyt byl nyní na samém začátku. Brzy po příjezdu do Londýna se Salma a Petkeho ujal Rudolph Ackermann, profesor kreslení, litograf a obchodník s uměním.⁶⁷¹ Hugo František se ale seznámil i s hrabětem Rumfordem, k němuž byl později přirovnáván, chemikem Charlesem Tennantem či mnoha jinými vědci.⁶⁷² Pětadvacetiletý aristokrat také udržoval kontakt (byť pochopitelně jenom písemný) s osobami, které znal už před

---

⁶⁶⁶ Zničení francouzsky psaného deníku, k němuž se Salm odhodlal krátce před obsazením rájeckého zámku francouzskou armádou v roce 1809, zmiňuje Jitka SEDLÁŘOVÁ, *Hugo Franz Salm. Průkopník průmyslové revoluce: železářský magnát – mecenáš – sběratel – lidumil 1776–1836*, Kroměříž 2016, s. 12. Vzhledem k faktu, že Michal Konečný pracoval se Salmovými poznámkami mapujícími cestu přes německý prostor (jež jsou bohužel v současnosti ztraceny), můžeme pouze spekulovat, proč nebyl zničen i tento dokument. Srov. Michal KONEČNÝ, „Vitruvius Moravicus“. *Palladiánské inspirace ve službách moravské světské aristokracie (1800–1850)*. Diplomová práce Filozofické fakulty Masarykovy Univerzity v Brně, Brno 2007, s. 39.

⁶⁶⁷ Tamtéž, s. 39.

⁶⁶⁸ K Salmově návštěvě Wörlitz podrobněji tamtéž, s. 39–40.

⁶⁶⁹ Této otázce se detailně věnuje práce Ákoš PAULINYI, *Průmyslová revoluce. O původu moderní techniky*, Praha 2002.

⁶⁷⁰ Citováno dle: Stefka RITCHIE, *The Reformist Ideas of Samuel Johnson*, Newcastle upon Tyne 2017, s. 13.

⁶⁷¹ J. SEDLÁŘOVÁ, *Hugo Franz Salm*, s. 10.

⁶⁷² J. von HORMAYR, *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*, Jg. 29, s. 561.

svým odjezdem do dílny světa. Kromě rodinných příslušníků (nebo přesněji stávajících rodinných příslušníků) se jednalo například o jeho budoucí ženu a členku původem skotského šlechtického rodu McCaffreyů Marii Josefu, již v dopise informoval o náplni jednotlivých dní: „Ráno vstávám už ve čtyři hodiny, píši, čtu, pak jdu ven a dívám se a dívám, nic než dívám, nic než dívám až do pěti hodin, kdy si dám [...] oběd a pak jdu do divadla, které trvá do půlnoci.“⁶⁷³

Aristokratův program však byl daleko bohatší, než by bylo možné soudit z předchozích řádků. Salm totiž nepobýval pouze v Londýně, ale vydal se na okružní cestu po nejrůznějších oblastech Velké Británie. V rámci svého putování navštěvoval továrny i venkovské usedlosti zdejší šlechty, obklopené velmi často pitoreskními zahradami. Stejně jako Jan Rudolf Czernin nebo Alois Josef z Liechtesteina se tudíž i Salm během svých pobytů střetával s plody osvícenství a romantismu. Přímé důkazy o návštěvě jednotlivých parků, starých hradů, zámků a dalších míst, na nichž se pravděpodobně ocitl, ale většinou – na rozdíl od svědectví nepřímých⁶⁷⁴ – chybí. Výjimkou je několik spolehlivě doložitelných případů, jež si za slouží zmínku. Nedlouho po odjezdu z britské metropole Salm viděl Woburn Abbey, klasicistické sídlo vévodů z Bedfordu s krajinářským parkem, v Leicesteru neopomenul prohlídku slévárny, v níž se vyráběly parní a obráběcí stroje, v Manchesteru se seznámil se specifiky textilního průmyslu a v Liverpoolu obdivoval moderní cukrovar. Poté, co „Rumford Moravy“ opustil Glasgow a Edinburgh, pokračoval s Petkem podél východního pobřeží zpátky do Londýna, do nějž dorazil na konci srpna.⁶⁷⁵

Přestože se Salm soustředil rovněž na britskou kulturu, pamětihodnosti a zdejší přírodu, vyplývá z uvedeného, že jej nesmírně zajímaly (což vzhledem k důvodu cesty není nikterak překvapující) výdobytky moderní techniky. Dokládají to i příspěvky starohraběte uveřejněné v osvícenském periodiku *Patriotisches Tageblatt* a vážící se k jeho pobytu v ostrovním království. Například jeden z nich se týkal parního stroje, který Hugo Františka velmi zaujal: „Parní stroj o síle sedmdesáti koní zastává veškerou práci – pivo a vodu pumpuje všemi směry do všech částí budovy, šrotuje slad, lisuje chmel, není tady žádná práce, kterou by stroj nevykonával. Z jeho komínu vychází sloup černého dýmu, který zcela zakrývá i nejjasnější paprsky slunce, a když je venku vlhko, dým klesá a vytváří nad pivovarem klenbu z černé, špinavé mlhy. Sudy, do počtu je jich 99, stojí ve dvou řadách nad sebou a člověk nepřestává žasnout nad tímto obrovitým dílem. Rakouské armádě čítající 200 000 mužů by trvalo celé tři

⁶⁷³ Citováno dle: J. SEDLÁŘOVÁ, *Hugo Franz Salm*, s. 11.

⁶⁷⁴ Jako jedno z nich může být vnímán itinerář cesty arcivévodů Jana a Ludvíka, kteří dle informací Jitky Sedlářové navštívili stejná místa jako Salm. Srov. tamtéž, s. 12.

⁶⁷⁵ K Salmovu programu viz podrobněji tamtéž, zejména s. 12–20.

dny, než by se sudy tohoto pivovaru vyprázdnily, a to by každý muž musel denně vypít tři mázy piva. A takových pivovarů je v Londýně deset.“⁶⁷⁶

Otázkou ale zůstává, jakým způsobem se Salm s nejnovejšími průmyslovými technologiemi seznamoval. Ačkoliv je jisté, že v dílně světa navštěvoval továrny, hutě a jiné podniky, není jasné, za jakých okolností a podmínek tak činil. Někteří autoři totiž informují, že se Hugo František ve Velké Británii opakovaně nechával v převlečení najmout jako dělník,⁶⁷⁷ čehož se údajně kdysi dopustil i v příbramských dolech.⁶⁷⁸ S ohledem na uvedené by se jeho činnost v Británii dala v podstatě označit za průmyslovou špionáž, jež byla v této či pozdější době poměrně častým jevem a která byla podporována dokonce i vládou a vysokými orgány konkurenčních zemí, snažícími se získat nejrůznější výrobní tajemství.⁶⁷⁹ Jisté pochybnosti o správnosti zmíněných domněnek ovšem vzbuzují informace vážící se k výpravám dalších šlechticů a aristokratů, jež byly v 19. století podniknuty. Během pobytů v Británii bylo totiž zvykem (nebo dokonce nepsaným pravidlem), že si zde urození cestovatelé (a nejen oni) prohlíželi nejrůznější továrny. Přestože se bez patřičných známostí a kontaktů jednalo o záležitost velmi komplikovanou, ukazuje dobová praxe, že snahy o omezení či zamezení přístupu cizinců do průmyslových závodů nebyly – jak ostatně vyplývá z předchozích řádků – vždy úspěšné. Ať už se Salmovi podařilo proniknout do těchto podniků jakýmkoliv způsobem, je více než patrné, že jeho britská cesta (stejně jako pobyty řady dalších osob, jež v dané době do dílny světa zavítaly) rozhodně nepostrádala prvky špionáže, neboť jejím cílem (třebaže ne cílem hlavním) bylo seznámení se s nejnovejšími metodami, jejichž znalost hodlal Hugo František zúročit po návratu do vlasti.

Existuje nicméně ještě jedna záležitost, kvůli níž bývá Salmova a Petkeho výprava podniknutá na samém počátku 19. století přirovnávána k průmyslové špionáži a která také

---

⁶⁷⁶ Citováno dle: Tamtéž, s. 11–12.

⁶⁷⁷ Za všechny badatele zmiňující danou informaci P. SYCHRA, *Hugo František Salm-Reifferscheidt*, s. 60, M. KONEČNÝ, *Zámek Rájec nad Svitavou*, Kroměříž 2013, s. 102 nebo P. TOMÁŠEK, „*Bůh Vás ochraňuj před žijícími umělci!*“ *Výtvarné umění v korespondenci dvou vlnářských podnikatelů Huga Františka ze Salm-Reifferscheidtu a Maximiliana Specka von Sternburg*, in: Andrea Březinová – Tomáš Zapletal (edd.), Brno – moravský Manchester, Brno 2014, s. 101. Také J. PILNÁČEK, *250 let blanenských železáren 1698–1948*, Blansko 1948, s. 97 tvrdí, že se Salm v Británii přestrojil za dělníka, přičemž odkazuje na práci Christiana d'Elverta, který nicméně danou informaci neuvádí. Srov. Christian d'ELVERT, *Zur Cultur-Geschichte Mährens und Oest.-Schlesiens*, Bd. 3, Brünn 1870, zejména s. 85–86.

⁶⁷⁸ Tuto informaci zmínil v roce 1882 už H. WANKEL, *Bilder aus der Mährischen Schweiz und ihrer Vergangenheit*, s. 76. Wankelův údaj přejali například J. PILNÁČEK, *Paměti města Blanska a okolních hradů*, s. 274, TÝŽ, *250 let blanenských železáren 1698–1948*, s. 79 a J. SEDLÁŘOVÁ, *Blanenská litina a její průkopník starohrabě Hugo Franz Salm (1776–1836)*, in: Taťána Petrasová – Helena Lorenzová (edd.), *Opomíjená a neoblíbená v české kultuře 19. století: Úředník a podnikatel*. Sborník příspěvků z 26. plzeňského sympozia, Plzeň, 23.–25. února 2006, Praha 2007, s. 195.

⁶⁷⁹ Srov. Patrick K. O'BRIEN, *Deconstructing the British Industrial Revolution as a Conjuncture and Paradigm for Global Economic History*, in: Jeff Horn – Leonard W. Rosenband – Meritt Roe Smith (edd.), *Reconstructing the Industrial Revolution*, Cambridge – London 2010, s. 38.

souvisí s důvodem, proč se starohrabě a brněnský lékárník do ostrovního království vydali. Jestliže chtěli členové v Brně založeného ústavu získat stroje na spřádání vlny, bylo nutné, aby se Salm ve Velké Británii obrátil s žádostí či prosbou na příslušné úřady. Jelikož mu bylo umožněno odjet ze země pouze s jedním parním strojem o síle dvou koní, nezbývalo „Rumfordovi Moravy“ nic jiného než pokusit se dosáhnout splnění předem stanoveného úkolu nelegální cestou.⁶⁸⁰ Po důkladných úvahách se proto mladý aristokrat seznámil s inženýrem, jehož jméno nikdy nevyzradil, a pověřil ho vytvořením nákresů, podle nichž by schopní mechanici po jeho návratu do vlasti žádané stroje sestavili. Za 18 plánů dodnes uložených v knihovně na rájeckém zámku zaplatil mladý aristokrat 130 guineí.⁶⁸¹ Nejnebezpečnější byl nicméně vývoz získaných materiálů z ostrovního království, za nějž Hugo Františkovi a Petkemu hrozil postih. Navzdory tomu oba dva nastoupili na palubu nákladní lodi *The Betsy*, jež je měla dopravit zpátky do Hamburku.⁶⁸² Aby se Salm vyhnul důkladné celní kontrole, předstíral údajně nemoc a bolest nohou.⁶⁸³

Možná právě díky této lsti se starohrabě ocitl s cennými nákresy na území Svaté říše římské. Po Hamburku, kde se setkal s básníkem Friedrichem Gottliebem Klopstockem, spisovatelem Leonhardem Wächterem (známým též pod pseudonymem „Veit Weber“) nebo lékařem Johannem Albertem Heinrichem Reimarem, zabývajícím se očkováním proti neštovicím, dorazil do Berlína. Ve městě, v němž již na konci 18. století studoval proces výroby cukru z cukrové řepy, navázal nyní kontakt s věhlasným filozofem Johannem Gottliebem Fichtem.⁶⁸⁴ V pruské metropoli mu také chemik Martin Heinrich Klaproth⁶⁸⁵ předal plány potřebné k sestavení termolampy, vynálezu francouzského inženýra Philippa Lebona d’Hambersin určeného k topení a svícení,⁶⁸⁶ který později pro Salma a jeho podniky sestrojil Zachäus Andreas Winzler.⁶⁸⁷

---

⁶⁸⁰ Hermann KELLENBENZ, *Die wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Westdeutschland und Böhmen-Mähren im Zeitalter der Industrialisierung*, in: *Bohemia – Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder*, Jg. 3, 1962, Nr. 1, s. 245.

⁶⁸¹ J. SEDLÁŘOVÁ, *Hugo Franz Salm*, s. 20.

⁶⁸² P. TOMÁŠEK, „*Bůh Vás ochraňuj před žijícími umělci!*“, in: A. Březinová – T. Zapletal (edd.), *Brno – moravský Manchester*, s. 101.

⁶⁸³ P. SYCHRA, *Hugo František Salm-Reifferscheidt*, s. 60.

⁶⁸⁴ P. STRZEMCHA, *Hugo Franz Altgraf zu Salm (zum 140. Geburts- und 80. Todestage)*, in: *Zeitschrift des Vereines für Geschichte Mährens und Schlesiens*, Jg. 20, 1916, Nr. 1–2, s. 20.

⁶⁸⁵ Někteří Salmovi životopisci hovoří o tom, že starohrabě poznal jakéhosi „hraběte Klaprotha“. Srov. například J. von HORMAYR, *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*, Jg. 29, s. 562 nebo P. STRZEMCHA, *Hugo Franz Altgraf zu Salm (zum 140. Geburts- und 80. Todestage)*, in: *Zeitschrift des Vereines für Geschichte Mährens und Schlesiens*, Jg. 20, 1916, Nr. 1–2, s. 20. Nepochybně se ale jedná o omyl, neboť Martin Heinrich Klaproth, pocházející z poměrně skromných poměrů, hraběcího titulu nikdy nedosáhl.

⁶⁸⁶ Leslie TOMORY, *Progressive Enlightenment. The Origins of the Gaslight Industry 1780–1820*, Cambridge 2012, s. 56.

⁶⁸⁷ Christian Fürchtgott HOLLUNDER, *Tagebuch einer metallurgisch-technologischen Reise durch Mähren, Böhmen, einen Theil von Deutschland und der Niederlande*, Nürnberg 1824, s. 12. O výzkum německého

Ještě předtím byly ovšem realizovány záměry brněnského obchodníka Johanna Herringa, majícího mimořádný podíl na tom, že se Hugo František a Petke do Velké Británie vypravili. V roce 1802, kdy se „Rumford Moravy“ oženil s již zmíněnou šlechtičnou Marií Františkou McCaffrey, byla Herringova brněnská společnost založená ve druhé polovině devadesátých let 18. století přeměněna ve Spolek pro zřízení strojní přádelny vlny na anglický způsob (Verein zur Anlage einer Wollen-Maschinen-Spinnerei nach englischer Art). Nové konsorcium poté pověřilo několik mechaniků (a to včetně Irů Johna Stapeltona a Samuela Diekyho),⁶⁸⁸ aby na základě přivezených nákresů zhotovili požadovaný stroj. Za přítomnosti hraběte Josefa z Dietrichsteina došlo v roce 1804 k jeho zprovoznění a později i k nasazení do výroby v brněnské manufaktuře vedené Heinrichem Friedrichem Hopfem a Johannem Gottfriedem Bräunlichem, dalšími dvěma členy brněnského uskupení.⁶⁸⁹ Význam daného úspěchu, který by bez Salma býval byl jen těžko myslitelný, podtrhnul právě Hopf, když evangelickému kazateli Victoru Heinrichovi Rieckemu zaslal několik loktů látky, „jejichž cena spočívá v tom, že jde o první kus sukna zde v zemi, k němuž byla vlna mykána, upravena k předení, hlazena a předena [...] bez použití ruční práce.“⁶⁹⁰

Vzhledem k faktu, že Salm svůj podíl ve Spolku pro zřízení strojní přádelny vlny na anglický způsob přenechal Herringovi,⁶⁹¹ přinesla jeho dobrodružná výprava výsledky především jiným osobám. Navzdory dané skutečnosti nelze popřít, že se tento pobyt odrazil v pozdějších průmyslových aktivitách Hugo Františka. Stejně je možné říci o dalších kontaktech starohraběte se zahraničním prostředím, neboť je nutné zdůraznit, že se „Rumford Moravy“ ani během cest uskutečněných v následujících letech nevyhýbal návštěvám továren, dolů či

---

vynálezce Winzlera, zabývajícího se už na samém počátku 19. století výrobou termolampy, se začal Salm zajímat již velmi brzy. Dokládá to i skutečnost, že si předobjednal výtisk jeho práce z roku 1803. Srov. Zachäus Andreas WINZLER, *Die Thermolampe in Deutschland oder vollständige, sowohl theoretisch- als praktische Anleitung, den ursprünglich in Frankreich erfundenen, nun aber auch in Deutschland entdeckten Universal-Leucht- Heiz- Koch- Sud- Destillir- und Sparofen zu errichten*, Brünn 1803, nestr.

⁶⁸⁸ Viz blíže B. ŠINDELÁŘ, *K nejstarším pokusům se stroji v brněnských textilních manufakturách na přelomu 18. a 19. století*, in: *Časopis Matice moravské*, roč. 76, 1957, s. 77–78. Arnošt KLÍMA, *Economy, Industry and Society in Bohemia in the 17th–19th Centuries*, Praha 1991, s. 163 však chybně uvádí „Dickyho“. Bohumír Smutný zmiňuje i mechanika Meineckeho z Hannoveru a švýcarského zámečnicka Stutze. Srov. Bohumír SMUTNÝ, *Brněnští podnikatelé a jejich podniky 1764–1948. Encyklopedie podnikatelů a jejich rodin*, Brno 2012, s. 156.

⁶⁸⁹ TÝŽ, *Velké podnikání na příkladu brněnského vlnářského průmyslu do roku 1918*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malír (edd.), *Brno Vídni, Vídeň Brnu. Zemské metropole a centrum říše v 19. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 22.–23. listopadu 2007 v Brně*, Brno 2008, s. 194.

⁶⁹⁰ Citováno dle: J. JANÁK, *Protoindustriální období Moravy a Slezska*, in: Tomáš Knoz (ed.), *Morava v době baroka*, Brno 2004, s. 149.

⁶⁹¹ J. JANÁK, *Počátky strojního předení vlny v brněnském soukenictví*, in: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity: Řada historická (C28)*, s. 122.

hutí, třebaže nebyly nejdůležitější součástí jeho programu.⁶⁹² Například v roce 1804 se mladý aristokrat vypravil do oblasti pohoří Arden, aby převzal rodový zámek Salm.⁶⁹³ V roce 1806 jej kroky zavedly do některých francouzských měst. Jedním z nich byla Paříž, kde si prohlédl nejrůznější pamětihodnosti, a obzvláště pak Louvre a jeho umělecké sbírky.⁶⁹⁴ Při příležitosti tohoto pobytu ho také Société medicale de Liège jmenovala čestným členem.⁶⁹⁵ Kvůli určité averzi k režimu panujícímu v zemi galského kohouta však starohrabě členství odmítl a soustředil se zejména na hlavní, avšak nenaplněný cíl výpravy, jímž byla snaha o navrácení panství Dolní Salm, zkonfiskovaného Napoleonem.⁶⁹⁶

V souvislosti s analýzou vlivů a dopadů četných zahraničních cest „Rumforda Moravy“ je důležité zmínit události spadající do doby po jeho návratu z Francie, které představovaly zásadní změnu v životě osvíceného starohraběte. V roce 1806, kdy se Hugo František po delší nepřítomnosti opět ocitl ve vlasti, pověřil kníže Karel Josef svého syna řízením rodových podniků a dohledem nad nimi.⁶⁹⁷ O pět let později mu za doživotní rentu přenechal a předal do vlastnictví panství Rájec a Blansko, jež Hugo František spravoval až do své smrti ve druhé polovině třicátých let 19. století.⁶⁹⁸ Neméně důležitý je také fakt, že se Salm podílel na vzniku strojírně v Doubravici nad Svitavou. Tato továrna, jež byla založena na samotném sklonku roku 1810 a která je považována za první strojírně v zemi,⁶⁹⁹ byla podle počátečních písmen příjmení svých zakladatelů, k nimž kromě něj patřil Johann Arzberger a Georg Wilhelm Götz, nazvána SAG.⁷⁰⁰ Dědictví a plody dříve uskutečněných výprav starohraběte, během nichž se Salm seznamoval s nejnovějšími vynálezy, technologiemi a postupy, tudíž nepochybně souvisejí s existencí a řízením či spoluřízením uvedených závodů.

---

⁶⁹² Přestože to Hormayr neuvádí zcela explicitně, je po přihlédnutí k jím zmiňovaným informacím vážícím se k výpravám Hugo Františka podniknutým v dalších letech pravděpodobné, že se ani ony neobešly bez návštěv průmyslových závodů. Srov. J. von HORMAYR, *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*, Jg. 29, s. 565.

⁶⁹³ Tamtéž, s. 564.

⁶⁹⁴ Jindřich ČELADÍN, *Vídeňská sochařská škola a blanenská umělecká litina*, in: Václav Zdráhal (ed.), *Tradice a současnost železářské výroby VI. Materiály z konference konané v Muzeu Dr. Bohuslava Horáka v Rokycanech ve dnech 19.–21. 10. 2010*, Rokycany 2010, s. 22.

⁶⁹⁵ J. von HORMAYR, *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*, Jg. 29, s. 566.

⁶⁹⁶ J. SEDLÁŘOVÁ, *Hugo Franz Salm*, s. 22.

⁶⁹⁷ Bohumír Smutný chybně uvádí rok 1807. Srov. B. SMUTNÝ, *Moravská šlechta mezi protoindustrializací a průmyslovou revolucí. Podnikatelské aktivity pozemkové aristokracie v 18. a 19. století*, in: T. Knoz – Jan Dvořák (edd.), *Šlechta v proměnách věků. Země a kultura ve střední Evropě*, sv. 17, Brno 2011, s. 187.

⁶⁹⁸ P. TOMÁŠEK, „*Bůh Vás ochraňuj před žijícími umělci!*“, in: A. Březinová – T. Zapletal (edd.), Brno – moravský Manchester, s. 102.

⁶⁹⁹ B. SMUTNÝ, *Moravská šlechta mezi protoindustrializací a průmyslovou revolucí*, in: T. Knoz – J. Dvořák (edd.), *Šlechta v proměnách věků*, sv. 17, s. 187. Smutný mylně informuje o roku 1812. Srov. tamtéž.

⁷⁰⁰ Smlouva mezi Salmem, Arzbergerem a Götzem byla uzavřena 28. prosince 1810, nicméně společnost jako taková vznikla reálně až později. Viz blíže J. JANÁK, *J. Arzberger – vídeňský protějšek F. Gerstnera*, in: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity: Řada historická (C43)*, Brno 1986, obzvláště s. 87–88.

Vezmeme-li v úvahu, že se Hugo František na cesty vydal již s určitými plány do budoucna, není možné pochybovat, že jej putování po cizích krajích nesmírně ovlivnilo. Kromě toho, že není zřejmé, zdali, nebo přesněji nakolik byly Salmovy hospodářské ambice výsledkem jeho osvícenského založení (jelikož se ekonomický pragmatismus v menší či větší míře objevoval i u šlechticů a aristokratů žijících v jiné době), vyvstává v případě hodnocení odkazů zahraničních pobytů „Rumforda Moravy“ jiný problém: Přestože jsou obecné dopady jeho výprav více než jasné, konkrétní vlivy lze až na výjimky (jakými bylo například sestrojení spřádacího stroje na vlnu podle plánů přivezených v roce 1801) vysledovat jen velmi těžko. Je totiž otázkou, jestli byly jednotlivé kroky, k nimž „Rumford Moravy“ v průběhu času přistoupil, inspirovány zahraničními zkušenostmi přímo, nebo pouze nepřímo.

Uvedená informace souvisí se skutečností, že k modernizaci Salmových závodů nepřispěly jenom pobyty v cizích zemích, ale také Karel Reichenbach, významný vědec, s nímž se „Rumford Moravy“ seznámil v laboratoři vídeňského profesora technické chemie Paula Traugotta Meissnera.⁷⁰¹ V roce 1821 se Hugo František rozhodl Reichenbacha pozvat do Blanska a v polovině dvacátých let 19. století mu nabídl post ředitele zdejších železáren.⁷⁰² Rozvoj tohoto podniku byl tudíž výsledkem součinnosti starohraběte, který se v západní Evropě seznámil s nejmodernějšími trendy, a jím najatého odborníka.⁷⁰³ Díky velkému přehledu mohli Salm a Reichenbach zavádět do praxe vyspělé technologie uplatňované v zahraničí a budovat nové součásti průmyslového komplexu, jakými byly například hamry, kuplovací pec, válcovna, slévárna a modelárna. Samostatnou kapitolu pak představují moderní stroje, jež se v továrnách Hugo Františka nacházely. V této souvislosti stojí za zmínku zejména fakt, že právě v Blansku sestavil roku 1831 německý inženýr Ludwig Georg Treviranus první průmyslově využitelný parní stroj domácí provenience, určený k převodu pohybu pístu na rotační pohyb a k pohonu dalších zařízení za pomoci transmisí.⁷⁰⁴ Salmovy železárny, propojené velmi úzce s SAG,⁷⁰⁵ také konstruovaly součásti pro velké závody, hydraulické lisy nebo dmychadla podle anglických vzorů.⁷⁰⁶ V neposlední řadě nelze opomenout ani skutečnost, že

---

⁷⁰¹ J. PILNÁČEK, *250 let blanenských železáren 1698–1948*, s. 81 uvádí, že k prvnímu setkání Salma a Reichenbacha došlo v roce 1818, zatímco v práci Karel Bedřich ABSOLON, *Carl Ludwig Reichenbach (1788–1869)*, in: Sborník Muzea Blansko 99, Blansko 1999, s. 55 je zmíněn rok 1816.

⁷⁰² H. WANKEL, *Bilder aus der Mährischen Schweiz und ihrer Vergangenheit*, s. 123.

⁷⁰³ Reichenbachův podíl na zvýšení úrovně salmovských podniků vyzdvihuje například práce Valerie ABSOLONOVÁ – Věra BEDNÁŘOVÁ, *Blanenská léta Med. Dr. Jindřicha Wankla*, in: Vlastivědný věstník moravský, roč. 22, 1970, č. 2, především s. 184.

⁷⁰⁴ Jiří KUČERA, *Treviranus – báječný muž na dýmajících parostrojích*, in: Sborník Muzea Blansko 2011, Blansko 2011, s. 93–94.

⁷⁰⁵ J. JANÁK, *Protoindustriální období Moravy a Slezska*, in: T. Knoz (ed.), *Morava v době baroka*, s. 149.

⁷⁰⁶ Miloš KREPS, *Dějiny blanenských železáren I. Do roku 1897*, Brno 1978, s. 82.

v Blansku byla produkována litina (a obzvláště pak litina umělecká),⁷⁰⁷ o níž se starohrabě zajímal již během svého pobytu na Britských ostrovech v roce 1801 a s jejíž výrobou se chtěl seznámit.⁷⁰⁸

Podnikatelské aktivity Hugo Františka, ovlivněné do jisté míry jeho zahraničními cestami, se ovšem netýkaly jen a pouze blanenských železáren a doubravického SAG. Jako určité dědictví Salmovy návštěvy Berlína z konce 18. století může být vnímáno založení cukrovaru v Rájci nad Svitavou, zřízeného roku 1836, tedy na samém sklonku života „Rumforda Moravy“.⁷⁰⁹ Přestože jeho vznik v žádném případě nebyl přímým důsledkem aristokratovy výpravy do Pruska (jelikož by k němu patrně bývalo došlo daleko dříve než 38 let po návratu starohraběte do vlasti), sehrál i zde určitou roli prvopočáteční zájem Hugo Františka o problematiku cukrovarnictví, kvůli němuž se Salm do Berlína vydal a jenž byl umocněn navázáním kontaktů s významnými německými vědci.⁷¹⁰

Pakliže se nebudeme soustředit jenom na konkrétní kroky starohraběte, sluší se zmínit jiné záležitosti, neboť na základě aktivit „Rumforda Moravy“ lze rovněž poukázat na roli tradičních elit v procesu industrializace. Z činnosti Hugo Františka je totiž patrné, že ani aristokracii není možné upřít podíl na šíření a rozvoji průmyslové revoluce, která byla v první polovině 19. století (pokud nám jde o české země) teprve na samém počátku.⁷¹¹ Z uvedeného zároveň vyplývá, že i někteří zástupci této skupiny projeví – a to navzdory sílící konkurenci ze strany podnikavé buržoazie – schopnost přizpůsobit se novým podmínkám panujícím v hos-

---

⁷⁰⁷ Toto téma je již poměrně dobře zpracováno v sekundární literatuře. Produkci litiny v Blansku se věnují například práce J. SEDLÁŘOVÁ, *Blanenská litina a její průkopník starohrabě Hugo Franz Salm (1776–1836)*, in: T. Petrasová – H. Lorenzová (edd.), *Opomíjení a neoblíbení v české kultuře 19. století*, s. 195–211, J. ČELADÍN, *Vídeňská sochařská škola a blanenská umělecká litina*, in: V. Zdráhal (ed.), *Tradice a současnost železářské výroby VI*, s. 22–28, Dagmar BAUMANNOVÁ, *Z historie železářství na Blanensku a umělecká litina*, in: *Sborník muzea Blansko 2001*, Blansko 2001, s. 63–71, Vratislav GROLICH, *Vývoj uměleckého liti v Blansku v posledních desetiletích*, in: *Z dějin hutnictví 21*, Praha 1993, s. 55–57, nebo TÝŽ *Umělecký ateliér Salmových železáren v Blansku*, in: *Z dějin hutnictví 36*, Praha 2006, s. 57–59.

⁷⁰⁸ P. STRZEMCHA, *Hugo Franz Altgraf zu Salm (zum 140. Geburts- und 80. Todestage)*, in: *Zeitschrift des Vereines für Geschichte Mährens und Schlesiens*, Jg. 20, 1916, Nr. 1–2, s. 19.

⁷⁰⁹ Michal Konečný a Petr Tomášek informují o tom, že se jednalo o první cukrovar na Moravě. Viz M. KONEČNÝ, *Stručné dějiny knížat ze Salm-Reifferscheidtu*, Libice nad Cidlinou 2003, nestr. a P. TOMÁŠEK, *Aristokracie vkusu. Umělecký mecenát a sběratelství knížat ze Salm-Reifferscheidtů v 19. století. Disertační práce Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně*, Brno 2017, s. 56. Starohraběte však v tomto případě předstihl Karel Maxmilián svobodný pán z Dalbergu, který v Kostelním Vydří u Dačic založil cukrovar již v roce 1829. Srov. například František DUDEK, *Vývoj cukrovarnického průmyslu v českých zemích do roku 1872*, Praha 1979, s. 29.

⁷¹⁰ Zajímavé je, že ačkoliv Hugo Františka inspirovalo německé prostředí, sehrály v první polovině 19. století hlavní roli především trendy proudící z Francie. I Dalbergův cukrovar v Kostelním Vydří (jenž brzy zanikl) byl ostatně vytvořen podle francouzských vzorů. Srov. B. SMUTNÝ, *Po stopách kostky cukru v Dačicích (O jednom světovém prvenství)*, Dačice 2013, s. 6.

⁷¹¹ V českém prostředí je patrné i v současné době nejrozšířenější periodizace Jaroslava Purše, který počáteční stádium průmyslové revoluce na našem území vymezuje přelomem 18. a 19. století na jedné straně a rokem 1848 na straně druhé. Viz blíže Jaroslav PURŠ, *Průmyslová revoluce v českých zemích*, Praha 1960, s. 9.

podářské sféře a ochotu přijímat inovace.⁷¹² Důkazem jsou ostatně cesty starohraběte, jež částečně přispěly k šíření moderních technologií do střední Evropy, a to jak z Velké Británie a Pruska, tak z jiných oblastí, jež „Rumford Moravy“ navštívil.

V rámci shrnutí vlivů Salmových zahraničních pobytů je zapotřebí upozornit ještě na několik záležitostí, z nichž jedna souvisí s faktem, že si Salm v cizích zemích prohlížel zahrady vznikající podle nových trendů. Hugo František a jeho otec Karel Josef se totiž rovněž soustředili na vytváření přírodně krajinářského parku v okolí zámku v Rájci nad Svitavou, v němž však i poté převažovaly spíše formální prvky typické pro zahradní tvorbu předchozích dob.⁷¹³ Vzhledem ke skutečnosti, že se Salm – což je nutné zdůraznit – v zahraničí střetával s plody osvícenství a romantismu (k nimž se neřadí jenom Wörlitz Leopolda III. Anhaltsko-Desavského), nesmí být opomenut jeho vztah k architektuře a umění, který byl velmi pozitivní. Dokládá to ostatně existence rájecké zámecké obrazárny, již Salm za pomoci svého přítele Josefa Hormayra obohatil o díla romantických malířů,⁷¹⁴ nebo jeho finanční příspěvek na zřízení vídeňského pomníku věnovaného Heinrichu Collinovi, nadanému básníkovi a jednomu z představitelů romantismu.⁷¹⁵

Jestli ale byly i tyto aktivity, jež nepochybně souvisejí s osvícenskou filozofií či myšlenkami romantismu, ovlivněny pobyty „Rumforda Moravy“ v cizích zemích, je otázkou. Ačkoliv nelze v žádném případě popřít, že rovněž ony formovaly vkus, estetické cítění a ideové směřování a tíhnutí myslí starohraběte, které hrálo při vytváření rájeckého parku a zdejší obrazárny klíčovou roli a jež možná zapříčinilo Salmův pozitivní vztah ke Collinovi i tvorbě dalších romantiků, není pravděpodobné, že se zahraniční zkušenosti v uvedených činnostech odrazily v takové míře, jako tomu bylo u jeho podnikatelských aktivit. Určité kulturní oboha-

---

⁷¹² Milan Myška zdůraznil, že se aristokratičtí podnikatelé zasloužili o systematické zavádění novinek, v důsledku čehož přispěli k progresivnímu rozvoji některých odvětví průmyslu (a mimo jiné železářství). Kromě Hugo Františka Salma může jako příklad posloužit činnost olomouckého arcibiskupa kardinála Rudolfa Habsburského ve Vítkovicích, hrabat Mittrowských v Sobotíně u Šumperka nebo knížat Fürstenbergů v Králově Dvoře na Berounsku. Srov. Milan MYŠKA, *Proto-industriální železářství v českých zemích. Robota a jiné formy nucené práce v železářských manufakturách*, Ostrava 1991, s. 87 nebo TÝŽ, *The Industrial Revolution: Bohemia, Moravia and Silesia*, in: M. Teich – R. Porter (edd.), *The Industrial Revolution in National Context*, s. 260. Ze zástupců badatelů zastávajících názor, že šlechtické elity byly zainteresovány pouze na zachování statutu quo a příliš se na podobnou činnost nesoústředily, je možné zmínit například Jiřího Matějčka. V tomto ohledu viz zejména studii Jiří MATĚJČEK, *Šlechta v českých zemích v 19. století (první pokus o přehled)*, in: Slezský sborník, roč. 98, 2000, č. 4, s. 279–299.

⁷¹³ M. KONEČNÝ, *Zámek Rájec nad Svitavou*, s. 153.

⁷¹⁴ Těto galerii se věnují například práce Lubomír SLAVIČEK, *Zámecká obrazárna v Rájci nad Svitavou a sběratelství rodů ze Salm-Reifferscheidtů ve světle pramenů*, in: *Opuscula historiae artium. Časopis Semináře dějin umění Filozofické fakulty Masarykovy univerzity*, roč. 63, 2014, č. 1–2, s. 94–119, TÝŽ – P. TOMÁŠEK (edd.), *Aristokracie ducha a vkusu. Zámecká obrazárna Salm-Reifferscheidtů v Rájci nad Svitavou*, Brno – Kroměříž 2016 či nejnověji TÝŽ, *Aristokracie vkusu*, s. 56–153.

⁷¹⁵ ANONYM, *Ueber das Denkmahl des k. k. Hofrathes und Ritters des Leopold-Ordens, Heinrich Joseph Edlen von Collin*, Wien 1813, nestr.

cení, jež je rovněž možné vnímat jako dědictví putování Hugo Františka, totiž bylo pouze jakýmsi vedlejším produktem jeho cest, neboť tím hlavním bylo (a vzhledem k předem stanoveným cílům i mělo být) již zmiňované šíření technologií mezi západní Evropou na jedné straně a habsburskou monarchií, resp. Rakouským císařstvím na straně druhé.

Kromě cest, jež sám podnikl, existuje nicméně ještě jedna věc, jejímž prostřednictvím lze poukázat na vztah Hugo Františka ke kolébce industrializace a která má velkou výpovědní hodnotu o jeho snaze rozšířit povědomí o plodech průmyslové revoluce. Bezprostředně po skončení napoleonských válek se totiž do Velké Británie spolu se svým bratrem Ludvíkem vypravil arcivévoda Jan, císařův mladší bratr, jenž v ostrovním království – stejně jako kdysi „Rumford Moravy“ – navštěvoval továrny, doly a hutě a který zde obdivoval propracované parní stroje. Přestože se na první pohled může zdát, že tato cesta nesouvisí s osobností starohraběte a jeho činností, je opak pravdou.

Britská výprava arcivévody Jana a její spojitost se starohrabětem Salmem

Pakliže není těžké naleznout společné rysy mezi Hugo Františkem a Berchtoldem, nelišil se Salm v mnohém ani od arcivévody Jana, vojevůdce, politika, mecenáše umění a stoupence technického pokroku. Jan se narodil v roce 1782 v italské Florencii (do níž nedlouho poté zavítal i „rakouský Howard“) jako devátý syn toskánského velkovévody Petra Leopolda, pozdějšího císaře Leopolda II., a Marie Ludoviky Neapolsko-Sicilské. Skutečnost, že se už od útlého věku pohyboval v osvícenském prostředí, které kolem sebe vytvářel jeho otec, ovlivnila i pozdější činnost a aktivity arcivévody. V Toskánsku, v centru reformního dění, totiž získával první znalosti, prohlubované následně ve Vídni, kam se chlapec přestěhoval poté, co svého bratra na trůnu habsburského soustátí vystřídal v roce 1790 Leopold II.

Osvícensky panující Leopold měl také značný podíl na tom, že se Jan již brzy začal seznamovat s přírodními vědami, jež ho – obdobně jako Salma – přitahovaly i v dospělosti.⁷¹⁶ Právě k nim projevovaná náklonnost byla jednou z příčin arcivévodova tíhnutí k průmyslu,⁷¹⁷ což je další věc, která arcivévodu pojí s Hugo Františkem. Než se ale Habsburkův zájem o moderní technologie projevil naplno, uplynulo poměrně mnoho let, během nichž se Jan soustředil na jiné věci. Po krátkém studiu válečného umění se totiž zapojil do několika bitev na-

⁷¹⁶ Christian H. STIFTER, *Der Aufklärer in der Lederhose. Erzherzog Johann und die Volksbildung des 19. Jahrhunderts*, in: Karlheinz Wirnsberger (ed.), *Erzherzog Johann – Visionär der Habsburger* (Symposiumsband vom 15. Mai 2009), Jagdmuseum, Stainz/Universalmuseum Joanneum, Graz 2009, s. 132–133.

⁷¹⁷ Viz Bruno BINDER-KRIEGELSTEIN, *Erzherzog-Johann-Gedächtnisausstellung*, Graz 1959, s. 393.

poleonských válek. Jedna z nich proběhla u Hohenlindenu, kde spojené bavorsko-rakouské oddíly vedené Janem (jenž byl už předtím svým starším bratrem císařem Františkem jmenován generálmajorem rakouské armády) utrpěly porážku.

Pokud se nebudeme soustředit na další válečné akce, jichž se Habsburk zúčastnil, sluší se zmínit události roku 1815. Tehdy byl arcivévoda císařem pověřen, aby se vypravil do Benátska a Milánska, jež vídeňský kongres přiřknul Rakousku, a přijal jménem panovníka hold zástupců zdejších obyvatel.⁷¹⁸ Ze severní Itálie se následně nakrátko přesunul do Heidelbergu či do Basileje, kde strávil několik měsíců. Už jeho švýcarští učitelé Armand Mottet a Johannes Müller v něm vzbudili nadšení pro Švýcarské spříseženstvo,⁷¹⁹ umocněné právě touto cestou. Během svého pobytu v zahraničí totiž Habsburk poznamenal, že se jedná o „nejhezčí zemi“, jíž se „rovnají pouze Horní Rakousy, Štýrsko a pak Tyrolsko“.⁷²⁰ Z Basileje, kde pobýval až do září, pokračoval do Paříže, v níž se ocitl nejpozději na začátku října 1815. Brzy poté však následoval další příkaz císaře. Arcivévoda se měl tentokráte vydat do Anglie, aby se setkal s princem regentem, pozdějším králem Jiřím IV., a tlumočil mu Františkův pozdrav.⁷²¹ Této diplomatické mise související s koncem dlouhých válek a faktem, že Británie a Rakousko měly značný podíl na porážce Napoleona, se zúčastnil i jejich mladší bratr Ludvík, který mezi lety 1815 a 1816 s Janem procestoval Anglii a Skotko. Pobyt rakouských arcivévodů v dílně světa totiž neskončil bezprostředně po setkání s princem regentem, ale pokračoval seznamováním se s krásami a specifiky ostrovního království, během nějž nechyběly – jak ostatně vyplývá z předchozích stránek – ani prohlídky průmyslových závodů.⁷²²

O to, aby výprava dvou Habsburků neupadla zcela v zapomnění, se postaral Hugo František Salm a Josef Hormayr. Hormayr, dobrý přítel starohraběte, totiž s arcivévodou udržoval již delší dobu kontakt. Patriotisticky založený historik pocházející z Tyrolska se během napoleonských válek zapojil do obrany vlasti před nepřátelskými vojsky a později se stal členem tzv. Alpského spolku (Alpenbund), jenž byl zformován v letech 1812 a 1813 jako hnutí odporu proti císařovi Francouzů a jehož patronem byl právě mladý arcivévoda. Na

⁷¹⁸ Carl August SCHIMMER, *Das Leben und Wirken des Erzherzogs Johann von Oesterreich nach Originalquellen und Urkunden*, Mainz 1849, s. 44.

⁷¹⁹ Brigitte HAMANN, *Habsburkové. Životopisná encyklopedie*, Praha 2010, s. 170.

⁷²⁰ Citováno dle: Anton SCHLOSSAR, *Erzherzog Johann von Oesterreich und sein Einfluß auf das Culturleben der Steiermark. Originalbriefe des Erzherzogs aus den Jahren 1810–1825. Beitrag zur Culturgeschichte Oesterreichs, mit einer Einleitung, Erläuterungen, Anmerkungen und einem Anhang urkundlicher Beilagen zur Zeitgeschichte*, Wien 1878, s. 136.

⁷²¹ C. A. SCHIMMER, *Das Leben und Wirken des Erzherzogs Johann von Oesterreich nach Originalquellen und Urkunden*, s. 53.

⁷²² Důraz, který byl kladen na prohlídky továren, zmiňuje například F. J. A. SCHNEIDAWIND, *Das Leben des Erzherzogs Johann von Oesterreich*, Schaffhausen 1849, s. 254, z prací vydaných ve 20. století například Viktor THEISS – G. KLINGENSTEIN, *Erzherzog Johann, der steirische Prinz*, Wien – Graz – Köln 1981, s. 68 nebo Othmar PICKL, *Erzherzog Johann von Österreich. Sein Wirken in seiner Zeit*, Graz 1982, s. 145.

doporučení Hormayra Habsburk po návratu z britského putování svěřil svůj deník do rukou „Rumforda Moravy“, ⁷²³ který po úpravách a doplněních vytvořil z Janových zápisků ucelené pojednání o pobytu arcivévody, uložené dnes mezi dalšími dokumenty v Salmově pozůstatosti. ⁷²⁴ Text, na jehož vzniku se patrně podíleli synové Hugo Františka či další osoby pohybující se v jeho okruhu (o čemž svědčí například střídající se rukopisy), vyšel po dalších zásadách a nutném zestručnění v několika článcích publikovaných v letech 1816 a 1817 v Hormayrově *Archivu pro geografii, historii a státnické a válečnické umění* (*Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*). ⁷²⁵ Zajímavé je, že britská cesta rakouských arcivévodů nebyla vylíčena čistě z pohledu Jana, nýbrž také z perspektivy „Rumforda Moravy“, jelikož Habsburkovy ryze subjektivní dojmy a pocity částečně doplnil Salm – což se sluší zdůraznit – o informace vycházející z vlastních zkušeností, nasbíraných během dobrodružné mise do dílny světa v roce 1801. Přestože se na některých místech jednalo pouze o drobné vpisky o rozšíření Janových popisů průmyslových podniků a ačkoliv není v mnoha případech lehké soudit, zdali je autorem jednotlivých pasáží Hugo František, nebo císařův bratr, je možné toto pojednání vnímat jako svědectví o dvou výpravách. Jejich účastníci totiž s největší pravděpodobností cestovali podle plánu vytvořeného Rudolphem Ackermannem, zmíněným v souvislosti s britskou misí starohraběte z počátku 19. století, a proto se také ocitli ve stejných městech či továrnách. ⁷²⁶

O samotném začátku Janova pobytu na Britských ostrovech se však čtenář „arcivévodova“ deníku (nebo přesněji jeho upravené verze) nedozví prakticky nic. První záznamy se věnují až odjezdu císařových bratrů z Londýna a jejich následnému putování po anglických a skotských hrabstvích. O prvních dnech strávených v dílně světa nicméně informují Janovi životopisci. Poté, co se na francouzském pobřeží nalodili, ocitli se mladí Habsburkové 22. října na britské půdě. Z Doveru pokračovali s doprovodem vyslaným princem regentem až do Londýna, kde byla pro jejich potřeby vyhrazena luxusní apartmá hotelu nacházejícího se na Oxford Street. ⁷²⁷ Po přijetí u následníka trůnu následovaly slavnostní večeře, plesy a další společenské události, během nichž se Jan a Ludvík setkávali s diplomaty či se zástupci zdejší šlechty a aristokracie.

---

⁷²³ V. THEISS, *Leben und Wirken Erzherzog Johanns*, Graz 1960, s. 17. Přestože to z daného textu není zcela zřejmé, vzešla iniciativa od Salma, kterému Habsburk poskytl náhled do svého deníku.

⁷²⁴ MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů – Rájec nad Svitavou, knihy 40–42, inv. č. 434.

⁷²⁵ Viktor Theiss a Grete Klingenstein informují o tom, že se Janova výprava dočkala už v 19. století pozornosti několika dalších autorů, již o ní pojednali. Srov. V. THEISS – G. KLINGENSTEIN, *Erzherzog Johann, der steirische Prinz*, s. 185.

⁷²⁶ J. SEDLÁŘOVÁ, *Hugo Franz Salm*, s. 12.

⁷²⁷ C. A. SCHIMMER, *Das Leben und Wirken des Erzherzogs Johann von Oesterreich nach Originalquellen und Urkunden*, s. 54.

To, co však „Rumforda Moravy“ zajímalo nejvíce, byl program dalších dní, týdnů a měsíců, o němž jím vytvořený dokument pojednává. Janova „první cesta do provincií Anglie“, ⁷²⁸ jejíž průběh starohrabě podle svědectví Habsburka na několika stech stranách vylíčil, začala 5. listopadu 1815: „V osm hodin ráno jsme vyjeli z Londýna, brzy jsme dosáhli předměstí, to se zvětšuje denně, vždy se staví nové uličky i domy na spekulace, které se pak brzy zalidní [...].“⁷²⁹ Nedlouho poté si bratři císaře Františka prohlédli St. Albans, městečko v hrabství Herfordshire, a zdejší kostel, který je „postavený v kříži“, velmi veliký“ a zařízený v různých stylech.⁷³⁰

Již brzy na řadu přišly návštěvy průmyslových podniků, během nichž se plně projevilo Janovo nadšení pro moderní technologie. Například v Lutonu, situovaném jen několik desítek kilometrů severně od britské metropole a představujícím jednu z prvních zastávek na cestě, viděl přádelnu, která „se skládá ze tří vedle sebe ležících budov“ a v níž se nacházely spřádací stroje podobné vynálezům používaným v bavlnářském průmyslu.⁷³¹ Ani další továrny, jež ho rovněž velmi zaujaly, na sebe nenechaly dlouho čekat, neboť ještě téhož dne obdivoval vybavení závodů, jejichž prohlídku v deníku doplněném později Hugo Františkem patřičně komentoval.

Z Lutonu odjeli arcivévodové do Hatfieldu, kde na vlastní oči spatřili oblíbenou rezidenci Alžběty Tudorovny. O zámku, v němž „panenská královna“ pobývala, Jan napsal, že je „sám o sobě [...] starý“ a „nepravdělně postavený“.⁷³² Kromě zbroje, brnění, praporů a bust znázorňujících vévodu z Wellingtonu, pruského maršála Blüchera a ruského cara Alexandra, kteří se zasadili o porážku císaře Napoleona, jej v Hatfieldu zaujal pokoj se starým porcelánem, oranžerie a jiné místnosti, jež neopomenul zmínit: „Skrze pěkné staré schodiště z dubového dřeva se vstupuje do horního poschodí, galerie s deštěním, pěkného přijímacího pokoje [a] knihovny, v níž se tráví velká část dne.“⁷³³

Nedlouho poté Habsburk navštívil Beechwood Park, usedlost Johna Sebrigta, anglického politika a významného zemědělského inovátora. Zde jej nadchl zejména stroj sloužící k odhazování sena, který „plně splňuje účel“, „zvedá seno do výšky, jako kdyby ho člověk hodil za sebe vidlemi“ a „vysypává jej rovnoměrně“.⁷³⁴ Jan si prohlédl i Woburn Abbey, kla-

⁷²⁸ MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů – Rájec nad Svitavou, kniha 40, inv. č. 434, fol. 1.

⁷²⁹ Deníkový záznam z 5. listopadu 1815, tamtéž.

⁷³⁰ Tamtéž, fol. 2.

⁷³¹ Tamtéž, fol. 5–6.

⁷³² Tamtéž, fol. 6.

⁷³³ Tamtéž, fol. 7.

⁷³⁴ Deníkový záznam ze 4. listopadu 1825, tamtéž, fol. 25. V tomto případě je nutné upozornit na to, že uvedené poznámky následují až po zápisech vztahujících se k 5. listopadu. Bohužel však není jasné, zdali místa zmíněná

sicistické sídlo vévody z Bedfordu, o jehož interiérech (připomínajících do určité míry muzejní expozici) poznamenal následující: „Z pokojů se jde do knihovny, která je velmi obsáhlá a zahrnuje všechny pěkné anglické práce ze všech oborů, skládá se ze tří částí oddělených sloupy [...]. Skrze [...] schodiště jsme došli do galerie, kde byly představeny všechny kroje Andalusie [...], na ni navazuje Kulečnickový pokoj a dvě další místnosti, byt paní domu se třemi pokoji a pána se dvěma. V předsáli je busta Napoleona z kararského [sic] mramoru, v obou bytech ještě malá oddělení knih.“⁷³⁵

Návštěva Woburn Abbey je ale zajímavá především z jiného důvodu. Majitelé zámku se totiž již před Janovou návštěvou rozhodli založit zde rozsáhlý krajinářský park, na jehož vytváření se podílel mimo jiné Humphry Repton. Skutečnost, že se Habsburk ocitl ve Woburn Abbey (do nějž na samotném začátku 19. století zavítal také Salm), dokládá, že se stejně jako Jan Rudolf Czernin nebo Alois Josef z Liechtensteina i on v zahraničí střetával s pitoreskními zahradami. Je proto logické, že se arcivévoda jako člověk žijící v době doznívajícího osvícenství a nastupujícího romantismu měnil v pozorovatele přírody, a to jak té upravené lidskou rukou, tak přírody panenské, kontrastující s vysokými továrními komíny éry průmyslové revoluce. Ani císařovi bratři tudíž neopomenuli prohlídku bezprostředního okolí šlechtického sídla, působícího značně exoticky: „Dále se skrze táhnoucí se chodbu přichází do zahrady, k čínskému rybníčku a letohrádku, který je zdobený čínským a japonským nádobím, a kolem tohoto rybníčku, jenž tvoří pěknou část [areálu], jsme šli do parku, kde nám byla za uzavřeným plotem ukázána lama [...].“⁷³⁶ Lama ale nebyla jediným zvířetem, jež Jan viděl, jelikož v deníku uvedl, že zde vévodové z Bedfordu chovají rovněž pštrosy, antilopu nebo mravečníka.⁷³⁷ Ačkoliv se Habsburkovi zahrady velmi líbily (stejně jako některé pokoje v zámku, nábytek či obrazy od starých mistrů), pronesl, že „nejhezčí ozdobou zůstávají přece jenom sbírky knih, na něž se dá narazit více méně všude“.⁷³⁸

V blízkosti Woburn Abbey spatřil mladý arcivévoda dva nejmenované parky a zámky, z nichž jeden byl postaven „v novějším“, zatímco druhý „ve starém stylu“.⁷³⁹ Brzy po nich přišlo na řadu další šlechtické sídlo. Konkrétně se jednalo o Beadesert House Henryho Wil-

---

před Beechwood Parkem navštívil Jan před 4. listopadem (ačkoliv jsou tyto zápisy označeny až datem dalšího dne), nebo jestli se jedná například o dodatečně zařazené informace.

⁷³⁵ Deníkový záznam z 5. listopadu, tamtéž, fol. 29–30.

⁷³⁶ Tamtéž, fol. 31.

⁷³⁷ Tamtéž. Ve stejné době měli být v bezprostřední blízkosti Woburn Abbey chováni i klokan, nicméně o nich Habsburk neinformoval. Srov. Eric BARATAY – Elisabeth HARDOUIN-FUGIER, *Zoo: A History of Zoological Gardens in the West*, London 2002, s. 107.

⁷³⁸ Deníkový záznam 5. listopadu 1815, MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů – Rájec nad Svitavou, kniha 40, inv. č. 434, fol. 31.

⁷³⁹ Deníkový záznam z 6. listopadu 1815, tamtéž, fol. 36.

liama Pageta, markýze z Anglesey, který byl známý taktéž jako hrabě z Uxbrige a jenž několik měsíců před návštěvou císařových bratrů bojoval proti Napoleonovi u Waterloo. O Pagetově alžbětinské usedlosti pak Jan pronesl následující: „Zámek je starodávny, současný majitel nechal vnitřní rozčlenění zčásti upravit, mnohé doplnit a rozšířit okolí, což [...] ještě není dokončeno.⁷⁴⁰ [...] Park je široký mnoho hodin [cesty] na sever a východ a pojímá v sobě celou skupinu pahorků, skládá se z velké pastviny s jednotlivými mohutnými duby, v roklicích [jsou] světlejší lesy a křoví, za zámkem pěkný malý les [...].“⁷⁴¹ V Beaudesert House se Jan seznámil s několika britskými šlechtici a aristokraty účastnicími se lovu, již byli – podobně jako on a Ludvík – Pagetovými hosty. Arcivévoda byl také překvapen (ačkoliv po odjezdu z Florencie vyrůstal na habsburském dvoře ve Vídni, kde stále přežíval španělský dvorní ceremoniál) přísnou etiketou týkající se požadavků kladených na oblékání či chování u stolu, které byly při podobných akcích vždy dodržovány a jichž se musel řídit i on.

Z rezidence markýze z Anglesey odjeli bratři do Lichfieldu, nacházejícího se nedaleko Birminghamu. Vzhledem k faktu, že prohlídky velkých průmyslových center měly teprve přijít v následujících dnech a týdnech, zajímal se třiatřicetiletý Jan v malém městečku v hrabství Staffordshire o jiné záležitosti. Jeho pozornost si totiž plně zasloužil „pozoruhodný katedrální kostel“, jenž „stojí volně“ a je „postaven v nejstarším stylu“.⁷⁴² Tuto stručnou charakteristiku vzápětí doplnil arcivévodův (či možná částečně Salmův) podrobný popis stavby: „[...] uprostřed fasády je brána rozdělená sloupy a dekorace, všechny s figurami, nahoře nad branou řada téměř nerozeznatelných postav, kromě toho velké okno, na obou stranách dvě velmi zašpičatělé věže. Nejprve se dojde do lodě se dvěma postranními chodbami zcela postavenými v pravém gotickém stylu [...]. Střední část je od bočních oddělena sloupy, na obou stranách [se nacházejí] okna, která jsou velmi pěkně zdobená. Kostel je postaven na půdorysu kříže, postranní části jsou prostřední podobné, v postranních lodích [jsou] všude mramorové pomníky z novějšího času. Stěna plná gotických dekorací odděluje zadní část nebo chór od zbytku kostela, na první jsou velké varhany u chóru. Nejkrásnější částí, jelikož je bohatá na gotické ornamenty, jsou křesla biskupa a duchovenstva [...].“⁷⁴³

Po Lichfieldu začal arcivévoda obdivovat moderní tvář Velké Británie, jelikož v jeho programu začaly přibývat návštěvy průmyslových podniků. Například v Derby si nedočkavý Habsburk poznamenal toto: „Ubytovali jsme se v Old George, dobrém hostinci (jak je tomu

⁷⁴⁰ Jan měl patrně na mysli stavební práce prováděné architektem Johnem Shawem starším.

⁷⁴¹ Deníkový záznam ze 7. listopadu 1815, MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů – Rájec nad Svitavou, kniha 40, inv. č. 434, fol. 45.

⁷⁴² Tamtéž, fol. 49.

⁷⁴³ Tamtéž.

všude v Anglii) a hned jsme tam našli posla, který nás provedl továrnami.“⁷⁴⁴ S ohledem na uvedené je více než jasné, jak a čím Jan a Ludvík trávili čas poté, co dorazili do Derby. Nové postupy a technologie totiž pečlivě sledovali v několika strojírnách či železárnách, ale kromě nich dokonce i v porcelánce. Stejným aktivitám se sourozenci císaře věnovali také v Chesterfieldu. O něm Jan prohlásil, že první věci, již přijíždějící návštěvník vidí, je „velká továrna, která se dala do pohybu prostřednictvím parního stroje“.⁷⁴⁵

Krátká přestávka přerušující prohlídky nejrůznějších závodů, vysokých pecí, hutí a dolů nastala o několik dní později. „[...] jelikož byla neděle,“ zapsal si arcivévoda do deníku, „nemohli jsme vidět žádné továrny.“⁷⁴⁶ Zklamáný Habsburk proto musel na realizaci plánovaných aktivit počkat až do pondělí, kdy pobýval v Sheffieldu: „Tento den byl určen k návštěvě některých z nejznamenitějších továren. Začali jsme hamrem položeným u vody [...], k němuž se dostává přes most. Ten je z kamene, na druhém břehu je viditelná ještě zeď, která patřila ke starému hradu. Hamr také vypadá, ačkoliv je nově vybudovaný, jako kdyby býval kdysi patřil ke starému zámku.“⁷⁴⁷ V Sheffieldu si Jan neodpustil ani prohlídku továrny na výrobu koberců, kde se – stejně jako v mnoha jiných průmyslových podnicích – zaměřil na pracované stroje. Nejinak tomu bylo v jisté šroubárně, jež byla podle jeho názoru a slov „obdivuhodná“.⁷⁴⁸

Poté, co arcivévoda viděl všechno důležité, pokračoval s Ludvíkem v britském putování dál. Vzhledem k faktu, že se nyní ocitli na venkově, ustoupil na chvíli do pozadí jeho zájem o dědictví a plody industrializace, který nyní vystřídal pozorování podzimní krajiny: „Odjeli jsme z Sheffieldu, nejprve po cestě [vedoucí] z Chesterfieldu, [jež] se poté mimo město napravo od něj v západním směru vine k pohoří. Hezké údolí, které člověk sleduje, končí brzy a cesta jde [...] vpřed, ze začátku mezi poli a venkovskými domy, pak [následují] malé domy, všechny postavené z kamene. Konečně začínají pastviny a vysoká planina s prohlubněmi [...]. Děšť, který nás doposud doprovázel, se proměnil ve sníh, jenž na vrcholku ležel několik palců hluboko.“⁷⁴⁹

Ještě téhož dne večer ovšem císařovi bratři dorazili do Manchesteru, centra textilního průmyslu. Ani jemu se nemohli a nechtěli během chvil zde strávených vyhnout. Jana velmi potěšilo, že se setkal s jakýmsi „Mr. Edwardsem“, díky němuž měl příležitost „vidět nejdů-

---

⁷⁴⁴ Tamtéž, fol. 50.

⁷⁴⁵ Tamtéž, fol. 60.

⁷⁴⁶ Deníkový záznam z 12. listopadu 1815, tamtéž, fol. 71.

⁷⁴⁷ Deníkový záznam ze 13. listopadu 1815, tamtéž, fol. 77.

⁷⁴⁸ Tamtéž, fol. 80.

⁷⁴⁹ Deníkový záznam ze 14. listopadu 1815, tamtéž, fol. 85.

ležitější továrny města“.⁷⁵⁰ V tomto případě využil rovněž služby italského obchodníka Vitore Zanettiho, který mu předal seznam všech míst zasluhujících jeho pozornost a informací o nich. Pokud vezmeme v úvahu, na jaké věci se v posledních dnech soustředil zejména, nepřekvapí, že mu Zanetti nedoporučoval v první řadě návštěvu památek, muzeí a galerií, ale především továren, do nichž se se svým bratrem skutečně odebral. Výsledkem třídenního pobytu v Manchesteru tudíž bylo seznámení se s nejrůznějšími předměty, „které se v okolí vyrábějí.“⁷⁵¹

Přestože se Jan – jak dokládá jeho činnost z doby před návštěvou Británie i po ní – zajímal rovněž o historii, umění a architekturu, prozrazují některé zápisy, že tyto záležitosti nebyly hlavní věci, jíž v dílně světa věnoval pozornost. Příkladem mohou být ostatně následující věty z deníku, jejichž autorství lze bez jakýchkoliv pochybností přiřknout jemu: „Nenašel jsem žádný popis továren Manchesteru, zrovna tak málo [bylo k sehnání] o charakteru a velikosti dopravy. To je věc, která chybí na všech znamenitých místech Anglie. Naproti tomu historické pamětihodnosti a památky starého stavebního umění, malebnost krajiny a konečně i veřejné instituce jsou popisovány nadbytečně.“⁷⁵² Přihlédneme-li kromě uvedených slov také k dalším poznámkám (a konkrétně pak k informacím týkajícím se nedělních programů arcivévodky či k určitému zklamání zapříčiněnému nemožností sledování technologických procesů v tento den), je více než jasné, že jeho zájem o kulturu ustoupil (alespoň v průmyslových oblastech) do pozadí.

Z Manchesteru se Jan s Ludvíkem vydali do Worsley, jehož okolí se přinejmenším staršímu z nich velmi líbilo. Při cestě do malého městečka ležícího v severozápadní Anglii totiž arcivévodka poznamenal, že krajina v jeho blízkosti „je jednou z nejhezčích v zemi“.⁷⁵³ Protože brzy přišla neděle, vyměnil Jan návštěvy továren, dolů a hutí opět za pamětihodnosti. Jestliže mu v Manchesteru vše ukazoval již zmíněný Edwards, prohlédl si Worsley v doprovodu jakéhosi „pana Roscoea“.⁷⁵⁴ Urozený cestovatel zhlédl také Roscoeovu kolekci uměleckých předmětů, jíž pečlivě ohodnotil: „Pan Roscoe má ve svém domě sbírku pěkných maleb, obzvláště z italské a staroněmecké školy – v první [jmenované] vyniká především Hlava Krista od Leonarda da Vinci.“⁷⁵⁵ Druhého dne zavítal Jan v doprovodu Roscoeova syna do

---

⁷⁵⁰ Deníkový záznam z 15. listopadu 1815, tamtéž, fol. 89.

⁷⁵¹ Tamtéž.

⁷⁵² Deníkový záznam ze 17. listopadu, tamtéž, fol. 109.

⁷⁵³ Tamtéž, fol. 110.

⁷⁵⁴ Na základě dalších informací uvedených arcivévodkou se nepochybně jedná o Williama Roscoea, anglického bankéře, sběratele, spisovatele a historika známého zejména díky jeho básni *Mount Pleasant* a díle o Lorenzovi Medicejském, pojmenovaném *Life of Lorenzo de' Medici*.

⁷⁵⁵ Deníkový záznam z 19. listopadu 1815, MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů – Rájec nad Svitavou, kniha 40, inv. č. 434, fol. 118.

několika průmyslových podniků v Liverpoolu, a sice mimo jiné do manufaktury na výrobu provazů. Přestože bylo pondělí, vystřídal jeho nadšení další zklamání. Arcivévodova kritika se nyní týkala cukrovaru, do nějž možná kdysi zavítal Salm:⁷⁵⁶ „Rafinerie cukru, kterou jsme si nyní prohlédli, se nevyznačuje ničím jiným než velkou špínou a s rakouskou⁷⁵⁷ nemůže být vůbec srovnávána.“⁷⁵⁸

Jakmile viděli všechno zajímavé i nezajímavé, odebrali se císařovi bratři do Lancasteru, kde se vydali k tamějšímu hradu: „22. [listopadu] ráno jsme vyšli, abychom si prohlédli starý hrad Lancaster, [který] leží na severní straně města na vyvýšenině a tvoří protáhlý celek, na straně vedle něj stojí starobylý kostel. Do hradu se jde skrze bránu ve staré věži, poté se vstoupí na velké nádvoří – odtud je vidět podoba celého [sídla].“⁷⁵⁹ Také v Carlisle v hrabství Cumbria navštívili rakouští arcivévodové místní zámek, v němž byla vězněna Marie Stuartovna a jenž si „zaslouží být viděn“.⁷⁶⁰ Brzy poté se ocitli ve Skotsku, kde spatřili Hamilton Palace, nacházející se ve městě Hamilton. Rozsáhlou palladiánskou rezidenci považoval Jan za „pozoruhodnou, pěkně vystavěnou“ a „staře, ale přepychově zařízenou“.⁷⁶¹

Po parku Châtelherault, ležícím nedaleko Hamiltonu, strávil Habsburk se svým bratrem několik dní v Glasgow, kde se po prohlídkách továren či uhelných dolů zúčastnili několika společenských událostí. Příkladem může být jejich program na konci listopadu, v jehož rámci oslavili konec napoleonských válek: „Večer jsme byli pozváni městem na hostinu, ukázali jsme se v městském domě, kde se jinak konají plesy, a našli jsme tam shromážděné ty nejvybranější [zástupce] šlechty [a] měšťanstva. Po nějakých rozhovorech se šlo ke stolu, pokrm byl dobrý, nepříliš těžký, před a po jídle držel nejvznešenější duchovní modlitbu, pak [...] začaly přípitky, které pronesl mezi námi sedící Lord Provost,⁷⁶² [a sice] králi, princí re-

---

⁷⁵⁶ Sedlářová informuje o tom, že na počátku 19. století starohraběte v Liverpoolu „zaujal moderní cukrovar“. Srov. J. SEDLÁŘOVÁ, *Hugo Franz Salm*, s. 22. Přestože se pravděpodobně jednalo o stejný podnik, v němž se ocitli v roce 1815 habsburští bratři a který se Janovi příliš nelíbil, nedá se tato domněnka potvrdit.

⁷⁵⁷ Z deníkových zápisů nevyplývá, jaký podnik (či podniky, jelikož singulární tvar uvedený v jeho poznámkách mohl být jenom chybou v zápisu) nacházející se v rakouské monarchii měl Jan na mysli. Rovněž je otázkou, zdali se jednalo o cukrovar produkující řepný nebo třtinový cukr. Proto mohlo jít například o rafinerii na výrobu třtinového cukru v Klosterneuburgu u Vídně (založenou roku 1785), ve Vídeňském Novém Městě (vytvořenou roku 1791) nebo o závody fungující od roku 1803 v Sankt Pöltenu, v nichž byla zpracovávána cukrová řepa. Tomáš SADÍLEK – Dana ZADRAŽILOVÁ, *Historie a současný stav cukrovarnictví v Rakousku*, in: *Listy cukrovarnické a řepařské*, roč. 131, 2015, č. 12, s. 392.

⁷⁵⁸ Deníkový záznam z 20. listopadu 1815, MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů – Rájec nad Svitavou, kniha 40, inv. č. 434, fol. 123.

⁷⁵⁹ Deníkový záznam z 22. listopadu 1815, tamtéž, fol. 135.

⁷⁶⁰ Deníkový záznam z 24. listopadu 1815, tamtéž, fol. 146.

⁷⁶¹ Deníkový záznam z 28. listopadu 1815, tamtéž, fol. 156.

⁷⁶² Správně „Lord Provost“ – jedná se o osobu stojící v čele některých skotských měst. Tento titul, který byl obdobou funkce starosty, byl zaveden v Aberdeenu, Dundee, Edinburghu a v Glasgow.

gentovi, královské rodině, našemu císaři, Rusku, Prusku, Schwarzenbergovi, Wellingtonovi, Blücherovi [a] pevnému sjednocení mocností k trvalému míru.“⁷⁶³

K velmi zajímavé zastávce na cestě po Skotsku došlo na začátku prosince, nicméně navzdory jinak detailním zápiskům a podrobným informacím vztahujícím se k jím navštíveným místům udělal Jan nyní výjimku a o Inveraray Castle, pohádkově vyhlížejícím aristokratickém sídle postaveném v duchu gotického revivalu, se zmínil v jediné větě: „Inveraray [sic] je u moře ležící zámek vévodů z Agyll.“⁷⁶⁴ Přestože se Inveraray Castle jakožto plod romantismu značně lišil od většiny staveb, jež znal ze své domoviny, neposkytují v tomto případě deníkové zápisky uspokojivou odpověď na otázku, jaké dojmy v arcivévodově myslí dané místo zanechalo.

Ačkoliv není možné soudit, že by Janova velmi stručná charakteristika skotského zámku (již Salm pravděpodobně ušetřil jakýchkoliv zásahů) byla bývala výsledkem nezájmu o architektonické klenoty Velké Británie, potvrzují poznámky mladého arcivévodoty týkající se návštěvy Edinburghu některé domněnky, vyslovené již ve spojitosti s jeho pobytem v Manchesteru: „Jelikož byla neděle, tak jsme si nemohli prohlédnout žádné pozoruhodnosti města. Abychom zcela neztratili den, rozhodli jsme se přece vidět zdejší zámek.“⁷⁶⁵ Z uvedeného totiž vyplývá, že „pozoruhodnostmi“ neměl Habsburk na mysli historické pamětihodnosti skotské metropole, ale továrny, jejichž prohlídky se musel v daný den zříci.

Navzdory tomu ale i část pondělí vyhradil seznámení se s několika významnými budovami, z nichž jednu představoval Holyroodhouse. K oficiálnímu sídlu britských panovníků, jehož podoba pochází zejména z 16. a 17. století, se vydal po návštěvě univerzity: „Odtamtud jsme jeli k takzvanému Holyrood House [sic], někdejšímu paláci králů Skotska. Leží na úplném východním konci starého města. Tvoří čtyřúhelník, v jehož středu je velké nádvoří. Nyní je určen jako byty vícero z velkých rodů ze Skotska, které se dědí v rodinách. Takto zde mají byty markýz Douglas [nebo] lord Danmore,⁷⁶⁶ v nichž většinou visí staré portréty [...]. Velký sál, ověšený celými portréty skotských králů, slouží ke shromážděním a volbám deputovaných do parlamentu. Pozoruhodné v tomto paláci jsou z historického hlediska pokoje, jež obývala královna Marie Stuartovna.“⁷⁶⁷

---

⁷⁶³ Deníkový záznam z 29. listopadu 1815, MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů – Rájec nad Svitavou, kniha 40, inv. č. 434, fol. 166.

⁷⁶⁴ Deníkový záznam z 2. prosince 1815, tamtéž, fol. 175.

⁷⁶⁵ Deníkový záznam z 3. prosince, tamtéž, fol. 178.

⁷⁶⁶ Správně „Dunmore“.

⁷⁶⁷ Deníkový záznam ze 4. prosince 1815, MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů – Rájec nad Svitavou, kniha 40, inv. č. 434, fol. 185.

Z Edinburghu se bratři vypravili opět na jih do Anglie. Jedním z příštích cílů byl Newcastle upon Tyne, významné průmyslové centrum ležící v blízkosti východního pobřeží. „Protože ještě bylo příliš brzy,“ komentoval arcivévoda začátek svého pobytu zde, „tak jsme se poohlédli po průvodci, který je k nalezení v tištěné podobě téměř v každém malém městě, a hledali jsme někoho, kdo mluví německy. Naštěstí jsme obdrželi dobrou knihu a našli směnárníka, jenž znal [naši] řeč.“⁷⁶⁸ Brzy poté se Jan s Ludvíkem podívali do uhelných dolů, železáren Linington Tyne Iron Comp. a několika dolů. Na pahorku, na kterém se ocitl 10. prosince, viděl starší z nich Newcastle téměř z ptáčích perspektivy, přičemž podotkl, že „pohled z této výšky je překvapující.“⁷⁶⁹

Z Newcastlu pokračoval urozený cestovatel do Durhamu, Yorku a Leeds. Ani zde se jeho program příliš nelišil od předchozích dnů či týdnů: „V deset hodin ráno nás vyzvedl náš průvodce M. B. Gode [...], aby nám ukázal některé manufaktury v Leeds. Vše [...] zorganizoval skvěle a předvedl nám vše s ne vždy obvyklou otevřeností a velkými odbornými znalostmi.“⁷⁷⁰ Největší pozornost věnoval arcivévoda textilnímu průmyslu, protože „Leeds je především místo soukenických továren [...]. Továrny se dělí na velké a malé a pak jsou zde i jednotliví tkalci, kteří odebírají upředenou vlnu od velkých továrníků [podnikajících] se sukem a tkají.“⁷⁷¹

Jakmile Habsburk v Leeds a jeho okolí viděl nejrůznější hamry, slévárny či železářny, pokračoval s Ludvíkem až do Londýna, kam dorazil 17. prosince a kde oslavil vánoční svátky i konec starého a začátek nového roku. V Londýně se zdržel do 2. ledna 1816. Právě tehdy se s mladším bratrem vydal na cestu do dalších oblastí Velké Británie. První zastávkou druhé části putování císařových sourozenců byl Slough, nacházející se přibližně 35 kilometrů od britské metropole. Jelikož byl Jan nadšencem pro vědu, setkal se zde rovněž s Williamem Herschelem, astronomem německého původu, jenž už v sedmdesátých letech 18. století zkonstruoval svůj první teleskop.

Přestože se účastníci výpravy nacházeli nedaleko královského zámku ve Windsoru, který se spolu s přilehlým parkem stal cílem výprav mnoha šlechticů a aristokratů ze střední Evropy, neprozrazuje „Janův“ deník nic o tom, že by jej bývali navštívili i oni. Otázkou také zůstává, jestli po prohlídce Oxfordu, v němž se ocitli 4. ledna, viděli Stowe, jeden z nejznámějších plodů britské revoluce v zahradním umění 18. století – a to navzdory faktu, že jej nepochybně znali. V poznámkách totiž Habsburk zmínil „přeslavný park Stow [sic] vévody

---

⁷⁶⁸ Deníkový záznam z 9. prosince 1815, tamtéž, fol. 210.

⁷⁶⁹ Deníkový záznam z 10. prosince 1815, tamtéž, fol. 217.

⁷⁷⁰ Deníkový záznam ze 14. prosince, tamtéž, fol. 242.

⁷⁷¹ Tamtéž, fol. 243.

[...] z Buckinghamu“, který „má být tím nejhezčím v Anglii“. ⁷⁷² Jakékoliv bližší informace o proslulých zahradách, jejichž podoba byla velmi výrazně ovlivněna osvícenskou filozofií a myšlenkami romantismu, nicméně chybí. Jan také vyzdvihoval krásu a proslulost dalších usedlostí obklopených přírodně krajinářskými parky, přičemž ani zde není jasné, jestli je po odjezdu z univerzitního města spatřil: „V okolí Oxfordu se jako nejhezčí cení ještě venkovská sídla lorda Dillona v Diterly, ⁷⁷³ lorda Shrewsburyho v Heathospe ⁷⁷⁴ [a] lorda Harcourta v Nunehamu.“ ⁷⁷⁵

Jisté ale je, že se Jan s odkazem osvícenství a romantismu (nebo alespoň preromantismu) setkal v parku poblíž Blenheimu, zámku postaveného na paměť vítězství Johna Churchilla, vévody z Marlborough, v bitvě u Höchstadtu a Blenheimu. O tom, že na něj dané sídlo zapůsobilo, svědčí následující slova (pravděpodobně poupravená Salmem): „U města Woodstocku začíná park Blenheim, radím každému, kdo projíždí skrze první lokalitu, věnovat návštěvě téhož zámku [alespoň] hodinu. Přibližně uprostřed na místě je [...] vchod, pěkná brána s domkem vrátného, skrze ni se vstupuje do parku, hezký je první pohled přes velké louky dolů do údolí, které tvoří široký táhnoucí se rybník. Přes něj vede kamenný most, po straně vlevo leží na pahorku zámek Blenheim se všemi svými budovami, na druhé [straně] vpravo sloup [vztyčený] na počest Marlborougha s jeho sochou. Od tohoto 133 stop vysokého pilíře se přes louky k mostu táhnou aleje a skupiny květin řazené do řady, jako byl bitevní pořádek oddílů u Blenheimu.“ ⁷⁷⁶ V sídle, o kterém i král Jiří III. napsal, že není „nic, co by se mu vyrovnalo“, ⁷⁷⁷ si Jan a Ludvík prohlédli jednotlivé místnosti a sály, v nichž svou krásou „vyniká mnoho pěkných obrazů“. ⁷⁷⁸

Několik hodin po prohlídce památníku Churchillova vítězství ve známé bitvě válek o dědictví španělské Habsburk opět vyměnil pamětihodnosti za návštěvy továren, neboť se ocitl v Birminghamu, dalším významném průmyslovém centru Anglie. „Vidět všechno v Birminghamu,“ zapsal si do deníku, „vyžaduje měsíce, neboť v tomto městě i v sousedství je možné sledovat celý proces [výroby] železa od těžby v dolech až ke zpracování všech jen

---

⁷⁷² Deníkový záznam ze 4. ledna 1816, MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů – Rájec nad Svitavou, kniha 41, inv. č. 434, fol. 16.

⁷⁷³ Správně „Ditchley“.

⁷⁷⁴ Správně „Heythrop Park“.

⁷⁷⁵ Deníkový záznam ze 4. ledna 1816, MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů – Rájec nad Svitavou, kniha 41, inv. č. 434, fol. 16.

⁷⁷⁶ Tamtéž, fol. 17.

⁷⁷⁷ Citováno dle: Hugh MONTGOMERY MASSINBERD – Christopher Simon SYKES, *Schlösser und Adelsitze in England und Wales*, Köln 1998, s. 305.

⁷⁷⁸ Deníkový záznam ze 4. ledna 1816, MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů – Rájec nad Svitavou, kniha 41, inv. č. 434, fol. 19.

myslitelných věcí.“⁷⁷⁹ Kromě jiných záležitostí ho nadchla továrna, v níž obdivoval vynález Jamese Watta, jemuž je „Anglie kvůli jeho parním strojům dlužná tak velký dík“.⁷⁸⁰ Konkrétně se císařovi bratři podívali do sléváren, v nichž „Watt nejprve sám vytvářel své výrobky z litiny“ a kde také „stojí první, 40 let starý parní stroj“, jenž „je používán pouze k pumpování vody“.⁷⁸¹ Tento vynález a jeho historii jim pak blíže přiblížil sám Watt. Skutečnost, že se rakouští arcivévodové se slavným mechanikem setkali, potvrzují vedle zpráv Janových životopisců⁷⁸² i deníkové záznamy přepsané a poupravené Salmem: „Pan Watt, který nás provázal, nám [...] ukázal, jak krok za krokem vymýšlel všechna vylepšení, která nyní tento stroj učinila dokonalým.“⁷⁸³

Jelikož Jan zmíněné slévárny navštívil v sobotu, musel se příštího dne věnovat jiným věcem. Vedle místní architektury se zaměřil na přírodu poblíž Birminghamu, jejíž podobu člověk industriální éry velmi výrazným způsobem změnil: „Protože byla neděle, v důsledku čehož nebylo k podniknutí nic týkající se továren, využili jsme dne, abychom si prohlédli okolní oblast, [a obzvláště] mnohé kanály, které se spojují [a] jež vedou do všech krajů Anglie“.⁷⁸⁴ V návštěvách průmyslových podniků nicméně habsburští arcivévodové pokračovali už v pondělí. Konkrétně zavítali do oceláren, manufaktury na výrobu papírmaše a do závodů, v nichž byly zhotovovány zbraně.

Po Birminghamu přišel na řadu Trentham (nebo přesněji Trentham Hall), venkovské sídlo George Leveson-Gowera, markýze ze Staffordu, obklopené anglickým parkem vytvořeným Lancelotem Brownem. Později změnili Jan a Ludvík směr cesty a namísto na sever se vydali na jih. Ve druhé polovině ledna dorazili do okolí Plymouthu, nacházejícího se na břehu Lamanšského průlivu. Jedním z dalších krajinářských parků, které císařovi bratři po odjezdu z Trenthamu viděli, byl Mount Edgcumbe. Návštěvu místa, jehož podoba byla částečně ovlivněna i francouzskými a italskými trendy minulých dob, zmínil Jan v deníku: „Hned u vchodu

---

⁷⁷⁹ Tamtéž, fol. 20.

⁷⁸⁰ Tamtéž, fol. 21.

⁷⁸¹ Deníkový záznam z 5. ledna 1816, tamtéž, fol. 24. S největší pravděpodobností se jedná o přístroj zkonstruovaný Watem a Mathewem Boultonem (jehož jméno Jan v deníku několikrát zmínil a kterého zde poznal) v roce 1776 a umístěný v manufaktuře (a pozdější slévárně) v Soho na předměstí Birminghamu. Viz podrobněji J. HORN, *The Industrial Revolution. History, Documents, and Key Questions*, Santa Barbara – Denver 2016, s. 105.

⁷⁸² Za všechny C. A. SCHIMMER, *Das Leben und Wirken des Erzherzogs Johann von Oesterreich nach Originalquellen und Urkunden*, s. 58.

⁷⁸³ Deníkový záznam z 5. ledna 1816, MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů – Rájec nad Svitavou, kniha 41, inv. č. 434, fol. 25.

⁷⁸⁴ Deníkový záznam z 6. ledna 1816, tamtéž, fol. 30.

se vstupuje na prostranství, od nějž vede přes les alej až k zámku lorda.⁷⁸⁵ Vpravo leží tři okrasné zahrady, to nejhezčí v parku, a to proto, že jsou v létě i v zimě zelené.“⁷⁸⁶

Zajímavou zastávkou byl také Stonehenge. Podle arcivévodů se jednalo o „nanejvýš pozoruhodný památník“, tvořící „veliký dvojité kruh kamenů“, z nichž „mnohé ještě stojí“ a „mnohé jsou popadané“.⁷⁸⁷ Z Plymouthu, kde se ocitl nedlouho poté, pokračoval Habsburk se svým bratrem na východ až do Portsmouthu, v němž si prohlédl přístav a doky. Nyní také využil služby sira Johna Greye, komodora královského námořnictva, který je zde provedl. Grey, jenž urozeným cestovatelům ukázal vše „v nejkratším čase“, ale přitom „velmi vhodně“,⁷⁸⁸ je také upozornil na některé z velkých lodí. S ohledem na jeho zájem o techniku a vynálezy je logické, že se Jan i při jejich prohlídce soustředil na propracované stroje, sloužící jako jejich pohon.

Kroky arcivévodů poté opět vedly do Londýna, kde se nějaký čas zdrželi. Britskou metropoli znovu opustili na začátku března. Právě tehdy se totiž vydali na zpáteční cestu do své vlasti. I během ní si ale neodpustili několik zajížděk. Jednu z nich představovalo například Canterbury, sídlo arcibiskupství a primase anglikánské církve: „Navštívili jsme katedrálu, která je jednou z nejhezčích v Anglii, skládá se ze střední lodi a dvou postranních, v místě křížení je chór uzavřen obloukem, do nějž se vstupuje skrze řadu schodů. Šest starých soch stojí u vstupu ve zdi, tento vchod je stejně jako varhany velmi pěkně ozdoben, hrob slavného Thomase Baketta⁷⁸⁹ je vlevo [...]“.⁷⁹⁰

Z Canterbury zamířili Jan a Ludvík do Doveru, kde si den před odjezdem prohlédli hrad a ruiny starého kostela. S britskou půdou se rozloučili 11. března a téhož dne nastoupili na palubu loď, jež je dopravila do Calais. Podobně jako Jan Rudolf Czernin v Lille viděli i oni v Calais díla pevnostního stavitele maršála de Vaubana, který vytvořil zdejší hrady, bastiony a příkopy. Nedaleko francouzského přístavního města pak spatřili šlechtické sídlo určené k prodeji, neboť Jan v poznámkách zmiňoval „pěkný zámek nedaleko silnice vlevo s nápisem Chateau a [sic] vendre“.⁷⁹¹ Stejně jako Czernin navštívili oba bratři Tournai, ležící v nově vytvořeném Spojeném království nizozemském. Pakliže si v něm Jan Rudolf v roce 1779 (když bylo Tournai ještě součástí Rakouského Nizozemí) prohlédl porcelánku, zavítali

---

⁷⁸⁵ Jan měl na mysli Richarda Edgeumba, druhého hraběte z Mount Edgcumbe.

⁷⁸⁶ Deníkový záznam z 21. ledna 1816, MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů – Rájec nad Svitavou, kniha 41, inv. č. 434, fol. 104.

⁷⁸⁷ Deníkový záznam z 25. ledna 1816, tamtéž, fol. 119.

⁷⁸⁸ Deníkový záznam z 27. ledna 1816, tamtéž, fol. 125.

⁷⁸⁹ Správně „Becketa“.

⁷⁹⁰ Deníkový záznam z 9. března 1816, MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů – Rájec nad Svitavou, kniha 42, inv. č. 434, fol. 33.

⁷⁹¹ Deníkový záznam z 12. března 1816, tamtéž, fol. 41.

zde Habsburkové do manufaktury na výrobu koberců. Nejrůznějším průmyslovým podnikům situovaným ve Flandrech věnovali pozornost také později. Nejinak tomu bylo v městečku Lokeren, v němž se ocitli v textilní továrně zpracovávající bavlnu.

Nedlouho poté dorazil Jan do Antverp, kde se soustředil především na prohlídku pamětihodnosti. Jednalo se například o katedrálu, jejíž věž podle něj byla „jednou z nejhezčích gotických prací“.⁷⁹² Arcivévoda nicméně neopomenul ani muzea a galerie. V jedné z nich bylo vystaveno „170 dobrých obrazů“, mezi nimiž se ovšem nacházely i „mnohé znamenité“⁷⁹³ a ke kterým se řadily malby od Rubense a Van Dycka. Podobný program čekal císařovy bratry rovněž v Bruselu. Zde však navíc zavítali do slavné manufaktury vyrábějící gobelíny, jež „vynikají především krásou barev“.⁷⁹⁴

Vzhledem k faktu, že k putování habsburských arcivévodů po Nizozemí došlo v roce 1816, může se jako zajímavá jevit zastávka ve Waterloo. Na místo, kde byl před necelým rokem s konečnou platností poražen Napoleon, zavedl Jana a Ludvíka jakýsi sedlák: „Území, na němž byla svedena tak podivuhodná bitva u Waterloo, nebylo, pokud je mi známo, nikým popsáno nebo představeno,⁷⁹⁵ a proto pak každému ukázal to nejnápadnější z této bitvy.“⁷⁹⁶ Po komentáři svého průvodce si Jan, někdejší vojevůdce rakouské armády, všechno pečlivě prohlédl, neboť „aby si člověk vytvořil správnou představu o této bitvě, je nutné vidět [...] bitevní pole“.⁷⁹⁷

Dalšího dne se arcivévoda vrátil do Bruselu, aby zde navštívil několik továren. Poté se vydal do Enghien, kde viděl zámek a zahradu vévodů z Ahrenbergu, a města Mons, v jehož blízkosti ležely uhelné doly. Jelikož byl Jan stoupencem technického pokroku, nepřekvapí, že se o záležitosti spjaté s těžbou, hutnictvím a průmyslem zajímal i po odjezdu z Mons. Nejinak tomu bylo v Marche-les-Dames: „Přívoz nás zavezl do Marche les Dames [sic], železáren pana Jaumenna,⁷⁹⁸ ty byly dříve ženským klášterem, na jehož místě pan Jaumenne nyní postavil pěkný zámek. Železářny jsou nedaleko odtud, tady jsou jenom vysoké pece a hamry, ty jsou

⁷⁹² Deníkový záznam z 20. března 1816, tamtéž, fol. 133.

⁷⁹³ Tamtéž, fol. 136.

⁷⁹⁴ Deníkový záznam z 21. března 1816, tamtéž, fol. 170.

⁷⁹⁵ V tomto případě se arcivévoda mýlil. Práce věnující se bitvě u Waterloo a popisující zdejší bojiště totiž byly vydávány už od roku 1815. Příkladem díla, jež světlo světa spatřilo ještě před uskutečněním Habsburkova pobytu ve Spojeném království nizozemském, může být například publikace ANONYM, *The Battle of Waterloo, Containing the Series of Accounts Published by Authority, British and Foreign, with Circumstantial Details, Previous, During, and after the Battle, from a Variety of Authentic and Original Sources, with Relative Official Documents, Forming an Historical Record of the Operations in the Campaign of the Netherlands, 1815*, London 1815. V roce 1816, kdy Jan Waterloo navštívil, vyšla práce ANONYM, *Some Particulars of the Battle of Waterloo*, London 1816.

⁷⁹⁶ Deníkový záznam z 23. března, MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů – Rájec nad Svitavou, kniha 42, inv. č. 434, fol. 184.

⁷⁹⁷ Tamtéž, fol. 194.

⁷⁹⁸ Osobou zmíněnou starohrabětem byl Jean-Joseph Jaumenne, místní průmyslník.

pozoruhodné kvůli vhodnému upotřebení vody. K tomu je využit potok tekoucí z pohoří, který má velmi silný pád [...].“⁷⁹⁹

Na konci března Habsburkové pobývali v Lutychu. V jeho blízkosti si kromě jiných staveb povšimli blíže neurčeného venkovského sídla nebo malebných zahrad vytvořených podle „anglického vkusu“.⁸⁰⁰ Kultura a pamětihodnosti se však (podobně jako při putování po průmyslových oblastech Velké Británie) opět staly spíše doplňkem, protože ani zde bratři neopomenuli prohlídky továren, kvůli nimž se ostatně ve městě zdrželi déle. Jednalo se mimo jiné o závody vlastněné zámožným podnikatelem Williamem Cockerillem, pocházejícím ze severní Anglie, který zde vytvořil slévárny „na anglický způsob“.⁸⁰¹

Jakmile Jan na vlastní oči spatřil některé podniky ve Spa, ocitl se s bratrem na území někdejší Svaté říše římské. Vzhledem k tomu, že na programu nyní nebylo tolik továren jako v předchozích měsících, postupovala cesta daleko rychleji než doposud. První větší zastávkou po odjezdu ze Spa se staly Cáchy, které jim ukázal guvernér Dolního Porýní Johann August Sack. Chybět nemohl ani dóm, v němž Jan viděl ostatky Karla Velikého, nacházející se „ve skvěle zpracované ozdobené rakvi“.⁸⁰² Po Jülichu, Kolínu nad Rýnem a Bonnu přišlo na řadu putování proti proudu času, neboť Habsburk navštívil několik romanticky působících hradů či jejich zříceniny. Trosky (byť v žádném případě staré) pozoroval také v Mohuči, zpustošené válečnými akcemi posledních desetiletí: „[...] Mohuč je velmi prázdná, zčásti kvůli obsazení z roku 1793 a také kvůli pozdější události“⁸⁰³ město velice utrpělo. Mnoho kostelů je zbouraných, [...] a tak to [zde] vypadá zcela smutně.“⁸⁰⁴

Jestliže hrabě Jan Rudolf Czernin věnoval během své cesty po Říši z přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 18. století pozornost krajinářské tvorbě, nevyhnul se v německých zemích některým zahradám (a to ani těm, jež lze považovat za plody osvícenství a romantismu) ani technicky založený Jan. Svědčí o tom návštěva Aschaffenburgu, ležícího v Dolních Frankách. Během ní se totiž arcivévoda podíval do Schönbusche a Schöntalu, dvou krajinářských parků vytvořených mohučskými arcibiskupy. V Schöntalu jej nejvíce zaujaly terasy, které byly „osázeny keři a stromy na anglický způsob“,⁸⁰⁵ nebo ruiny kostela Božího hrobu z 16. století.

---

⁷⁹⁹ Deníkový záznam z 29. března 1816, MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů – Rájec nad Svitavou, kniha 42, inv. č. 434, fol. 217–218.

⁸⁰⁰ Tamtéž, fol. 235.

⁸⁰¹ Deníkový záznam z 30. března 1816, tamtéž, fol. 241.

⁸⁰² Deníkový záznam z 2. dubna 1816, tamtéž, fol. 265.

⁸⁰³ V tomto případě šlo pravděpodobně o další obsazení města, k němuž došlo v roce 1797.

⁸⁰⁴ Deníkový záznam z 6. dubna 1816, MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů – Rájec nad Svitavou, kniha 42, inv. č. 434, fol. 290.

⁸⁰⁵ Deníkový záznam z 8. dubna 1816, tamtéž, fol. 300.

Do své vlasti pokračovali císařovi bratři přes Würzburg, kde se v roce 1779 ocitl i již zmíněný Czernin. Stejně jako kdysi on viděl Jan kromě jiných pamětihodností monumentální barokní rezidenci, kterou považoval za „velmi pěknou velkou budovu“,⁸⁰⁶ nicméně bližší dojmy o sídle biskupů z Würzburgu a okolních zahradách (pakliže nebyly Salmem vyškrtnuty) bohužel neuvedl. K hranicím Habsburkové pokračovali povětšinou přes malá městečka, v jejichž blízkosti ležely staré hrady. Protože jejich cesta nyní probíhala velmi rychle, je nepravděpodobné, že by si je bývali detailněji prohlédli. Již 12. dubna totiž dorazili do Lince a dalšího dne do Vídně, metropole Rakouského císařství. Právě tady putování habsburských bratří skončilo.

Přihlédneme-li k programu pobytu, bylo jedním z výsledků Janovy několikaměsíční cesty po Anglii, Skotsku, Francii a Spojeném království nizozemském (podobně jako u Salma v případě návštěvy Pruska a dílny světa) pečlivé seznámení se s převratnými vynálezy a moderními postupy, které pravděpodobně prohloubilo už tak velký zájem rakouského arcivévody o průmysl a technologie. Činnost osvícensky i romanticky založeného Habsburka je spjata (pakliže se nebudeme zabývat jeho pozdějším politickým angažmá, jež se zmíněnou výpravou nesouvisí)⁸⁰⁷ především se Štýrskem, kde urozený světoběžník vlastnil nemalé majetky a o jehož rozvoj se významným způsobem zasloužil. Například v roce 1822 zakoupil ve Vorderbergu u Erzbergu kotlářskou dílnu, kterou stejně jako další podniky modernizoval po vzoru vyspělých závodů nacházejících se v ostrovním království.⁸⁰⁸ Kromě kotlářské dílny se jednalo o uhelné doly u Köflachu nebo továrnu na výrobu plechu u Voitsbergu, nacházejícího se nedaleko Štýrského Hradce.⁸⁰⁹ Habsburkovy hospodářské a industriální aktivity se ovšem neomezovaly jen a pouze na oblast Štýrska, nýbrž překročily hranice regionu. Fascinován Velkou Británií a tamější dopravní sítí totiž už v roce 1825 navrhoval železniční spojení mezi Dunajem a Terstem.⁸¹⁰ Stavba tzv. Jižní dráhy, vedoucí mezi Vídní a italským přístavem a inspirované Janovými myšlenkami, započala ve druhé polovině třicátých let 19. století. V neposlední řadě nelze opomenout ani arcivévodovo členství v domácích hospodářských spolcích, a obzvláště ve Vnitrorakouském spolku na podporu průmyslu a řemesel (Verein zur Be-

⁸⁰⁶ Deníkový záznam z 9. dubna 1816, tamtéž, fol. 303.

⁸⁰⁷ Jan byl totiž v roce 1848 Frankfurtským národním shromážděním zvolen říšským správcem, kterým byl do roku 1849. Srov. Brigitte HAMANN, *Habsburkové*, s. 171.

⁸⁰⁸ Tamtéž.

⁸⁰⁹ Těmto i jiným podnikům a hospodářským aktivitám arcivévody ve Štýrsku se podrobně věnuje studie Ferdinand TREMEL, *Erzherzog Johann in Wirtschaft und Industrie*, in: *Erzherzog Johann und die Steiermark: Elf Vorträge zum steirischen Gedenkjahr*, Graz 1959, s. 39–43.

⁸¹⁰ Burkhard KÖSTER, *Militär und Eisenbahn in der Habsburgermonarchie 1825–1859*, München 1999, s. 56.

förderung und Unterstützung der Industrie und der Gewerbe in Innerösterreich), fungujícím od roku 1837.⁸¹¹

Stejně jako u Salma však i v tomto případě zůstává otázkou, zdali byla Janova činnost ovlivněna britskou výpravou přímo. Ačkoliv je možné soudit, že v pozadí výše uvedených Habsburkových kroků týkajících se oblasti podnikání stály pouze nepřímé vlivy jeho zahraniční zkušenosti, není žádoucí její význam snižovat. Navzory uvedenému ale existuje i přímá souvislost mezi výpravou arcivévody a jeho aktivitami spjatými se sběratelstvím. Pakliže měl Hugo František značný podíl na vzniku Františkova muzea v Brně, je Janovo jméno spojeno se založením tzv. Joannea, štýrskohradeckého muzea a výzkumného a vzdělávacího ústavu zároveň, při jehož zřízení sehrály velkou roli myšlenky pozdního osvícenství a romantismu. Instituci, jejíž počátky sahají do roku 1811 a které daroval své rozsáhlé přírodovědecké i jiné sbírky, totiž Habsburk obohatil o řadu dalších předmětů přivezených v roce 1816 z Anglie a Skotska.⁸¹²

Pakliže se nebudeme soustředit pouze na osobu samotného arcivévody, zbývá zmínit ještě jedno (a patrně daleko důležitější) dědictví jeho putování po kolébce průmyslové revoluce z let 1815 a 1816, které je spjata se Salmem. Fakt, že se starohrabě rozhodl přepracovat Habsburkovy poznámky a vydat je po patřičných úpravách tiskem, totiž dává jeho vlastním aktivitám zcela nový rozměr. Zatímco výpravy, kterých se „Rumford Moravy“ zúčastnil, plně korespondují s podnikatelskými záměry pragmaticky založeného aristokrata, vyplývá z pozornosti věnované Janovu putování, že Hugo Františkovi nešlo jen a pouze o modernizaci blannských železáren či úspěchy Herringova konsorcia, nýbrž také o to, aby se povědomí o plodech průmyslové revoluce šířilo mezi další nadšence. Přestože je líčení cesty císařových bratrů z pohledu jednoho z nich (třebaže nešlo – jak vyplývá z předchozích stránek – čistě o Janovu perspektivu) už samo o sobě čtenářsky velmi atraktivní, byl Salmův zájem vedoucí k publikování zmíněného textu nepochybně umocněn skutečností, že se jednalo o možnost ukázat atraktivitu Velké Británie a její potenciál i jedincům, kteří ji sami nenavštívili.

Pasáže vyprávějící o tom, jak se mladí arcivévodové střetávali se skvosty umění a architektury, venkovskými sídly zdejší šlechty, osvícenskými a romantickými zahradami, ale především s moderními technologiemi a propracovanými stroji nejsou jen stránkami cestopisu, nýbrž rovněž jakéhosi návodu. Není totiž možné popřít, že jedním z cílů editorského počínání „Rumforda Moravy“ bylo vytvoření textu, který by urozené i neurozené osoby vydá-

⁸¹¹ B. BINDER-KRIEGELSTEIN, *Erzherzog-Johann-Gedächtnisausstellung*, s. 235.

⁸¹² Viz Daniel MODL – Claudia ERTL, *Laienforscher im österreichischen Kaiserhaus – Erzherzog Johann (1782–1859) und die Archäologie*, in: Florian Martin Müller (ed.), *Graben, Entdecken, Sammeln. Laienforscher in der Geschichte der Archäologie Österreichs*, Wien 2016, s. 38.

vající se do Velké Británie seznámil s nejdůležitějšími místy zasluhujícími návštěvu. Pakliže si byl Jan vědom, že tištěných průvodců informujících o průmyslu, jednotlivých továrnách a charakteru dopravy byl v ostrovním království nedostatek, postaral se Hugo František alespoň o částečnou nápravu a prostřednictvím rádků svých či arcivévodových dával zapáleným světoběžníkům rady, na co je žádoucí se zaměřit. Ukazuje to (i když se v tomto případě nejedná o záležitost spjatou s průmyslem) například svědectví o prohlídce Blenheimu Johna Churchilla, pro kterou Jan či Salm doporučovali vyhradit přinejmenším hodinu času. Salm však zašel ještě dál: Po přihlédnutí k obecnému úvodu k úryvkům z Janových deníků uveřejněných na stranách *Archivu pro geografii, historii a státnické a válečnické umění* je zřejmé, že se Hugo František snažil prostřednictvím svého pojednání o cestě arcivévodů čtenáře k výpravám do dílny světa podnítit, neboť tvrdil, že „bohužel existovaly časy, kdy naše mladá šlechta bez předběžných znalostí, bez vnitřního vzdělání byla postižena všeobecným bludem, že jen ve Francii je k nalezení všechno pěkné a skvělé [...] a v Paříži vkus a vzdělání.“⁸¹³ Jedním z důvodů, proč Salm své články vydal, tudíž bylo odhodlání přesvědčit osoby zastávající uvedený názor o opaku a ukázat jim průmyslový či jiný potenciál ostrovního království v nejlepším světle. Text informující o putování technicky založeného Jana tudíž není možné vnímat jen a pouze jako další z dokladů podobnosti činnosti a tvorby „rakouského Howarda“, autora *Patriotického cestovatele*, a „Rumforda Moravy“, ale především jako výsledek Salmova nadšení pro ostrovní království a svědectví o dobové „anglománii“.

---

⁸¹³ H. F. zu SALM-REIFFERSCHEIDT, *Ein Blick auf der Erzherzoge Johann und Ludwig Reisen durch England*, in: *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, Jg. 7, 1816, Nr. 132–133, s. 547.

6. Epilog: Vstříc Velké Británii a odkaz předchozí doby

Éra 19. století, v níž své životy žili i Jan Rudolf Czernin, Alois Josef z Liechtensteina, Leopold Berchold, Hugo František ze Salm Reifferscheidtu a arcivévoda Jan (třebaže se u Liechtensteina a Berchtolda jednalo pouze o několik let), byla obdobím plným změn a převratných událostí, z nichž mnohé se dotkly rovněž světa urozených. Zatímco se dříve jednalo o elitní skupinu s nejrůznějšími výsadami, musela se nyní šlechta vypořádat s nesnázemi souvisejícími mimo jiné s přechodem k občanské společnosti a jeho dopady. Zlomovým okamžikem se stal obzvláště rok 1848, kdy došlo k definitivnímu a nevratnému rozkladu stavovských struktur. „Pokud se zeptáme, v co mohla [...] šlechta doufat, nabízí se snadná odpověď,“ komentoval důsledky revoluce, jež se nevyhnula ani Rakouskému císařství, anonymní autor spisu o rakouské aristokracii, „Jako privilegovaný stav nemohla doufat v nic. Její privilegia zanikla mezi všeobecnými nároky a oprávněními, příslušejícími všem občanům státu stejnoměrně.“⁸¹⁴ Jestliže zohledníme uvedené, dalo by se soudit, že 19. století bylo pro osoby s modrou krví bojem o zachování „místa nahoře“, bojem o „obenbleiben“.⁸¹⁵

Nově vzniklá situace nezapříčiněná pouze revolucí také do určité míry ovlivnila – třebaže se to na první pohled nemusí zdát – nejen podobu, charakter, náplň a cíle cest podniknutých urozenými jedinci, ale také plody a dědictví těchto výprav. V částečné souvislosti se snahami o nalezení vhodné strategie k „přežití“ a pomyslným útekem z prozaické přítomnosti či nostalgickým vzpomínáním na minulost se totiž šlechtici a aristokraté stále více soustředili na věci, kterým sice věnovali pozornost už jejich předchůdci, ale jež se nyní staly lákadlem v daleko větším měřítku. Pobyty v cizích zemích uskutečněné v průběhu 19. století lze tudíž v některých ohledech chápat jako pokračování trendů, jejichž základy byly položeny už v éře mezi osvícenstvím a romantismem.

Vezmeme-li v úvahu informace předchozích řádků a stran, je logické, že cestovatele vydávající se do zahraničí v 19. století (a to nejen v prvních dvou desetiletích, kdy se do ciziny vydali Salm a arcivévoda Jan, nýbrž i v jeho pokročilých fázích) přitahovala především Velká Británie, skýtající neuvěřitelný potenciál a mající co nabídnout prakticky každému

---

⁸¹⁴ ANONYM, *Die österreichische Aristokratie*, Wien 1848, s. 19.

⁸¹⁵ Srov. Rudolf BRAUN, *Konzeptionelle Bemerkungen zum Obenbleiben: Adel im 19. Jahrhundert*, in: Hans-Ulrich Wehler (ed.), *Europäischer Adel 1750–1950*, Göttingen 1990, s. 87–95. Braun dokonce hovoří o „permanentním boji“, jež urození v dané době sváděli. Srov. tamtéž, s. 87. Například Alexander Denzler používá kromě „Obenbleiben“ i termín „Nachobenkämpfen“. Viz Alexander DENZLER, *Adelige und bürgerliche Standes- und Leistungseliten im 18. Jahrhundert*, in: Markus Raasch (ed.), *Adeligkeit, Katholizismus, Mythos. Neue Perspektiven auf die Adelsgeschichte der Moderne*, München 2014, s. 37.

návštěvníkovi. Ačkoliv je jasné, že vyhledávanými cíli jednotlivých výprav byly také další evropské i mimoevropské země, dosáhla nyní již dříve se objevující „anglománie“, již je ostatně možné doložit u všech sledovaných aristokratů, svého vrcholu.

Kolébka průmyslové revoluce totiž – pakliže nám jde oblast hospodářství – stále platila za nepřekonaný vzor, jemuž bylo žádoucí se alespoň přiblížit. To, co lze pozorovat u putování „Rumforda Moravy“ a habsburských bratří, bylo typickým rysem také v pozdější době. Pakliže Hugo František a arcivévodové Jan a Ludvík zavítali v rámci svých návštěv dílny světa do desítek továren, nelišili se od ostatních urozených osob vydávajících se do ostrovního království, a to včetně těch, které do Británie přivedla jen „obyčejná“ cestovatelská touha. Rovněž v dalších desetiletích bylo nepsaným pravidlem pobytů v na Britských ostrovech (jež se nicméně jako řada jiných věcí neobešlo zcela bez výjimek) sledování zde uplatňovaných moderních postupů ve výrobě. Dokládají to ostatně výsledky výzkumů vztahujících se většinou k první polovině 19. století a ukazujících, že se během výprav nejrůznějšího druhu na tyto záležitosti soustředili členové rodů Schwarzenbergů,⁸¹⁶ Liechtensteinů,⁸¹⁷ Harrachů,⁸¹⁸ Auerspergů⁸¹⁹ nebo Sternbergů.⁸²⁰ Existují nicméně případy, kdy k průmyslovým závodům upírala zrak celá šlechtická rodina. Je to patrné z korespondence v té době čtyřiašedesátiletého hraběte Františka Antonína II. z Thun-Hohensteinu, který navštívil ostrovní království mezi lety 1833

---

⁸¹⁶ V tomto případě se jednalo zejména o cesty knížete Jana Adolfa II., který navštívil Británii v letech 1825–1826 a v roce 1838. Schwarzenbergovo seznamování se s plody průmyslové revoluce (pakliže se nebudeme soustředit na práce, jež na výpravy knížete nahlížíme z jiného úhlu) je zachyceno ve studiích Jindřich VYBÍRAL – Milada SEKYRKOVÁ, *Britská cesta Jana Adolfa ze Schwarzenbergu roku 1825*, in: Umění, roč. 46, 1998, s. 129–145 a Filip BINDER, *Aristokrat v zemi historismu. Britské cesty knížete Jana Adolfa II. Schwarzenberga*, in: Historický obzor. Časopis pro výuku dějepisu a popularizaci historie, roč. 26, 2015, č. 7–8, s. 146–158.

⁸¹⁷ Hannes Stekl konstatuje, že se kníže Alois II. Josef z Liechtensteina, synovec Aloise I. Josefa, a Jan Adolf II. ze Schwarzenbergu střetli také s negativními jevy industriálního kapitalismu. Stekl zmiňuje zejména Liechtensteinovu (pravděpodobně první) cestu do Velké Británie z roku 1820, nicméně je třeba upozornit, že se kníže vydal do dílny světa i později. Srov. Hannes STEKL, *Österreichs Aristokratie im Vormärz, Herrschaftsstil und Lebensformen der Fürstenthäuser Liechtenstein und Schwarzenberg*, Wien 1973, s. 112.

⁸¹⁸ O britských putováních hraběte Františka Arnošta Harracha a prohlídkách průmyslových podniků se zmiňuje Tomáš KORBEL, *Reprezentace šlechty v 19. století: František Arnošt a Jan Nepomuk Harrach. Bakalářská práce Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze*, Praha 2013, především s. 30–33. Korbel však čerpá především z již uvedené studie Jindřicha Vybírala a Milady Sekyrkové o zahraničních pobytech Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu, jenž s Harrachem Británii navštívil, a práce Cliva Wainwrighta o vývoji gotického revivalu. Srov. J. VYBÍRAL – M. SEKYRKOVÁ, *Britská cesta Jana Adolfa ze Schwarzenbergu roku 1825*, in: Umění, roč. 46, 1998, s. 129–145 a Clive WAINWRIGHT, *The Gothic Revival in Britain from Walter Scott to Pugin*, in: Marie Mžýková (ed.), *Kamenná kniha. Sborník k romantickému historismu – novogotice*, Sychrov 1997, s. 33–52.

⁸¹⁹ Program pobytu knížete Vincence Karla z druhé poloviny třicátých let 19. století analyzoval Adam Rejha, zdůrazňující, že Auersperg věnoval pozornost i technologickým postupům. Srov. Adam REJHA, *Deník Vincence Karla Auersperga z cesty do Velké Británie roku 1837. Diplomová práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy*, Praha 2016, obzvláště s. 37.

⁸²⁰ V přibližně stejné době jako Schwarzenberg a Auersperg se v dílně světa ocitli i bratři Jaroslav a Leopold Mořic ze Sternberga, o jejichž výpravě pojednává práce M. SEKYRKOVÁ – Tomáš SEKYRKA, *Bratři Sternberkové na cestách*, in: Lenka Bobková – Michaela Neudertová (edd.), *Cesty a cestování v životě společnosti*, Ústí nad Labem 1997, s. 415–420.

a 1834 se svými rodiči Františkem Antonínem I. z Thun-Hohensteinu a Terezií, rozenou hraběnkou z Brühl, a čtyřmi sourozenci.⁸²¹ Skutečnost, že jejich program byl přímo přeplněn prohlídkami železáren, oceláren, sléváren, hutí a dolů, dokládá Františkovo vyličení otcova pohledu na užitek podniknuté výpravy, poněkud odlišného od jeho vlastního názoru: „On ji shledává výbornou pro poznání továren a podobných zařízení (což shledávám celkem dobrým i já, ale ne jako to nejdůležitější pro někoho, kdo nepatří k oboru).“⁸²²

To, že sledování moderních technologií bylo někdy (avšak nikoliv u Thun-Hohensteinů) dokonce hlavním důvodem, proč se urozený jedinec do Británie vypravil,⁸²³ souvisí do určité míry i s realitou doby, která nebyla tradičním elitám příliš nakloněna. Dané aktivity, odrážející se často – podobně jako u Salma a arcivévody Jana – v modernizaci či restrukturalizaci hospodářství urozených jedinců, totiž plně korespondují s názorem, že se šlechta (nebo přesněji historická šlechta) snažila o nalezení strategie, díky níž by dokázala úspěšně čelit novým podmínkám a alespoň částečně obhájila svou pozici v rychle se měnící společnosti.⁸²⁴

Pakliže mnohým osobám žijícím v 19. století, jimž už od narození v žilách kolovala modrá krev, ležela na srdci prosperita rodových podniků a statků, ohrožená mimo jiné v důsledku rostoucí konkurence vyvolané činností iniciativní buržoazie, je zajímavé, že se i její zástupci vydávali čím dál častěji na Britské ostrovy. Poznatky získané během jakýchsi „studijních cest“, v jejichž rámci se zajímali o technologie a vynálezy moderní éry, totiž i oni uváděli do praxe ve svých továrnách, hutích a dalších průmyslových závodech, a často dokonce daleko dříve než jednotliví aristokraté. „Dravost“ příslušníků této sociální vrstvy, podněcující rovněž ke konání výprav do Velké Británie či k navazování jiných styků s ostrovním královstvím, se odrazila v jejich nevídaném úspěchu a často také v zisku šlechtických titulů, které jim uděloval panovník za zásluhy o monarchii a veřejné blaho (třebaže důvodů k povýšení do šlechtického stavu mohlo být i v tomto případě daleko více).⁸²⁵ I zahraniční pobyty zástupců buržoazie, jejichž cílem bylo seznámení se s novými postupy a propracovanými stroji, je tudíž nutné vnímat jako jistý druh cest související určitým způsobem se šlechtou.

---

⁸²¹ Pobytu Františka Antonína II. z Thun-Hohensteinu ve Velké Británii se věnuje práce Marcela ZEMANOVÁ-OUBRECHTOVÁ, *Hrabě František Thun-Hohenstein a jeho reflexe rodinné cesty po západní Evropě v letech 1833 až 1835*, in: *Theatrum historiae*, roč. 8, 2013, č. 12, s. 48–68.

⁸²² Citováno dle: *Tamtéž*, s. 61.

⁸²³ Jindřich Vybíral a Milada Sekyrková doložili, že tajným cílem pobytu Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu na Britských ostrovech z let 1825 a 1826 bylo seznámení se s výrobou oceli. Viz blíže J. VYBÍRAL – M. SEKYR-KOVÁ, *Britská cesta Jana Adolfa ze Schwarzenbergu roku 1825*, in: *Umění*, roč. 46, 1998, s. 132.

⁸²⁴ Tyto strategie shrnuje výše zmiňovaná práce R. BRAUN, *Konzeptionelle Bemerkungen zum Obenbleiben*, in: H.-U. Wehler (ed.), *Europäischer Adel 1750–1950*, s. 87–95.

⁸²⁵ Viz například Jan ŽUPANIČ, *Nová šlechta Rakouského císařství*, Praha 2006, zejména, s. 145.

Zámožní jedinci tvořící nejbohatší složku nové šlechty se (stejně jako „Rumford Moravy“, arcivévodové Jan a Ludvík nebo další aristokraté) během kratších či delších putování po ostrovním království nestřetávali jen a pouze s plody industrializace a moderními technologiemi. Británie totiž byla zemí svébytné architektury, jíž jsou věnovány často velmi podrobné zápisy v denících jednotlivých cestovatelů. Zajímavé jsou zejména prohlídky staveb vytvořených v duchu neopalladianismu, gotického revivalu či jiných revivalových proudů, k nimž se vztahují dochovaná svědectví.

To, jaké stopy v mysli zástupců české a rakouské šlechty zanechávalo setkávání se s plody klasicismu a romantismu, prozrazují například poznámky Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu nebo Vincence Karla z Auerspergu. Je však zapotřebí zdůraznit, že ani oni se v Británii nevyhnuli návštěvám továren, jež se odrazily v jejich pozdějších průmyslových aktivitách. Schwarzenberg se v rámci dvou výprav uskutečněných v letech 1825–1826, resp. v roce 1838 a podniknutých mimo jiné s Františkem Arnoštem z Harrachu ocitl i na místech, na něž zavítal už arcivévoda Jan. Jedním z nich byl skotský Inveraray Castle, pohádkově vyhlížející sídlo vévodů z Argyll, vybudované – dle slov knížete – „v napolo gotickém stylu“.⁸²⁶ V Anglii aristokrat z Rakouského císařství na vlastní oči spatřil také Blenheim, zčásti barokní, zčásti neopalladiánskou usedlost Johna Churchilla, která se mu velmi líbila: „Prohlédli jsme si park, v němž jsou stromy seřazeny tak, jako Malboroughovi muži v bitvě u Blenheimu. Jedná se o jeden z největších parků v Anglii, má spoustu částí, znamenité jsou vodní plochy. Zámek je hezký a vypadá jako císařský hrad. Současný vévoda obývá pouze jeho malou část. Dlouhá řada pokojů otvírá apartmá. Viděli jsme celý dům a obdivovali knihovnu skýtající velký počet knih, která je obrovským sálem, v němž se přesto nacházejí pouze staré knihy.“⁸²⁷

Z míst, jež Salm ani Jan s největší pravděpodobností nenavštívili, stojí za zmínku především Warwick Castle. Zámek, jehož zdánlivě středověká podoba byla dílem gotického revivalu, zapůsobil na nejednoho návštěvníka 19. století. V této souvislosti je možné uvést slova slavného světoběžníka Hermanna z Pückler-Muskau, vlastníčího majetky v Horní Lužici, jehož cestopisy ovlivnily i Auersperga.⁸²⁸ Pückler ve svých *Dopisech zemřelého (Briefe eines Verstorbenen)* napsal, že „něco malebnějšího a zároveň impozantnějšího se nedá téměř vymyslet“ a že si připadal jako dítě, „které [...] kývne fantastickou obří hlavou ze vzdáleného

---

⁸²⁶ Záznam z cestovního deníku Jana Adolfa z 27. srpna 1825, Státní oblastní archiv Třeboň, oddělení Český Krumlov, fond Rodinný archiv Schwarzenberků – Hluboká nad Vltavou, sg. Jan Adolf II. 3e, nefol.

⁸²⁷ Záznam z cestovního deníku Jana Adolfa z 27. října 1825, tamtéž.

⁸²⁸ A. REJHA, *Deník Vincence Karla Auersperga z cesty do Velké Británie roku 1837*, s. 65.

času přes vrcholky lesů“.⁸²⁹ Také Schwarzenberg, jenž se zde poprvé ocitl už v roce 1825, a Auersperg, který si Warwick prohlédl v roce 1837, obdivovali dokonale vytvořenou kulisu světa minulosti. „Zámek je jedním z nejstarších a nejhezčích v Anglii a je vevnitř zařízen zcela tak, jako byly jiné v 15. století,“ poznamenal Jan Adolf, „Hala a řada velkých pokojů jsou znamenité. Prostředí zámku nelze vůbec vylíčit a každý popis by zůstal daleko za skutečností. Zámek, který stojí na kopci, kolem jehož úpatí teče řeka, je postavený z kamenných kvádrů a člověk se tady úplně vžije do starých časů. [...] Kdybych měl začít opěvovat vysoké věže, vůbec bych nemohl přestat.“⁸³⁰ Podobného rozměru dosahovalo Auerspergovo nadšení, neboť Vincenc Karel konstatoval, že Warwick Castle „je nejhezčím zámkem, který jsem doposud viděl“, a park v jeho okolí podle něj představuje „miniaturní ráj“.⁸³¹

Vyhledávaným cílem šlechticů a aristokratů ze střední Evropy bylo také královské sídlo ve Windsoru, upravené v duchu romantismu Jeffrym Wyatvillem.⁸³² Ani toto místo Auersperga a Schwarzenberga nezklamalo. Auersperg, jenž jej navštívil v roce 1837, poznamenal následující: „Královský zámek ve Windsoru, který je postaven ve starém stylu, [ale] z největší části nově, se mi vskutku líbil, obzvláště z určité vzdálenosti [...]. To celé je [...] velkolepé a velmi originální.“⁸³³ Skutečnost, že střetávání se s romantismem bylo v případě cest a urozených cestovatelů mnohdy nesmírně podnětné a inspirativní, pak dokládají především zápisy ve Schwarzenbergově deníku, vztahující se k jeho druhé návštěvě Windsoru z roku 1838: „Jeli jsme velmi rychle a dorazili do malé vesničky nedaleko Winsoru [sic]. Tam jsme našli vůz, který nás odvezl k venkovskému sídlu lorda Montigue,⁸³⁴ kde jsme si dali malou snídani. Odtud přes Maiden-hat⁸³⁵ k winsorskému parku. Přijeli jsme ke vstupu, nasedli na koně a uháněli nádherným parkem. Všimli jsme si také pěkného výhledu. Co mě ale těšilo nejvíc, byla

---

⁸²⁹ Citováno dle: Gert GRÖNING, *Hermann Fürst von Pückler-Muskau und Humphrey Repton: A Map of Influence*, in: Franz Bosbach – G. Gröning (edd.), *Landschaftsgärten des 18. und 19. Jahrhunderts. Beispiele deutsch-britischen Kulturtransfers*, München 2008, s. 71–72.

⁸³⁰ Záznam z cestovního deníku Jana Adolfa z 11. srpna 1825, SOA Třeboň, oddělení Český Krumlov, RA Schwarzenberků – Hluboká nad Vltavou, sg. Jan Adolf II. 3e, nefol.

⁸³¹ Citováno dle: A. REJHA, *Deník Vincence Karla Auersperga z cesty do Velké Británie roku 1837*, s. 161–162.

⁸³² Marie Pospíšilová však tvrdí, že Windsor přestavěl slavný francouzský architekt Eugène Viollet-le-Duc, nicméně jedná se omyl. Vzhledem k faktu, že v roce 1823, kdy úpravy zámku započaly (což je ostatně i letopočet, který Pospíšilová uvádí), bylo Viollet-le-Ducovi pouhých devět let, je jasné, že tomu tak nebylo. Srov. Marie POSPÍŠILOVÁ, *Romantické zámecké interiéry*, Ústí nad Labem 1985, nestr. Tuto mylnou informaci od Pospíšilové převzala i M. MŽYKOVÁ, *Romantický historismus – Novogotika. Katalog výstavy. Zámek Sychrov, hrad Bítov*, Sychrov 1995, s. 16.

⁸³³ Citováno dle: A. REJHA, *Deník Vincence Karla Auersperga z cesty do Velké Británie roku 1837*, s. 138.

⁸³⁴ Jedná se o chybně zapsanou formu jména Henryho Jamese Montagu Scotta, barona Montagu z Boughtonu. Venkovským sídlem, o kterém Jan Adolf psal, nemůže být nic jiného než zámek Ditton Manor, jenž byl od Windsoru vzdálený asi tři míle a který patřil právě rodu Montagu.

⁸³⁵ Správně „Maidenhead“.

možnost, že u nás vytvořím ještě hezčí místo. Takto jsem se projížděl s myšlenkami na Hlubokou [...].“⁸³⁶

Právě poslední věta knížete potvrzuje, že se návštěvy romantických sídel a parků nacházejících se v jejich okolí odrazily v pozdější činnosti některých šlechticů a aristokratů. Po návratu z druhého pobytu Jana Adolfa v Británii, kde se kníže jako člen diplomatického poselstva císaře Ferdinanda zúčastnil korunovace mladé královny Viktorie,⁸³⁷ se totiž barokní Hluboká začala pomalu měnit v majestátní neogotickou rezidenci Schwarzenbergů. Ve stejné době byla zahájena výstavba Hrádku u Nechanic, iniciovaná Františkem Arnoštem z Harrachu, který se do Británie vypravil spolu se Schwarzenbergem, a to jak mezi lety 1825 a 1826, tak v roce 1838. O něco později pak k přestavbě zámku ve Žlebech přistoupil Vincenc Karel z Auerspergu, stylizující se do role jakéhosi „středověkého (či „raně novověkého“) rytíře“ údajně se procházejícího po hradbách svého staronového sídla ve středních Čechách.⁸³⁸ Také Alois II. Josef z Liechtensteina, synovec Aloise I. Josefa a další člen zmíněného diplomatického poselstva, nezůstal pozadu a přetvořil Lednici v neogotický klenot jižní Moravy. Přestože je jasné, že inspiračních zdrojů Schwarzenbergova, Harrachova, Auerspergova a Liechtensteinova projektu bylo více,⁸³⁹ nelze popřít, že jedním z nejdůležitějších byly zážitky a zkušenosti získané v zahraničí.

Moderní technologie a vynálezy či architektura ovlivněná plody gotického revivalu, jež se staly hmatatelným odkazem některých výprav 19. století a dokladem toho, že se romantismus změnil z nenápadného proudu částečně ovlivňujícího podobu pitoreskních zahrad v dominantní směr, pochopitelně nebyly jedinými záležitostmi, na něž se urození během pobytů v dílně světa soustředili. Jisté stopy v jejich mysli a činnosti (třebaže daleko obtížněji sledovatelné) totiž mohly zanechat také prohlídky dalších pamětihodností, navazování kontaktů s významnými osobnostmi a nejrůznějšími institucemi nebo pozorování zdejších sociálních a ekonomických poměrů. Z těchto aktivit, jež však nejsou spjaty pouze s výpravami do

---

⁸³⁶ Záznam z cestovního deníku Jana Adolfa z 1. července 1838, SOA Třeboň, oddělení Český Krumlov, Sběrka rukopisů Český Krumlov, inv. č. 701, nefol. V tomto případě je však důležité upozornit na skutečnost, že deník byl původně uložen ve fondu Rodinný archiv Schwarzenberků pod signaturou 7b/2 a že je v archivní pomůcce tohoto fondu veden i nadále.

⁸³⁷ Diplomatičkému kontextu Schwarzenbergova putování se věnuje Anna KUBÍKOVÁ, *Účast Jana Adolfa II. ze Schwarzenberku na korunovaci anglické královny Viktorie*, in: *Obnovená Tradice – Časopis Historického spolku Schwarzenberg*, roč. 18, 2007, č. 36, s. 27–32.

⁸³⁸ Tuto tradovanou informaci zmiňuje například Břetislav ŠTORM, *Žleby. Státní zámek a památky v okolí*, Praha, 1960, s. 3, M. POSPÍŠILOVÁ, *Žleby. Zámek a okolí*, Praha 1987, nestr. nebo Tereza POLÁKOVÁ, *Státní zámek Žleby: jeho historie, umělecká výzdoba a stylové interiéry. Bakalářská práce Fakulty filozofické Univerzity v Pardubicích*, Pardubice 2011, s. 36.

⁸³⁹ Jelikož by si daná otázka, již na tomto místě nemůže být věnována patřičná pozornost, zasloužila vlastní kapitolu, nebo dokonce samostatnou práci, je vhodné odkázat alespoň na studii M. POSPÍŠILOVÁ, *Podněty, zdroje a motivy inspirace pro uplatnění historismu v českých zemích s uvedením příkladů*, in: M. Mžýková (ed.), *Kamenná kniha*, s. 54–64, kde jsou jednotlivé oblasti uvedeny.

dílky světa, vyplývá zároveň jedna podstatná záležitost: Navzdory skutečnosti, že se cestování stávalo čím dál tím masovější záležitostí plnou turistických elementů, i dalším změnám zůstávalo – pokud nám jde o šlechtu a její kontakty se zahraničím – mnoho věcí stejných jako v dřívější éře. Podstatný rozdíl se však týká úlohy dvou důležitých fenoménů, jejichž dopady na podobu světa byly dalekosáhlé. Po určitém zklamání totiž osvícenství nahradil romantismus, jenž se – jak ostatně vyplývá z předchozích řádků a stran – dostával do popředí pozornosti urozených cestovatelů navštěvujících Británii i jiné země a nostalgicky vzpomínajících na dobu, v níž stále platila společenská výlučnost šlechty.⁸⁴⁰ Pakliže ale osvícenství utvářelo evropskou i mimoevropskou společnost, nepřišel jeho zánik s chvílí, kdy zemřel poslední osvícenec (ačkoliv je otázkou, zdali vůbec tento okamžik přišel), neboť jeho odkazy přežívaly v nejrůznějších oblastech spjatých s činností člověka. Vzhledem k tomu, že jim cestovatelé věnovali pozornost i nyní (a nemuselo se jednat jen o zahradní umění ovlivněné osvícenskou filozofií), je možné soudit, že se s uvedenými proudem a jeho plody v rámci svých výprav v určité podobě střetávali i nadále.

---

⁸⁴⁰ Něco podobného vyjádřil ostatně Pavel Zatloukal, když tvrdil, že prostřednictvím romantických proudů šlechta „hledá únik a reminiscence svého zlatého věku“. Srov. Pavel ZATLOUKAL, *Historismus. Architektura 2. poloviny 19. století na Moravě a ve Slezsku*, Olomouc 1986, s. 6.

Závěr

Přestože byl zájem domácích badatelů o cestování šlechty ve druhé polovině 18. a na počátku 19. století v určitém nepoměru k pozornosti věnované výpravám podniknutým v době renesance a baroka, nelze v žádném případě tvrdit, že by se jednalo o problematiku méně zajímavou. Zahraniční pobyty totiž i v éře pozdního osvícenství a počátků romantismu sloužily jako prostředek pro sebevzdělávání, poznávání nových věcí a sbírání zkušeností, které urozeného jedince často výrazným způsobem obohatily. Fakt, že putování po nejrůznějších částech světa (třebaže se povětšinou jednalo o Evropu) zanechalo určité stopy i u šlechticů a aristokratů žijících v uvedeném období, ostatně potvrdily i předchozí stránky.

Srovnáme-li výpravy uskutečněné v 16., 17. a první polovině 18. století na straně jedné a cesty ve sledovaném čase na straně druhé, je možné pozorovat určité rozdíly. Mezi ně patřila například změna v preferenci a oblibě cílových zemí nebo odlišný program některých druhů výprav (a zejména výprav mladých kavalírů, které – přijmeme-li tezi Ivo Cermana, že nezanikly ani ve druhé polovině 18. století – již ve většině případů nebyly spjaty se studiem na zahraničních univerzitách či šlechtických akademiích).⁸⁴¹ Jako shodné momenty lze naopak vnímat obecné motivy vedoucí urozené jedince k vykonávání určitých typů cest či fakt, že pobyty v cizích zemích v mnoha případech připravovaly jednotlivé šlechtice a aristokraty na jejich další činnost. V tomto ohledu je však nutné poznamenat, že v souladu s osvícenskými zásadami byl nyní důraz kladen na to, aby poznávání nových krajů nepřineslo užitek jenom jedinci, který se do zahraničí vydal, ale daleko širšímu okruhu osob, či v ideálním případě dokonce lidstvu a celému světu. Osvícenství bylo ale pouze jedním z důležitých fenoménů typických pro sledovanou dobu. Vedle tradičních pamětihodností nebo antických památek, které nyní přitahovaly v důsledku silného vlivu klasicismu (úzce propojeného s osvícenstvím) a proslulosti myšlenek Johanna Joachima Winckelmanna, se totiž šlechtici i aristokraté v zahraničí setkávali rovněž s prvními plody romantismu, jenž začal více a více nabývat na významu.

S idejemi osvícenství a romantismu, majících značný podíl na změně pohledu na přírodu, souvisí mimo jiné zakládání krajinářských parků, které byly mnohdy zahraničními pobyty ovlivněny velmi výrazně. Nový styl v zahradním umění, jehož počátky jsou spjaty s pro-

---

⁸⁴¹ Ivo CERMAN, *Bildungsziele – Reiseziele. Die Kavaliertour im 18. Jahrhundert*, in: Martin Scheutz – Wolfgang Schmale – Dana Štefanová (edd.), *Orte des Wissens. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des Achtzehnten Jahrhunderts 18/19*, Bochum 2004, s. 49–78.

středím Velké Británie, se díky cestování rozšířil rovněž do Francie nebo německého prostoru. Zde už na konci šedesátých let 18. století začal osvícený kníže Leopold III. Anhaltsko-Desavský vytvářet proslulou „zahradní říši“ v okolí Wörlitz a Desavy, která sloužila jako inspirační zdroj pro řadu obdobných projektů a již znali i zástupci české a rakouské šlechty, a to včetně „hlavních protagonistů“ této práce.

Nejinak tomu bylo u Jana Rudolfa Czernina z Chudenic, první osoby, jejímž cestám byla věnována pozornost. Během putování po Říši, Nizozemí, Francii a Itálii z přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 18. století hrabě na vlastní oči spatřil nejrůznější příklady krajinářské tvorby éry osvícenství a šířícího se romantismu i dřívějších dob. Na území Svaté říše římské si prohlédl mimo jiné zahrady v Nymphenburgu u Mnichova, Würzburgu, Karlsruhe, Ludwigsburgu, Hohenheimu, Schwetzingen nebo v Kasselu, nicméně pozorování panenské přírody či krajiny upravené člověkem nechybělo ani během času stráveného v Nizozemí a Francii. Domněnku, že právě tato výprava úzce souvisí s ideou založení parků v Krásném Dvoře, Jemčině, Chudenicích a Petrohradu, potvrzuje skutečnost, že se k realizaci svých plánů Czernin uchýlil bezprostředně po návratu z ciziny. Už na počátku osmdesátých let 18. století se totiž Jan Rudolf rozhodl k terénním zásahům a budování drobných staveb v Krásném Dvoře, mezi něž patřily například antikizující Panův templ a Gloriet, orientální architekturou ovlivněný Čínský pavilon nebo Gotický templ, jeden z prvních projevů romantismu v českých zemích.

Zajímavé je zjištění týkající se role Velké Británie ve vztahu ke krajinářské tvorbě hraběte. Přestože se doposud tvrdilo, že jako hlavní impuls k vytváření zahrad posloužil Czerninovi jeho pobyt v dílně světa,⁸⁴² bylo na základě analýzy cestovního deníku Jana Rudolfa zjištěno, že hrabě Anglii před zahájením vlastních prací pravděpodobně nenavštívil. Navzdory uvedenému lze ale doložit britskou výpravu spadající do roku 1788, během níž Czernin nepochybně sbíral inspiraci pro již započatý projekt, ale která s ideou založení rozsáhlého parku nesouvisí – a to na rozdíl od putování hraběte po území Svaté říše římské z přelomu sedmdesátých a osmdesátých let. Na základě zmíněné informace je ovšem možné poukázat na skutečnost, že v rámci kulturního či uměleckého transferu mezi Velkou Británií a českými zeměmi sehrála roli jakéhosi prostředníka německá oblast, kde byly britské trendy uplatňovány již poměrně brzy.

V souvislosti se zahraničními pobyty Jana Rudolfa se sluší znovu připomenout jednu věc týkající se úlohy osvícenství a romantismu. Přestože tyto fenomény do určité míry ovliv-

---

⁸⁴² Za všechny Markéta ŠANTRŮČKOVÁ, *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černina. Vznik a vývoj parků v Krásném Dvoře, Jemčině, Petrohradě a Chudenicích*, Praha 2014, s. 67.

nily dědictví cest hraběte, neboť i krajinářské parky představovaly plod obou směrů, nebylo vytváření zahrad na czerninských panstvích výrazem přihlášení se k osvícenské filozofii, nebo alespoň ne primárně. Hrabě totiž nezavrhoval ani odkaz předchozích dob, s nímž se setkával během svého putování po střední, západní a jižní Evropě. Vznik anglického parku v Krásném Dvoře byl proto spíše výsledkem jeho záliby v zahradním umění, kterou umocnila zmíněná výprava, i sledování v té době aktuálních trendů.

Nejnovější módu v oblasti krajinářské tvorby znal velmi dobře i Alois I. Josef z Liechtensteina, další aristokrat, o němž pojednávaly předchozí stránky. Zatímco k rekonstrukci cest Jana Rudolfa byly využity poznámky hraběte a v menší míře i korespondence, představoval u Liechtensteina určitý problém nedostatek pramenů vážících se k jeho pobytům v zahraničí. Z velkého množství výprav, které Aloisi Josefovi připisovaly už některé osoby žijící v 19. století,⁸⁴³ bylo tudíž možné rekonstruovat pouze několik. Mezi ně patřila zdravotní návštěva Itálie uskutečněná mezi lety 1803 a 1804, jež však neměla prakticky žádný dopad na jeho aktivity (což nesouvisí pouze s jejím účelem, ale i faktem, že nedlouho po návratu do vlasti Liechtenstein zemřel). Pozornost byla nicméně věnována i dvěma dalším cestám, jejichž konsekvence se nedají přehlédnout. Na prvním místě se jednalo o pobyt v Anhaltsko-Desavsku (a patrně i ve Wörlitz), v jehož pozadí stály hospodářsko-lesnické zájmy knížete. Stejně podnětná byla botanicky a dendrologicky orientovaná expedice do Severní Ameriky započatá v roce 1802, jíž se sice Alois Josef nezúčastnil, ale která významně ovlivnila jeho pozdější činnost. Josef van der Schot, pověřený Liechtensteinem vydat se do Spojených států, totiž zaslal knížeti více než 130 beden se semeny a sazenicemi exotických rostlin, jež posléze obohatily i Lednicko-valtický areál.

Kromě pěstování ekonomicky užitečných cizokrajných dřevin, o které se Liechtenstein zajímal v souvislosti s cestou do Anhaltsko-Desavska i van der Schotovou expedicí, šlo ale v jeho zahradách v Lednici a Valticích rovněž o jiné věci. Stejně jako Jan Rudolf se i kníže soustředil na krajinářské úpravy mající za cíl vytvoření pomyslného ráje na zemi. V tomto směru k uskutečnění záměru napomohl zejména Josef Hardtmuth, který byl autorem návrhů jednotlivých staveb jako například Slunečního chrámu, Čínského pavilonu nebo minaretu (nazývaného v době svého vzniku „Tureckou věží“). Na rozdíl od Czernina ale Liechtenstein nevytvořil typický krajinářský park přelomu 18. a 19. století, ale spíše pozdně osvícenskou zahradu s prvky romantismu, v níž navázal na odkaz a činnost svých předků. Další odlišností od Krásného Dvora (či případně jiných projektů Jana Rudolfa) je skutečnost, že Liechtenstein

---

⁸⁴³ Za všechny například Jacob von FALKE, *Geschichte des fürstlichen Hauses Liechtenstein*, Bd. 3, Wien 1882, s. 277–278.

ve srovnání s Czerninem v Lednicko-valtickém areálu naplnil daleko lépe a nápadněji osvícenskou ideu spojení krásného a užitečného. Vytváření zahrad na pomezí Moravy a Dolních Rakous totiž souvisí i s hospodářskými, botanickými a dendrologickými plány knížete, k jejichž realizaci významně přispěly jeho cesty nebo expedice najatých odborníků. Rovněž estetický rozměr Liechtensteinovy krajinářské tvorby je spjat s cestováním, neboť v žádném případě nelze vyloučit, že stejně jako Janu Rudolfovi posloužily i Aloisi Josefovi časté pobyty v zahraničí jako jistý inspirační zdroj.

Třetím ze šlechticů, jimž se věnovala tato práce, byl osvícensky založený dobrodruh Leopold I. Berchtold z Uherčic. Odkaz Leopoldových výprav se nicméně na rozdíl od Czernina a Liechtensteina netýká zahradní tvorby, ale především lékařské vědy a filantropie. Domněnku, že během dlouhého putování po Evropě, Africe a Asii Berchtold sbíral poznatky, které by mohl uplatnit v rámci svých dobročinných aktivit, potvrdila i bližší analýza jeho činnosti v zahraničí. V Británii totiž hrabě navázal kontakty s Královskou humánní společností, zabývající se zachraňováním lidských životů (a obzvláště životů tonoucích) a dalšími filantropickými institucemi, jejichž činnost plně podporoval. Ve snaze zvýšit informovanost obyčejných lidí o nejrůznějších otázkách prevence a ochrany zdraví rozdával na cestách tisíce výtisků odborných či polooborných lékařských pojednání. Jedním z nich byl jeho vlastní spis *Stručná metoda, jak opět oživit všechny druhy zdánlivě zemřelých, aby nedošlo k nejstrašlivější vraždě, totiž položit do hrobu živé*, zabývající se problematikou zdánlivé smrti a poskytování první pomoci při úrazech a nehodách. O několik let později pak Berchtold v nemocnici ve Smyrně na pobřeží Malé Asie na vlastní kůži vyzkoušel metodu britského konzula v Egyptě George Baldwina určenou k boji proti moru a spočívající v natírání těl olivovým olejem. Rovněž o těchto zkušenostech získaných v zahraničí informoval Leopold veřejnost, tentokrát v práci *Zpráva o prostředku k léčbě moru a ochraně před ním, s největším úspěchem používaném ve špitále sv. Antonína ve Smyrně*.

Dobročinnosti se však Berchtold nevěnoval jenom během dlouhých pobytů v cizích zemích, ale i po návratu do vlasti, k němuž došlo ve druhé polovině devadesátých let 18. století. Poznatky získané v zahraničí, které zaznamenával do cestovního deníku, uplatnil mimo jiné na svých moravských panstvích Buchlov a Žeravice. Kromě pomoci chudým a potřebným a propagace preventivního lékařství stojí za zmínku zejména založení nemocnice v barokním zámku v Buchlovicích, představující vrchol jeho filantropické činnosti. V neposlední řadě nelze opomenout ani spoluúčast na vytváření záchranných stanic v Praze, Brně a Vídni, inspirovaných myšlenkami britské Královské humánní společnosti.

Zásadní rozdíl oproti velké části šlechticů, kterým dobročinnost nebyla cizí, spočívá v tom, že se Berchtold pro podobné aktivity snažil nadchnout co nejvíce osob. Správnost dané teze podporuje i skutečnost, že hrabě v roce 1789 v Londýně vydal *Patriotického cestovatele*, svůj nejslavnější spis. Z analýzy jeho jednotlivých pasáží totiž vyplývá, že k věcem, jimiž se v zahraničí zabýval rovněž on, chtěl Leopold prostřednictvím uvedené publikace motivovat i jiné. Proto je také možné říci, že v případě Berchtolda nebyl ideál prospěšnosti pro druhé, jehož důležitost vyzdvihovala osvícenská filozofie, naplněn jenom skrze jeho cesty, protože hrabě usiloval o to, aby byly stejně užitečné také výpravy ostatních.

Předposledním z „hlavních protagonistů“ byl Hugo František ze Salm-Reifferscheidtu, který by mohl být podobně jako Berchtold označen za osvícence a filantropa. Stejně jako Berchtold i on navíc udržoval intenzivní kontakt s Velkou Británií. Kromě výpravy do Pruska uskutečněné na konci 18. století jej totiž nesmírně ovlivnilo právě britské prostředí, v němž se ocitl v roce 1801. Během návštěvy dílny světa se mu podařilo ze země vyvézt nákresy spřádacích strojů na vlnu, které poté brněnské konsorcium podnikatelů vedené Johannem Herringem využilo k sestrojení jednoho z prvních spřádacích strojů na Moravě. Dalším z výsledků cest starohraběte, v jejichž rámci Hugo František navštěvoval továrny, doly a hutě, bylo nabytí cenných poznatků a seznámení se s nejnovějšími trendy uplatňovanými ve výrobě, jež později napomohlo modernizaci rodových podniků (a mimo jiné železáren v Blansku).

Přestože není jasné, jestli lze v této činnosti hledat odkaz osvícenství (jelikož na prosperitě vlastních podniků a statků nezáleželo jenom šlechticům a aristokratům žijícím ve sledovaném čase), je možné najít stopy tohoto směru v jiné oblasti. Stejně jako Czernin (a s největší pravděpodobností také Liechtenstein) totiž i Hugo František v zahraničí viděl plody zahradního umění ovlivněného osvícenskou filozofií, ale i myšlenkami romantismu. Jednalo se mimo jiné o Wörlitz anhaltsko-desavského knížete Leopolda III., do nějž dle zanechaného svědectví zavítal v roce 1801, a řadu krajinářských parků na Britských ostrovech, obklopujících starobylá i novější šlechtická sídla.

Co se týče důsledků Salmova střetávání se s uvedenými směry, sluší se zmínit ještě jednu věc, z níž vyplývá, že i výpravy s částečně podobným programem mohly mít zcela odlišné důsledky: Přestože byl starohrabě osvícensky založenou osobou, jejíž jméno je navíc spjato s počátky romantismu na Moravě, nesouvisí pravděpodobně dědictví jeho pobytů ve Velké Británii a německém prostoru s oblastí kultury nebo krajinářské tvorby (nebo alespoň ne výrazně). Je totiž více než patrné, že ačkoliv Hugo František přišel do styku s nejrůznějšími záležitostmi, byly pro něj během cest do dílny světa či Pruska daleko důležitější moderní technologie, kvůli nimž se ostatně do zahraničí vydal.

Více než pozitivní (ba možná dokonce zcela ojedinělý) vztah „Rumforda Moravy“ k plodům průmyslové revoluce i k cestování je možné ukázat rovněž na příkladu britské výpravy pátého z aristokratů, arcivévody Jana, jež se stala dalším předmětem zájmu starohraběte. Po přimluvě svého přítele Josefa Hormayra získal Hugo František přístup k Habsburkovu deníku, který posléze přepsal a doplnil a po dalších úpravách vydal v několika článcích otištěných v *Archivu pro geografii, historii a státnické a válečnické umění*. Přestože putování po Velké Británii, Francii a Spojeném království nizozemském, během něž se naplno projevil nadšení technicky založeného arcivévody pro moderní vynálezy a postupy ve výrobě, se nepochybně odrazilo v Janových podnikatelských aktivitách či v obohacení štyrskohradecského muzea Joannea o předměty přivezené z cesty, můžou se jako daleko důležitější jevit vlivy spjaté s osobou starohraběte. Skutečnost, že Salm přepracoval Janovy poznámky a zveřejnil je, do určité míry mění obraz průmyslníka cestujícího do ciziny kvůli vlastním hospodářským záměrům či zájmům Herringova konsorcia). Z daného vydavatelského počínu je totiž více než patrné jeho úsilí a snaha, aby se povědomí o kolébce průmyslové revoluce šířilo mezi ostatní. Pojednání Hugo Františka lze proto vnímat nejen jako cestopis zachycující moderní i starobyrou tvář Velké Británie, ale také jako jakýsi návod seznamující čtenáře s místy zasluhujícími návštěvu. K nim však kromě továren, jimž Habsburk a Salm věnovali mimořádnou pozornost, patřily nejrůznější pamětihodnosti, venkovská sídla zdejší šlechty, ale také plody osvícenství a romantismu, dvou fenoménů ovlivňujících celou společnost i osobnosti cestovatelů.

Právě na základě analýzy a rekonstrukce putování pěti aristokratů lze na úlohu obou směrů poukázat také v obecnější rovině, neboť po přihlédnutí k uvedeným výpravám existuje důvod domnívat se, že tyto proudy sehrály v případě pobytů české a rakouské šlechty v cizích zemích významnou roli. Pokud se nebudeme soustředit na již mnohokrát zmíněný požadavek užitečnosti a prospěšnosti, typický pro dobovou filozofii, je nutné připomenout ještě jednu věc: S osvícenstvím, romantismem nebo oběma směry jsou spjaty také důsledky některých cest, ať už se jedná o vytváření pitoreskních parků, či nejrůznější filantropické a vědecké aktivity. Pakliže zkušenosti získané v zahraničí inspirovaly urozené jinak než Czernina, Liechtensteina a Berchtolda (jelikož každá výprava byla zcela jedinečná), není možné popřít, že se s jedním či druhým proudem (potažmo s jejich dědictvím) v cizině setkávali i oni. Také průmyslník Salm či technicky založený arcivévoda Jan se totiž zajímali o architekturu a přírodu, již cestovatelé ovlivnění atmosférou doznívajícího osvícenství a prosazujícího se romantismu věnovali stále větší a větší pozornost. Uvedené informace jsou odrazem skutečnosti, že se oba směry zčásti podílely na utváření dobové reality.

Další záležitostí, kterou je nutné zdůraznit a jež se týká i v úvodu položených otázek, je fakt, že zmíněné dopady nemusely nutně souviset jen s osudy samotných cestovatelů. Sledování putování pěti šlechticů totiž potvrdilo vyslovenou domněnku, že i výpravy urozených jedinců ve druhé polovině 18. a na začátku 19. století mohly mít (stejně jako pobyty šlechticů a aristokratů v renesanční a barokní Itálii) dalekosáhlé důsledky týkající se společnosti, kultury, umění a jiných oblastí spjatých s činností člověka. Také prostřednictvím cestování se totiž do českých, potažmo rakouských zemí šířilo povědomí o anglických parcích, které byly následně zakládány i u nás a jež poté sloužily jako určitý vzor pro podobné projekty. Pobyty v zahraničí rovněž umožnily vědecké bádání či šíření nových poznatků sloužících celému lidstvu. V neposlední řadě nelze opomenout ani proces přejímání moderních technologií, které by bývalo bylo bez cestování jen těžko myslitelné.

Nutno ovšem zmínit ještě jednu důležitou věc vyplývající z obsahu jednotlivých kapitol: Přestože u všech uvedených osob je možné pozorovat určité vazby na britské prostředí (ať už přímé, či nepřímé), ovlivňující i mnoho šlechticů a aristokratů v pozdější době, sluší se vyzdvihnout odkaz návštěv jiných zemí: Czernin se totiž pro módu vytváření krajinářských parků nadchl během putování po Říši, naproti tomu Liechtenstein vysadil ve svých zahradách rostliny a dřeviny dovezené z Ameriky, Berchtold se o lékařskou vědu zajímal v Malé Asii, kde pomáhal bojovat proti moru, a nelze opomenout ani skutečnost, že si Salm prohlížel manufaktury a továrny ve Francii a arcivévoda Jan ve Spojeném království nizozemském. Návštěva prakticky jakéhokoliv místa mohla být pro cestovatele nesmírně inspirativní. Není proto divu, že ke kulturnímu, myšlenkovému či technologickému transferu docházelo také prostřednictvím cest, u nichž to nemusí být na první pohled zjevné.

Ověřit či vyvrátit vyslovené myšlenky a teze je úkolem budoucího výzkumu. Stále totiž chybí studie komplexně pojednávající o šlechtickém cestování ve zvoleném období. Ani v této práci či v dílčích výstupech jiných autorů totiž nebyla pozornost věnována zdaleka všem otázkám, které jsou s danou problematikou spjaty a jež stále čekají na své zodpovězení. Pozornost by si totiž jistě zasloužilo i zkoumání dalších okruhů a oblastí souvisejících s odkazy zahraničních pobytů urozených jedinců, hledání shodných rysů a rozdílů mezi cestami nižší a vyšší šlechty nebo sledování výprav podniknutých do určitých zemí (v tomto směru se sluší zmínit například Velkou Británii, jejíž role byla nastíněna v poslední kapitole). Proto je žádoucí rozšířit v rámci dalšího bádání pramennou základnu a soustředit se také na šlechtice a aristokraty, o nichž předchozí strany nepojednávaly. Je totiž jasné, že i příběhy s nimi spjaté mohou – stejně jako tomu bylo u Czernina, Liechtensteina, Berchtolda, Salma a Habsburka – prozradit mnohé o tom, jak cestování ovlivňovalo urozené osoby i celou společnost.

Prameny a použitá literatura

Prameny

Hausarchiv Liechtenstein Wien

Fond Familienarchiv

Pozůstalost Aloise Josefa, kart. 79

Moravský zemský archiv v Brně

Fond Rodinný archiv Berchtoldů – Buchlov

Cestovní deník Leopolda Berchtolda, kart. 53, inv. č. 296

Poznámky o chovu ovcí, kart. 55, inv. č. 302

Různé písemnosti a korespondence Leopolda Berchtolda, kart. 60, inv. č. 311

Anglická korespondence Leopolda Berchtolda, kart. 60, inv. č. 313

Leopold Berchtold, ostatní korespondence, písemnosti a tisky z ciziny, kart. 60, inv. č. 315

Písemné a tištěné ohlasy o činnosti Leopolda Berchtolda, kart. 61, inv. č. 321

Fond Rodinný archiv Salm-Reifferscheidtů – Rájec nad Svitavou

Přepis cestovního deníku arcivévody Jana, první část, kniha 40, inv. č. 434

Přepis cestovního deníku arcivévody Jana, druhá část, kniha 41, inv. č. 434

Přepis cestovního deníku arcivévody Jana, třetí část, kniha 42, inv. č. 434

Státní oblastní archiv Třeboň, oddělení Český Krumlov

Fond Rodinný archiv Schwarzenberků – Hluboká nad Vltavou

Cestovní deník Jana Adolfa II. z roku 1825, sg. Jan Adolf II. 3e

Sbírka rukopisů Český Krumlov

Cestovní deník Jana Adolfa II. z roku 1838, inv. č. 701

Státní oblastní archiv Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec

Fond Rodinný archiv Černínů – Jindřichův Hradec

Pozůstalost Jana Rudolfa, kart. 400

Pozůstalost Jana Rudolfa, kart. 401

Pozůstalost Jana Rudolfa, kart. 403

Fond Velkostatek Chudenice

Materiály k úpravám parku v Chudenicích, kart. 285

Materiály k úpravám parku v Chudenicích, kart. 300

Fond Velkostatek Krásný Dvůr

Materiály k úpravám parku v Krásném Dvoře, kart. 139

Materiály k úpravám parku v Krásném Dvoře, kart. 150

Rejstříky okrašlovacích nákladů, kniha 1771, inv. č. 1770

Rejstříky okrašlovacích nákladů, kniha 1772, inv. č. 1771

Rejstříky okrašlovacích nákladů, kniha 1773, inv. č. 1772

Rejstříky okrašlovacích nákladů, kniha 1774, inv. č. 1773

Rejstříky okrašlovacích nákladů, kniha 1775, inv. č. 1774

Rejstříky okrašlovacích nákladů, kniha 1776, inv. č. 1775

Rejstříky okrašlovacích nákladů, kniha 1777, inv. č. 1776

Literatura

- Alfred ABLEITINGER – Meinhard BRUNNER (edd.), *Erzherzog Johann von Österreich: „Ein Land, wo ich viel gesehen“*. Aus dem Tagebuch der England-Reise 1815/1816, Graz 2009
- Karel Bedřich ABSOLON, *Carl Ludwig Reichenbach (1788–1869)*, in: Sborník Muzea Blansko 99, Blansko 1999, s. 55–58
- Valerie ABSOLONOVÁ – Věra BEDNÁŘOVÁ, *Blanenská léta Med. Dr. Jindřicha Wankla*, in: Vlastivědný věstník moravský, roč. 22, 1970, č. 2, s. 182–210
- Reinhard ALEX – Hans-Dieter KLUGE, *Gärten um Wörlitz*, Leipzig 1994
- Hubert AMFT, „*Nirgends ist Lectüre eine [sic] allgemeineres Bedürfniss...*“. *Kunst und Literatur Englands in „Annalen“-Beiträgen Georg Forsters*, in: Hans-Wolf Jäger (ed.), *Europäisches Reisen im Zeitalter der Aufklärung*, Heidelberg 1992, s. 157–181
- Alicia AMHERST, *History of Gardening in England (1896)*, Barsinghausen 2011
- ANONYM, *Die österreichische Aristokratie*, Wien 1848
- ANONYM, *Merkwürdigkeiten zu Eisgrub in Mähren*, in: Patriotistisches Tageblatt, Jg. 5, 1804, Nr. 36, s. 483–490

- ANONYM, *Schematismus des regierenden Hochfürstlichen Hauses von und zu Liechtenstein*, Vaduz 1803
- ANONYM, *Some Particulars of the Battle of Waterloo*, London 1816
- ANONYM, *The Battle of Waterloo, Containing the Series of Accounts Published by Authority, British and Foreign, with Circumstantial Details, Previous, During, and after the Battle, from a Variety of Authentic and Original Sources, with Relative Official Documents, Forming an Historical Record of the Operations in the Campaign of the Netherlands, 1815*, London 1815
- ANONYM, *Ueber das Denkmahl des k. k. Hofrathes und Ritters des Leopold-Ordens, Heinrich Joseph Edlen von Collin*, Wien 1813
- Rainer BABEL – Werner PARAVICINI (edd.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert. Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen historischen Institut Paris 2000*, Ostfildern 2005
- Jitka BACHANOVÁ, *Zápisky z cest hraběte Leopolda Berchtolda 1780–1797. Bakalářská práce Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci*, Olomouc 2010
- Erich BACHMANN – Burkard von RODA – Werner HELMBERGER, *Residenz und Hofgarten Würzburg*, München 2001
- George BALDWIN, *Osservazioni circa un nuovo specifico contro la peste*, Firenze 1800
- George BALDWIN – Paul SCHEEL, *Georg Baldwins vieljährigen königlich-Großbritanischen Generalconsuls in Aegypten Bemerkungen über die von ihm entdeckte spezifische Wirkung der Einreibungen des Olivenöhlts gegen die Pest, mit Rücksicht auf die Anwendung dieses Mittels zur Heilung contagidser Krankheiten aller Art, und zur Linderung des Podagras*, Kopenhagen 1801
- Eric BARATAY – Elisabeth HARDOUIN-FUGIER, *Zoo: A History of Zoological Gardens in the West*, London 2002
- Antonín BARTUŠEK – Karel SVOBODA – Metoděj ZEMEK, *Buchlov. Státní hrad a památky v okolí*, Praha 1962
- Olga BAŠEOVÁ, *Krajinářský park romantismu*, in: Marie Mžyková (ed.), *Kamenná kniha. Sborník k romantickému historismu – novogotice*, Sychrov 1997, s. 257–260
- Dagmar BAUMANNOVÁ, *Z historie železářství na Blanensku a umělecká litina*, in: *Sborník muzea Blansko 2001*, Blansko 2001, s. 63–71
- Alois BEJBLÍK – Gustav FRANCL (edd.), *Cesta do Čech. Fynes Moryson, John Taylor*, Praha 1977

- Leopold BERCHTOLD, *An Essay to direct and extend the Inquiries of Patriotic Travelers*, 2 Vol., London 1789
- Leopold BERCHTOLD, *Anweisung für Reisende, nebst einer systematischen Sammlung zweckmäßiger und nützlicher Fragen*, Braunschweig 1791
- Leopold BERCHTOLD, *Beschreibung einiger in England erfundenen Maschinen, um verschiedene Arbeiten, so der Gesundheit der Handwerker höchst nachtheilig sind, ganz unschädlich zu machen*, London 1798
- Leopold BERCHTOLD, *Essai pour diriger et étendre les recherches des voyageurs qui se proposent l'utilité de leur patrie*, 2 Tomes, Paris 1797
- Leopold BERCHTOLD, *Kurzgefasste Methode alle Arten von Scheinbartodten wieder zu beleben, um der [sic] allergrausamsten Mordthat lebendige in das Grab zu legen, vorzubeugen*, Wien 1791
- Leopold BERCHTOLD, *Nachricht von dem im St. Antons-Spitale in Smirna mit dem allerbesten Erfolge gebrauchten einfachen Mittel, die Pest zu heilen, und sich vor selber zu bewahren*, Wien 1797
- Leopold BERCHTOLD, *Versuch die Grenzen der Wohlthätigkeit gegen Menschen und Thiere zu erweitern*, Wien 1800
- Leopold [II.] BERCHTOLD, *Vergangenheit und Gegenwart der Herrenburg Buchlau im mährischen Marsgebirge*, Brünn 1893
- Matilda BETHAM-EDWARDS (ed.), *The Autobiography of Arthur Young with Selections from His Correspondence*, London 1898
- Andreas BEYER, *Die Kunst des Klassizismus und der Romantik*, München – Nördlingen 2011
- Filip BINDER, *Aristokrat v zemi historismu. Britské cesty knížete Jana Adolfa II. Schwarzenberga*, in: *Historický obzor. Časopis pro výuku dějepisu a popularizaci historie*, roč. 26, 2015, č. 7–8, s. 146–158
- Bruno BINDER-KRIEGELSTEIN, *Erzherzog-Johann-Gedächtnisausstellung*, Graz 1959
- Simona BINKOVÁ, *Španělsko pohledem českých cestovatelů 17. století*, in: Ivo Barteček – Jaroslav Reska (edd.), *České země a Španělsko. Z dějin česko-španělských vztahů. Sborník textů přednesených dne 5. října 1994 na odborném sympoziu konaném v rámci Dnů španělské kultury v Ostravě (3.–6. října 1994)*, Ostrava 1996, s. 81–88
- Jeremy BLACK, *The British abroad. The Grand Tour in the Eighteenth Century*, Stroud 1992

- T. C. W. BLANNING, *The Grand Tour and the Reception of Neo-Classicism in Great Britain in the Eighteenth Century*, in: Rainer Babel – Werner Paravicini (edd.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert. Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen historischen Institut Paris 2000, Ostfildern 2005*, s. 541–552
- Irina BLETSCHACHER, *Das Franzosenbild in Deutschland und Österreich zur Zeit der Französischen Revolution 1789–1794. Diplomarbeit an der Universität Wien*, Wien 1989
- Wilhelm BÖCK, *Alte Gartenkunst. eine Kulturgeschichte in Beispielen*, Leipzig 1939
- Hana BOČKOVÁ, *Cesty Čechů do Svaté země. Renesanční cestopis v 16. století*, in: Přednášky a besedy z 37. běhu Letní školy slovanských studií, Brno 2004, s. 5–10
- Hana BOČKOVÁ, *Prefát jako Harantův předchůdce*, in: HOP. Historie – Otázky – Problémy, roč. 1, 2009, č. 1, s. 117–125
- Ursula BODE, „*Die Wohlthaten der Einsamkeit*“. *Zum Leben der Fürstin Luise von Anhalt-Dessau*, in: *Den Freunden der Natur und Kunst. Das Gartenreich des Fürsten Franz von Anhalt-Dessau im Zeitalter der Aufklärung*, Ostfildern-Ruit 1998, s. 18–29
- Hans Erich BÖDEKER, *Reisen: Bedeutung und Funktion für die deutsche Aufklärungsgesellschaft*, in: Wolfgang Griep – Hans-Wolf Jäger (edd.), *Reisen im 18. Jahrhundert. Neue Untersuchungen*, Heidelberg 1986, s. 91–110
- Jana BORODÁČOVÁ, *Arthur Young – britské svědectví o Velké francouzské revoluci*, in: *Historický obzor. Časopis pro výuku dějepisu a popularizaci historie*, roč. 25, 2014, č. 3–4, s. 50–61
- Jan BOUŠKA, *Cesta kněžny Eleonory ze Schwarzenbergu do Británie roku 1838 a její syn Walter Prosper. Bakalářská práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy*, Praha 2017
- Jean BOUTIER, *Le Grand Tour des gentilshommes et les académies d'éducation pour la noblesse. France et Italie, XVIe–XVIIIe siècle*, in: Rainer Babel – Werner Paravicini (edd.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert. Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen historischen Institut Paris 2000, Ostfildern 2005*, s. 237–253
- Christoph BRANDHUBER, *Aus Salzburgs Hoher Schule geplaudert. Hundert Mini-Traktate unter einen Hut gebracht*, Salzburg – Wien 2012
- Christoph BRANDHUBER, *Johann Rudolph Graf Czernin von Chudenitz (1757–1845). Ein Leben für die Künste*, in: Roswitha Juffinger (ed.), *Residenzgalerie Salzburg. Gesamtverzeichnis der Gemälde*, Salzburg 2010, s. 434–459

- Christoph BRANDHUBER, *Kunstverstand und Kennerblick: Johann Rudolph Graf Czernin von Chudenitz (1757–1845)*, in: Sabine Haag – Elke Oberthaler – Sabine Pénot (edd.), Vermeer. Die Malkunst. Spurensicherung an einem Meisterwerk, Wien 2010, s. 66–69
- Rudolf BRAUN, *Konzeptionelle Bemerkungen zum Obenbleiben: Adel im 19. Jahrhundert*, in: Hans-Ulrich Wehler (ed.), *Europäischer Adel 1750–1950*, Göttingen 1990, s. 87–95
- Frederick BRENDELS, *Historical Sketch of the Science of Botany in North America from 1635 to 1840*, in: *The American Naturalist*, Vol. 13, 1879, No. 12, s. 754–771
- Slavomír BRODESSER, *Dvousté výročí vzniku Moravskoslezské hospodářské společnosti. K počátkům Moravského zemského muzea*, in: *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 63, 2011, č. 4, s. 336–342
- Slavomír BRODESSER, *Hugo František Salm-Reifferscheidt 1776–1836*, in: *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 48, 1996, č. 2, s. 173–175
- Chris BROOKS, *The Gothic Revival*, Oxford 1999
- David B. BROWNLEE, *Friedrich Weinbrenner, Architect of Karlsruhe. A Catalogue of the Drawings in the Architectural Archives of the University of Pennsylvania*, Philadelphia 1986
- Jan BUKOVSKÝ, *Loretánské kaple v Čechách a na Moravě*, Praha 2000
- Margarete BUQUOY, *Hrabě Buquoy, sociální reformátor doby osvícenství*, Feldkirchen – Westerham 2004
- Felix BUTSCHEK, *Europa und die industrielle Revolution*, Wien – Köln – Weimar 2002
- Adrian von BUTTLAR, *Der englische Landsitz 1715 –1760. Symbol eines liberalen Weltentwurfs*, Mittenwald 1982
- Adrian von BUTTLAR, *Der Landschaftsgarten. Gartenkunst des Klassizismus und der Romantik*, Köln 1989
- Adrian von BUTTLAR, *Der Nymphenburger Schlosspark*, in: Harri Günther (ed.), *Gärten der Goethe-Zeit*, Leipzig 1993, s. 239–242
- Václav BŮŽEK a kol., *Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty*, Praha 2010
- Alessandro CATALANO, *L'Educatione del Principe: Ferdinand August Leopold von Lobkowitz e il suo primaviaggio in Italia*, in: *Porta Bohemica. Sborník historických prací 2*, Litoměřice 2003, s. 104–127
- Ivo CERMAN, *Bildungsziele – Reiseziele. Die Kavalierstour im 18. Jahrhundert*, in: Martin Scheutz – Wolfgang Schmale – Dana Štefanová (edd.), *Orte des Wissens. Jahrbuch der*

Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des Achtzehnten Jahrhunderts 18/19, Bochum 2004, s. 49–78

- Ivo CERMAN, *Cesty za osvícením. Úloha cestování v osvícenské antropologii*, in: Jiří Kubeš (ed.), *Šlechtic na cestách v 16.–18. století. Sborník příspěvků (nejen) ze 3. adventního kulatého stolu, který se na téma „Prameny k dějinám šlechtického cestování, 1550–1800“ konal na půdě Katedry historických věd FF UPa dne 28. listopadu 2005, Pardubice 2007, s. 221–233*
- Ivo CERMAN, *Habsburgischer Adel und Aufklärung. Bildungsverhalten des Wiener Hofadels im 18. Jahrhundert*, Stuttgart 2010
- Ivo CERMAN, *Chotkové. Příběh úřednické šlechty*, Praha 2008
- Ivo CERMAN, *Pouť do Pompejí. Marie Josefína z Windischgrätzu v Itálii 1774–1776*, in: Václav Bůžek – Jaroslav Dibelka (edd.), *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku, České Budějovice 2007, s. 113–133*
- Ivo CERMAN, *Šlechtická kultura v 18. století. Filozofové, mystici, politici*, Praha 2011
- Kenneth CLARK, *The Gothic Revival. An Essay in the History of Taste*, London 1950
- Norbert CONRADS, *Ritterakademien der Frühen Neuzeit. Bildung als Standesprivileg im 16. und 17. Jahrhundert*, Göttingen 1982
- Laurence D. COOPER, *Rousseau, Nature and the Problem of the Good Life*, State College 1999
- Joseph Mordaunt CROOK, *The Dilemma of Style. Architectural Ideas from the Picturesque to the Post-Modern*, Chicago 1989
- Eva-Maria CSÁKY-LOEBENSTEIN, *Studien zu Kavaliertour österreichischer Adelliger im 17. Jahrhundert*, in: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 79, Wien 1971, s. 408–434
- Johann Jakob Heinrich CZIKANN, *Die lebenden Schriftsteller Mährens. Ein literarischer Versuch*, Brünn 1812
- Jindřich ČELADÍN, *Vídeňská sochařská škola a blanenská umělecká litina*, in: Václav Zdráhal (ed.), *Tradice a současnost železářské výroby VI. Materiály z konference konané v Muzeu Dr. Bohuslava Horáka v Rokycanech ve dnech 19.–21. 10. 2010, Rokycany 2010, s. 22–28*
- Phillis DEANE, *The British Industrial Revolution*, in: Mikuláš Teich – Roy Porter (edd.), *The Industrial Revolution in National Context. Europe and the USA*, Cambridge – New York 1996, s. 13–35

- Alexander DENZLER, *Adelige und bürgerliche Standes- und Leistungseliten im 18. Jahrhundert*, in: Markus Raasch (ed.), *Adeligkeit, Katholizismus, Mythos. Neue Perspektiven auf die Adelsgeschichte der Moderne*, München 2014, s. 35–37
- Otto Erich DEUTSCH, *Mozart. A Documentary Biography*, Stanford 1966
- Dieter DOLGNER, *Historismus. Deutsche Baukunst 1815–1900*, Leipzig 1993
- František DUDEK, *Vývoj cukrovarnického průmyslu v českých zemích do roku 1872*, Praha 1979
- Andrew DUNCAN sr. – Andrew DUNCAN jr. (edd.), *Annals of Medicine, for the Year 1797, Vol 2*, Edinburg 1798
- Gottfried EISENMANN, *Die Krankheits-Familie Typhus*, Erlangen 1835
- Norbert EISOLD, *Das Dessau-Wörlitzer Gartenreich. Der Traum von der Vernunft*, Köln 1993
- Christian d'ELVERT, *Zur Cultur-Geschichte Mährens und Oest.-Schlesiens, Bd. 3*, Brünn 1870
- Jacob von FALKE, *Geschichte des fürstlichen Hauses Liechtenstein, Bd. 3*, Wien 1882
- Thorsten FITZON, *Reisen in das befremdliche Pompeji. Antiklassizistische Antikenwahrnehmung deutscher Italienreisender 1750–1870*, Berlin – New York 2004
- Laurence FLEMING – Alan GORE, *The English Garden*, London 1979
- Tomáš FOLTÝN, *Druhá kavalírská cesta a zejména římský pobyt Ferdinanda Augusta z Lobkovic (1675–1676)*, in: Jiří Kubeš (ed.), *Šlechtic na cestách v 16.–18. století. Sborník příspěvků (nejen) ze 3. adventního kulatého stolu, který se na téma „Prameny k dějinám šlechtického cestování, 1550–1800“ konal na půdě Katedry historických věd FF UPa dne 28. listopadu 2005*, Pardubice 2007, s. 99–127
- Tomáš FOLTÝN, *Výchova barokních knížat: Lobkovicové, cestovní instrukce a kavalírské cesty*, in: *Porta Bohemica. Sborník historických prací 4*, Litoměřice 2007, s. 163–180
- Erik FORSSMAN, *Palladio in Deutschland und Skandinavien*, in: *Vierhundert Jahre Andrea Palladio (1580–1980). Colloquium der Arbeitsstelle 18. Jahrhundert*, Gesamthochschule Wuppertal, der Deutschen UNESCO-Kommission, der Akademie der Architektenkammer Nordrhein-Westfalen, Wuppertal, 25.–28. November 1980, Heidelberg 1982, s. 75–94
- Johann Peter FRANK, *System eines vollständigen medizinischen Polizey, Bd. 5*, Tübingen 1813
- Stewart FRASER, *Count Leopold Berchtold: Eighteenth Century Educational Travel Counselor*, in: *Peabody Journal of Education*, Vol. 40, 1962, No. 1, s. 4–11

- Thomas FRELLER, *Adlige auf Tour. Die Erfindung der Bildungsreise*, Ostfildern 2007
- Hermann FREUDENBERGER, *Technologie-Transfers von England nach Deutschland und insbesondere Österreich im 18. Jahrhundert*, in: Ulrich Troitzsch (ed.) *Technologischer Wandel*, Wolfenbüttel 1981, s. 105–124
- Theresia GABRIEL, *Der Stellenwert der Landschaftsmalerei in der Esterházy'schen Bildergalerie und ihr Einfluß auf die Gestaltung des englischen Gartens unter Fürst Nikolaus II. Esterházy. Diplomarbeit an der Universität Wien*, Wien 1998
- John Gerow GAZLEY, *The Life of Arthur Young (1741–1820)*, Philadelphia 1973
- Mark GIROUARD, *Life in the English Country House. A Social and Architectural History*, New Haven – London 1978
- Mark GIROUARD, *The Castle Revival in English Architecture 1610–1870*, in: Renate Wagner-Rieger – Walter Krause (edd.), *Historismus und Schlossbau*, München 1975, s. 83–86
- Patrick GOODE, *The Picturesque Controversy*, in: George Carter – Patrick Goode – Kedrun Laurie (edd.), *Humphry Repton, Landscape Gardener 1752–1818*, Norwich 1982, s. 34–41
- Markéta GOTTWALDOVÁ, *Antikizující stavby v zahradní architektuře klasicismu v Čechách a na Moravě. Bakalářská práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze*, Praha 2008
- Franz GRÄFFER – Johann Jakob Heinrich CZIKANN, *Oesterreichische National-Encyklopädie oder alphabetische Darlegung der wissenschaftlichsten Eigenthümlichkeiten des Kaiserthumes, in Rücksicht auf Natur, Leben und Institutionen, Industrie und Commerz, öffentliche und Privat-Anstalten, Bildung und Wissenschaft, Literatur und Kunst, Geographie und Statistik, Geschichte, Genealogie und Biographie, so wie auf alle Hauptgegenstände seiner Civilisations-Verhältnisse, Bd. 4*, Wien 1836
- Vratislav GROLICH, *Umělecký ateliér Salmových železáren v Blansku*, in: *Z dějin hutnictví* 36, Praha 2006, s. 57–59
- Vratislav GROLICH, *Vývoj uměleckého lití v Blansku v posledních desetiletích*, in: *Z dějin hutnictví* 21, Praha 1993, s. 55–57
- Gert GRÖNING: *Einleitung. Über deutsch-britischen Kulturtransfer in der Landschaftsarchitektur des 18. und 19. Jahrhunderts*, in: Franz Bosbach – Gert Gröning (edd.), *Landschaftsgärten des 18. und 19. Jahrhunderts. Beispiele deutsch-britischen Kulturtransfers*, München 2008, s. 17–31

- Gert GRÖNING, *Hermann Fürst von Pückler-Muskau und Humphry Repton: A Map of Influence*, in: Franz Bosbach – Gert Gröning (edd.), *Landschaftsgärten des 18. und 19. Jahrhunderts. Beispiele deutsch-britischen Kulturtransfers*, München 2008, s. 49–78
- Stefan GROß, *Die Weimarer Klassik und die Gartenkunst. Über die Gattungsdiskurs und die „Bildenden Künste“ in den theoretischen Schriften von Goethe, Schiller und Krause*, Frankfurt am Main 2009
- Thomas GROSSER, *Bürgerliche Welt und Adelsreise: Nachahmung und Kritik*, in: Rainer Babel – Werner Paravicini (edd.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert. Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen historischen Institut Paris 2000, Ostfildern 2005*, s. 637–656
- Thomas GROSSER, *Reisen und soziale Eliten. Kavaliertour – Patrizierreise – bürgerliche Bildungsreise*, in: Michael Maurer (ed.), *Neue Impulse der Reiseforschung*, Berlin 1999, s. 135–176
- Blahomil GRUNDA, *Byla v Ráječku vojenská nemocnice?*, in: *Sborník Muzea Blansko* 2012, s. 118–120
- Blahomil GRUNDA, *Doktor Jenner a hrabě Salm proti variole*, in: *Genealogické a heraldické informace*, roč. 16 (31), 2011, č. 1, s. 95–100
- Blahomil GRUNDA, *Hrabě Hugo František Salm a neštovice*, in: *Sborník Muzea Blansko* 2012, Blansko 2012, s. 112–117
- Harri GÜNTHER, *„Da ist doch ein ganzes Land voll Gärten, welches mein System begünstigt: die Natur aufzusuchen, und sich nicht erst eine Natur um sich her zu schaffen“*, in: Harri Günther (ed.), *Gärten der Goethe-Zeit*, Leipzig 1993, s. 29–44
- Harri GÜNTHER, *Reisen in frühe Landschaftsgärten*, in: Wolfgang Griep (ed.), *Sehen und beschreiben. Europäische Reisen im 18. und frühen 19. Jahrhundert*, Heide 1991, s. 115–124
- Franz Viktor GÜNZEL, *Die alte Veste Petersburg*, Saaz 1906
- Gábor HAJNÓCZI, *Andrea Palladio*, Leipzig 1980
- Géza HAJÓS, *Beiträge zur Bedeutung der Tempelszenerie*, in: *Principessa bellina, bonina, carina. Geschichte und Schicksal des Leopoldinentempels und seines Umfelds im Esterházy'schen Schlosspark in Eisenstadt*, Eisenstadt 1997, s. 10–17
- Géza HAJÓS, *Romantische Gärten der Aufklärung. Englische Landschaftskultur des 18. Jahrhunderts in und um Wien*, Wien – Köln 1989
- Brigitte HAMANN, *Habsburkové. Životopisná encyklopedie*, Praha 2010

- Marie Luise HARKSEN, *Stadt, Schloß und Park Wörlitz*, Halle 1997
- Charles HARRISON – Paul WOOD – Jason GAIGER (edd.), *Art in Theory 1648–1815. An Anthology of Changing Ideas*, Malden 2000
- Josef HAUBELT, *České osvícenství*, Praha 2004
- Gernot HEIß, *Bildungs- und Reiseziele österreichischer Adelige in der Frühen Neuzeit*, in: Rainer Babel – Werner Paravicini (edd.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert. Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen historischen Institut Paris 2000*, Ostfildern 2005, s. 217–236
- Gernot HEIß, *Bildungsreisen österreichischer Adelige in der frühen Neuzeit*, in: Lenka Bobková – Michaela Neudertová (edd.), *Cesty a cestování v životě společnosti. Sborník příspěvků z konference konané 6.–8. září 1994 v Ústí nad Labem*, Ústí nad Labem 1995, s. 251–267
- Karel HEIKE, *České zámecké parky a jejich dřeviny*, Praha 1984
- Karel HEIKE, *Moravské zámecké parky a jejich dřeviny*, Praha 1985
- Julia HINTRINGER, *Schlosspark Eisgrub. Geschichte einer bedeutenden Gartenanlage in Südmähren vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Diplomarbeit an der Technischen Universität München*, München 1994
- Erhard HIRSCH, *Dessau – Wörlitz. Aufklärung und Frühklassik*, Leipzig 1987
- Christian Cay Lorenz HIRSCHFELD, *Anmerkungen über die Landhäuser und die Gartenkunst*, Leipzig 1773
- Franziska HIRSCHMANN, *Formen adliger Existenz im 18. Jahrhundert. Adel zwischen Kritik und Reformen*, München 2009
- Milan HLAVAČKA, *Cestování v českých zemích v raném novověku a v 18. a 19. století*, in: *Cestování včera a dnes. Revue pro průvodce a pracovníky cestovního ruchu*, roč. 4, 2007, č. 3, s. 33–41
- Milan HLAVAČKA, *Cestování v éře dostavníků. Všední den na střeoevropských cestách*, Praha 1996
- Karin HLAVIN-SCHULZE, „*Man reist ja nicht um anzukommen*“. *Reisen als kulturelle Praxis*, Frankfurt am Main – New York 1998
- Adam HNOJIL, *Josef Max a české sochařství 2. třetiny 19. století. Bakalářská práce Kato-lické teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze*, Praha 2016

- Zdeněk HOJDA, *Cesty a cestovatelé v raném novověku*, in: *Cestování včera a dnes*, roč. 4, 2007, č. 3, s. 25–32
- Zdeněk HOJDA, *Český Merkur, Barokní Čechie na cestách*, in: Vít Vlnas (ed.), *Sláva barokní Čechie. Umění, kultura a společnost 17. a 18. století*, Praha 2001, s. 147–162
- Zdeněk HOJDA, „*Jdou s tebou naše srdce i mysle – až tam ku břehům Tibery.*“ *Cestování v době biedermeieru*, in: Helena Lorenzová – Taťána Petrasová (edd.), *Biedermeier v českých zemích. Sborník příspěvků z 23. ročníku symposia k problematice 19. století*, Plzeň, 6.–8. března 2003, Praha 2004, s. 128–141
- Zdeněk HOJDA, *Kavalírské cesty české šlechty do Itálie v 17. století*, in: *Itálie, Čechy a střední Evropa. Referáty z konference pořádané ve dnech 6.–8. 12. 1983*, Praha 1986, s. 216–239
- Zdeněk HOJDA, *Le grandezza d'Italia. Die Kavalierstouren der böhmischen Adelligen, die Kunstbetrachtung und die Kunstsammlungen im 17. Jahrhundert*, in: Hans-Bernd Harder – Hans Rothe – Jaroslav Kolár – Slavomír Wollman (edd.), *Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern, Teil 3 – Die Bedeutung der humanistischen Topographien und Reisebeschreibungen in der Kultur der böhmischen Länder bis zur Zeit Balbíns*, Köln – Weimar – Wien 1993, s. 151–160
- Zdeněk HOJDA, *Mladí Martinicové v Itálii. Kavalírské cesty české šlechty do Itálie v 16.–18. století*, in: *Slánské rozhovory 2005: Itálie. Filozofie, hudba, dějiny umění, literatura*, Slaný 2006, s. 35–40
- Zdeněk HOJDA, *Rezidence české šlechty v baroku (několik tezí)*, in: Lenka Bobková (ed.), *Život na šlechtickém sídle v 16.–18. století. Sborník příspěvků z konference na Pedagogické fakultě UJEP v Ústí nad Labem 30.–31. října 1991, Ústí nad Labem 1992*, s. 161–178
- Zdeněk HOJDA – Eva CHODĚJOVSKÁ – Milena HAJNÁ – Alexandra TESAŘÍKOVÁ, *Heřman Jakub Černín na cestě za Alpy a Pyreneje I. Kavalírská cesta českého šlechtice do německých zemí, Itálie, Francie, Španělska a Portugalska*, Praha 2014
- Zdeněk HOJDA – Eva CHODĚJOVSKÁ – Milena HAJNÁ – Alexandra TESAŘÍKOVÁ (edd.), *Heřman Jakub Černín na cestě za Alpy a Pyreneje II. Cestovní deník Heřmana Jakuba Černína z let 1678–1682*, Praha 2014
- Christian Fürchtegott HOLLUNDER, *Tagebuch einer metallurgisch-technologischen Reise durch Mähren, Böhmen, einen Theil von Deutschland und der Niederlande*, Nürnberg 1824

- Martin HOLÝ, *Ve službách šlechty. Vychovatelé nobility z českých zemí (1500–1620)*, Praha 2011
- Martin HOLÝ, *Zrození renesančního kavalíra. Výchova a vzdělávání šlechty z českých zemí na prahu novověku (1500–1620)*, Praha 2010
- Joseph von HORMAYR, *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*, Jg. 29, Leipzig 1840
- Jeff HORN, *The Industrial Revolution. History, Documents, and Key Questions*, Santa Barbara – Denver 2016
- Eugen HUHNS, *Karlsruhe und seine Umgebungen. Geschichte und Beschreibung*, Karlsruhe 1843
- Helga HÜHNEL, *Botanische Sammelreisen nach Amerika im 18. Jahrhundert*, in: Franz Wawrik – Elisabeth Zeilinger – Jan Mokre – Helga Hühnel (edd.), *Die Neue Welt. Österreich und die Erforschung Amerikas*, Wien 1992, s. 61–78
- John Dixon HUNT, *Gardens and the Picturesque. Studies in the History of Landscape Architecture*, Cambridge – London 1997
- John Dixon HUNT, *Der malerische Garten. Gestaltung des europäischen Landschaftsgartens*, Stuttgart 2004
- Pavel HUŠEK, *Zámecký park Krásný Dvůr*, Ústí nad Labem 2006
- Adéla CHRÁSTKOVÁ, *Lazaret na zámku v Buchlovicích (1807–1809). Bakalářská práce Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně*, Brno 2010
- Jonathan I. ISRAEL, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*, Oxford 2002
- Jan JANÁK, *J. Arzberger – vídeňský protějšek F. Gerstnera*, in: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity: Řada historická (C43), Brno 1986, s. 85–93
- Jan JANÁK, *Počátky strojního předení vlny v brněnském soukenictví*, in: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity: Řada historická (C28), Brno 1981, s. 111–141
- Jan JANÁK, *Protoindustriální období Moravy a Slezska*, in: Tomáš Knoz (ed.), *Morava v době baroka*, Brno 2004, s. 141–151
- Jan JANÁK, *Prvopočátky brněnského strojírenství*, in: Časopis Matice moravské, roč. 114, 1995, č. 2, s. 287–309
- Otto JANKA, *Příběhy českých cestovatelů zapomenutých i nezapomenutelných*, Třebíč 2001

- Yvonne JANKOVÁ, *Romantická architektura v parcích a zahradách*, in: Umění a řemesla. Čtvrtletník pro otázky lidové umělecké výroby a uměleckého řemesla, roč. 25, 1980, č. 1, s. 42–48
- Paul JOHNSON, *Castles of England, Scotland and Wales*, London 1992
- Roswitha JUFFINGER, *Counts Czernin von Chudenitz and Lamberg-Sprinzenstein, Two Illustrious Viennese Collectors. Notes for New Research*, in: Roberta Panzanelli – Monica Preti-Hamard (edd.), *La circulation des oeuvres d'art 1789–1848*, Rennes 2007, s. 117–123
- Roswitha JUFFINGER, *Die Grafen Czernin und deren Gemäldesammlungen in Prag und Wien*, in: Barbara Marx – Karl-Siegbert Rehberg (edd.), *Sammeln als Institution. Von der fürstlichen Wunderkammer zum Mäzenatentum des Staates*, München – Berlin 2006, s. 163–172
- Pavel JUŘÍK, *Dominia pánů z Hradce, Slavatů a Czerninů*, Praha 2010
- Pavel JUŘÍK, *Liechtensteinové. Historie a sídla knížecího rodu*, Praha 2015
- Pavel JUŘÍK, *Moravská dominia Liechtensteinů a Dietrichsteinů*, Praha 2009
- František Cyril KAMPELÍK, *Hrabě Leopold Berchtold, Howard západních Slovanů*, in: *Časopis Českého muzea*, roč. 11, 1837, č. 1, s. 442–451
- Hermann KELLENBENZ, *Die wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Westdeutschland und Böhmen-Mähren im Zeitalter der Industrialisierung*, in: *Bohemia – Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder*, Jg. 3, 1962, Nr. 1, s. 239–259
- Katrin KELLER, *Zwischen Zeremoniell und „desbauche“. Die adlige Kavalierstour um 1700*, in: Wolfgang Schmale (ed.), *Menschen und Grenzen in der frühen Neuzeit*, Berlin 1998, s. 259–282
- Franz Alexander von KLEIST, *Fantasien auf einer Reise nach Prag*, Dresden – Leipzig 1792
- Arnošt KLÍMA, *Economy, Industry and Society in Bohemia in the 17th–19th Centuries*, Praha 1991
- Karel KOCEK, *Šlechtické sídlo ve víru moderní doby – Proměny zámeckého parku v Krásném Dvoře. Bakalářská práce Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze*, Praha 2016
- Marie KOLDINSKÁ, *Kryštof Harant z Polžic a Bezdružic. Cesta intelektuála k popravě*, Praha 2004
- Michal KONEČNÝ, *Architekt Josef Kornhäusel v korespondenci liechtensteinské dvorské kanceláře*, in: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity: Řada uměnovědná (F51)*, Brno 2008, s. 165–173

- Michal KONEČNÝ, *Die Landschaft zwischen Eisgrub (Lednice) und Feldsberg (Valtice) als Erinnerungsort*, in: Liechtensteinisch-Tschechische Historikerkommission (ed.), *Liechtensteinische Erinnerungsorte in den böhmischen Ländern*, Vaduz 2012, s. 141–148
- Michal KONEČNÝ, *Krajina mezi Lednicí a Valticemi jako místo paměti*, in: *Časopis Matice moravské*, roč. 131, 2012, supplementum 3, s. 123–129
- Michal KONEČNÝ, *Stručné dějiny knížat ze Salm-Reifferscheidtu*, Libice nad Cidlinou 2003
- Michal KONEČNÝ, *Vitruvius Moravicus. Neoklasicistní aristokratická architektura na Moravě a ve Slezsku po roce 1800*, Brno 2015
- Michal KONEČNÝ, „*Vitruvius Moravicus*“. *Palladiánské inspirace ve službách moravské světské aristokracie (1800–1850)*. *Diplomová práce Filozofické fakulty Masarykovy Univerzity v Brně*, Brno 2007
- Michal KONEČNÝ, *Zámek Buchlovice*, Kroměříž 2015
- Michal KONEČNÝ, *Zámek Lednice*, Kroměříž 2017
- Michal KONEČNÝ, *Zámek Rájec nad Svitavou*, Kroměříž 2013
- Helmut KOOPMANN, *Dilettantismus: Bemerkungen zu einem Phänomen der Goethezeit*, in: Helmut Holtzhauer – Bernhard Zeller (edd.), *Studien zur Goethezeit. Festschrift für Liselotte Blumenthal*, Weimar 1968, s. 178–208
- Václav KOPAL, *Krásný Dvůr*, Praha 1961
- Tomáš KORBEL, *Reprezentace šlechty v 19. století: František Arnošt a Jan Nepomuk Harrach*. *Bakalářská práce Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze*, Praha 2013
- Stefan KÖRNER, *Die Gärten des Fürsten Aloys von Liechtenstein. Gartenkunst in gesellschaftlichen Umbruchzeiten*, in: *Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein*, Bd. 104, 2005, s. 85–136
- Stefan KÖRNER, *Die Gärten des Fürsten Aloys I. von Liechtenstein in Eisgrub, Feldsberg und Wien*. *Diplomarbeit an der Freien Universität Berlin*, Wien 2004
- Stefan KÖRNER, *Il Magnifico. Fürst Nikolaus II. Esterházy (1765–1833)*, Petersberg 2011
- Stefan KÖRNER, *Nikolaus II. Esterházy (1765–1833) und die Kunst. Biografie eines matischen Sammlers*, Wien – Köln – Weimar 2013
- Burkhard KÖSTER, *Militär und Eisenbahn in der Habsburgermonarchie 1825–1859*, München 1999

- Jitka KOTALOVÁ, *Reflexe jinakosti. Cestovní deníky jako prameny pro poznání myšlenkových světů několika šlechtičen doby předbřeznové*, in: Václav Bůžek – Jaroslav Dibelka (edd.), *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku*, České Budějovice 2007, s. 135–158
- Milan KOUDELKA, *Jediný příspěvek starohraběte Salma k Moravskému krasu*, in: Sborník Muzea Blansko 2014, Blansko 2014, s. 34–39
- Johann KRÄFTNER, *Fürstliche Schätze: Die Fürsten von Liechtenstein als Sammler und Bauherren*, Wien 2008
- David KRÄMER, *Berchtoldské sbírky na hradě Buchlově a na zámku v Buchlovicích. Diplomová práce Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně*, Brno 2010
- Jörg KRAPPMANN, *Goethe in Mähren*, in: Ingeborg Fialová-Fürstová – Lucie Ceralová (edd.), *Goethe in Olmütz. Beiträge der internationalen Konferenz*, Olmütz 6.–8. 12. 1999, Olomouc 2000, s. 52–62
- Boris Ilich KRASNOBAEV – Gert ROBEL – Herbert ZEMAN (edd.), *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforchung*, Berlin 1980
- Tomáš KREJČÍK, *Kultivace a dekulivace nové šlechty na Moravě – stav poznání a možnosti dalšího zkoumání*, in: Jana Macháčová – Jiří Matějček – Blanka Soukupová (edd.), *Konference Vývoj obecné kultury, kultivace a dekulivace společnosti českých zemí 1800–2000*, Praha, 15. a 16. září 2004, Praha – Opava 2004, s. 32–50
- Miloš KREPS, *Dějiny blanenských železáren I. Do roku 1897*, Brno 1978
- Jiří KROUPA, *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost 1770–1810*, Brno 2006
- Jiří KROUPA, *Antropologický obrat a umění v českých zemích kolem roku 1800*, in: Zdeněk Hojda – Roman Prahl (edd.), *Mezi časy... Kultura a umění v českých zemích kolem roku 1800. Sborník příspěvků z 19. ročníku symposií k problematice 19. století*, Plzeň, 4.–6. března 1999, Praha 2000, s. 11–24
- Jiří KROUPA, *Ditrichštejnové v polovině 17. století a model tzv. kavalírské cesty*, in: Historická Olomouc a její současné problémy 4, Olomouc 1983, s. 109–115
- Jiří KROUPA, *Jan Nepomuk Mittrovský. Věda a estetika na Moravě v době Francouzské revoluce*, in: Časopis Matice moravské, roč. 109, 1990, č. 1, s. 147–157
- Jiří KROUPA, *Jan Nepomuk Mittrovský, svobodný zednář a vědec*, in: Duchem, ne mečem. Fakta, úvahy, souvislosti, Praha 2003, s. 169–178

- Jiří KROUPA, *Lednický zámek doby barokní a klasicistní*, in: Emil Kordiovský a kol., Městečko Lednice, Lednice 2004, s. 355–385
- Jiří KROUPA, *Moravská společnost a Velká francouzská revoluce*, in: Časopis Matice moravské, roč. 108, 1989, č. 1, s. 243–256
- Jiří KROUPA, *Počátky raného liberalismu na Moravě. Poznámky k pojmu a jeho vymezení*, in: Studie Muzea Kroměřížska 90, Kroměříž 1990, s. 117–125
- Martin KRUMMHOLZ, *Buquoyové Nové Hrady. Počátky krajinných parků v Čechách*, Praha 2012
- Vladislav KRUTA, *K počátkům očkování proti neštovicím na Moravě. Očkovací slavnosti a oslavy E. Jennera v Brně 1808–1817*, in: Dějiny věd techniky, roč. 4, 1971, č. 4, s. 228–243
- Jiří KUBEŠ, *Friendship, Admiration, or Hatred? The Image of the United Provinces in the Travel Diaries of Czech Nobility (1650–1750)*, in: Theatrum historiae, roč. 4, 2009, č. 4, s. 215–234
- Jiří KUBEŠ, *Kavalírské cesty české a rakouské šlechty (1620–1750). Habilitační práce Fakulty filozofické Univerzity Pardubice*, Pardubice 2011
- Jiří KUBEŠ (ed.), *Kryštof Václav z Nostic. Deník z cesty do Nizozemí*, Praha 2004
- Jiří KUBEŠ, *Náročné dospívání urozených. Kavalírské cesty české a rakouské šlechty (1620–1750)*, Pelhřimov 1750
- Jiří KUBEŠ (ed.), *Šlechtic na cestách v 16.–18. století. Sborník příspěvků (nejen) ze 3. adventního kulatého stolu, který se na téma „Prameny k dějinám šlechtického cestování, 1550–1800“ konal na půdě Katedry historických věd FF UPa dne 28. listopadu 2005*, Pardubice 2007
- Jiří KUBEŠ, *Tři pohledy na kavalírskou cestu Franze Julia hraběte Verduga v letech 1681–1683*, in: Folia Historica Bohemica, roč. 25, 2010, č. 2, s. 29–65
- Anna KUBÍKOVÁ, *Účast Jana Adolfa II. ze Schwarzenberku na korunovaci anglické královny Viktorie*, in: Obnovená Tradice – Časopis Historického spolku Schwarzenberg, roč. 18, 2007, č. 36, s. 27–32
- Jiří KUČERA, *Treviranus – báječný muž na dýmajících parostrojích*, in: Sborník Muzea Blansko 2011, Blansko 2011, s. 92–94
- Jiří KUTHAN, *Aristokratická sídla období klasicismu*, Praha 1999
- Jiří KUTHAN, *Aristokratická sídla v českých zemích 1780–1914*, Praha 2014
- Susan LASDUN, *The English Park. Royal, Private and Public*, London 1991

- Sophie LE MENAHÉZE, *L'invention du jardin romantique en France 1761–1808*, Neuilly-sur-Seine 2001
- Václav LEDVINKA, *Úřední cesty a pobyty českých nejvyšších kancléřů v 2. pol. 16. století*, in: Lenka Bobková – Michaela Neudertová (edd.), *Cesty a cestování v životě společnosti. Sborník příspěvků z konference konané 6.–8. září 1994 v Ústí nad Labem*, Ústí nad Labem 1995, s. 173–182
- Mathis LEIBETSEDER, *Die Kavalierstour. Adlige Erziehungsreisen im 17. und 18. Jahrhundert*, Köln 2004
- Milena LENDEROVÁ, *Cestovatel*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, s. 239–254
- Milena LENDEROVÁ, *Dámy na cestách. Cestovní deníky žen a dívek dlouhého 19. století*, in: *Múzy na cestách. Ohlasy z cest do ciziny v dílech českých spisovatelů*, Praha 2007, s. 95–110
- Milena LENDEROVÁ, *Den všední a sváteční Filippiny Ludmily hraběnky Schlikové a Pauliny kněžny ze Schwarzenbergu*, in: Milena Lenderová – Zdeněk Bezcený – Jiří Kubeš (edd.), *Proměny elit v moderní době. Sborník k narozeninám docenta Roberta Saka*, České Budějovice 2003, s. 103–135
- Milena LENDEROVÁ (ed.), *Krátká cesta životem a Evropou. Cestovní deník Gabriely ze Schwarzenbergu*, Praha 2006
- Milena LENDEROVÁ, *Mon journal de voyage... Femmes en route au XIXe siècle (1782–1914)*, in: Kateřina Drsková (ed.), *Linguis diversi libri loquuntur. Sborník k 65. narozeninám paní profesorky Jitky Radimské*, České Budějovice 2013, s. 172–188
- Milena LENDEROVÁ, *Sociální a kulturní funkce francouzštiny ve společnosti českých zemí v období „mezi časy“*, in: Jaroslav Lorman – Daniela Tinková (edd.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, Praha 2009, s. 236–248
- Milena LENDEROVÁ, *Z Francie do srdce Evropy. Příspěvek k dějinám cestovních zpráv 18. století*, in: *Český časopis historický*, roč. 99, 2001, č. 2, s. 253–278
- Milena LENDEROVÁ – Daniela TINKOVÁ – Vladan HANULÍK, *Tělo mezi medicinou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*, Praha 2014
- Dobroslav LÍBAL, *Romantická gotická architektura první poloviny 19. století v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, in: Marie Mžýková (ed.), *Kamenná kniha. Sborník k romantickému historismu – novogotice*, Sychrov 1997, s. 80–87

- Zdeněk LIPSKÝ – Markéta ŠANTRŮČKOVÁ – Martin WEBER a kolektiv, *Vývoj krajiny Novodvorska a Žehušicka ve středních Čechách*, Praha 2011
- Bedřich LOEWENSTEIN, *Jak integrovat chudé?*, in: Milan Hlavačka – Pavel Cibulka (edd.), *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén. Ambivalence dobových perspektiv, individuální a kolektivní strategie chudých a instrumentária řešení*, Praha 2013, s. 14–39
- Vilém LORENC – Karel TRÍSKA, *Krásný Dvůr. Státní zámek a památky v okolí*, Praha 1953
- Daniel LYČKA, *Zaniklé stavby lednického parku*, in: RegioM. Sborník Regionálního muzea v Mikulově, Mikulov 2014, s. 51–76
- Antoni MAĆZAK, *Travel in Early Modern Europe*, Cambridge 1995
- Antoni MAĆZAK – Hans Jürgen TEUTEBERG (edd.), *Reiseberichte als Quelle europäischer Kulturgeschichte*, Wolfenbüttel 1982
- Claire MADL, *Šíření informací o francouzské revoluci v Čechách: Veřejné mínění, politická moc a ekonomický faktor*, in: Claire Madl – Daniela Tinková (edd.), *Francouzský švindl svobody. Francouzská revoluce a veřejné mínění v českých zemích*, Praha 2012, s. 33–58
- Pavel MAREK, *Los viajes al sur. Sdenco Adalberto Popel de Lobkowicz y sus primeros encuentros con el mundo hispano*, in: Ibero-Americana Pragensia, 2007, supplementum 20, s. 119–136
- Petr MAŠEK, *Modrá krev. Minulost a přítomnost 445 šlechtických rodů v českých zemích*, Praha 2003
- Jiří MATĚJČEK, *Šlechta v českých zemích v 19. století (první pokus o přehled)*, in: Slezský sborník, roč. 98, 2000, č. 4, s. 279–299
- Josefína MATYÁŠOVÁ, *Hudebníci na českých šlechtických dvorech v 16. a na počátku 17. století. Bakalářská práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze*, Praha 2012
- Petr MAŤA, *Svět české aristokracie 1500–1700*, Praha 2004
- Michael McCARTHY, *The Origins of the Gothic Revival*, New Haven – London 1987
- Tilman MELLINGHOFF – David WATKIN, *Deutscher Klassizismus. Architektur 1740–1840*, Stuttgart 1989
- Daniel MODL – Claudia ERTL, *Laienforscher im österreichischen Kaiserhaus – Erzherzog Johann (1782–1859) und die Archäologie*, in: Florian Martin Müller (ed.), *Graben, Entdecken, Sammeln. Laienforscher in der Geschichte der Archäologie Österreichs*, Wien 2016, s. 21–56

- Bernd MODROW, *Der Park Wilhelmshöhe bei Kassel*, in: Harri Günther (ed.), *Gärten der Goethe-Zeit*, Leipzig 1993, s. 103–113
- Bernd MODROW, *Die italienischen Einflüsse auf den barocken Karlsberg bei Kassel*, in: *Die Gartenkunst des Barock*, München 1999, s. 58–63
- Jan MOKRE, *Reisen nach Amerika: Naturwissenschaft – Technologietransfer – Kunst – Tourismus*, in: Franz Wawrik – Elisabeth Zeilinger – Jan Mokre – Helga Hühnel (edd.), *Die Neue Welt. Österreich und die Erforschung Amerikas*, Wien 1992, s. 101–117
- Hugh MONTGOMERY MASSINBERD – Christopher Simon SYKES, *Schlösser und Adelssitze in England und Wales*, Köln 1998
- Mark MOTLEY, *Becoming a French Aristocrat. The Education of the Court Nobility 1580–1715*, Princeton 1990
- Johann MÜLLER, *Die Herrsburg Buchlau im gesegneten Marchlande*, Prag 1837
- Milan MYŠKA, *Hrabě Hodic a jeho svět. Zámecká kultura ve Slezsku mezi barokem a osvícenstvím*, Ostrava 2011
- Milan MYŠKA, *John Baidon. Studie o akvizici britské techniky v českých zemích a v Horním Slezsku v počátcích průmyslové revoluce*, in: *Studie Muzea Kroměřížska* 90, s. 126–136
- Milan MYŠKA, *Proto-industriální železářství v českých zemích. Roboty a jiné formy nucené práce v železářských manufakturách*, Ostrava 1991
- Milan MYŠKA, *The Industrial Revolution: Bohemia, Moravia and Silesia*, in: Mikuláš Teich – Roy Porter (edd.), *The Industrial Revolution in National Context. Europe and the USA*, Cambridge – New York 1996, s. 247–264
- Marie MŽYKOVÁ, *Romantický historismus – novogotika. Výběrový katalog expozice na zámku Sychrově a hradu Bítově*, Sychrov 1995
- Michael NIEDERMEIER, *Aufklärung im Gartenreich Dessau-Wörlitz*, in: Frank-Andreas Bechtold – Thomas Weiss (edd.), *Weltbild Wörlitz. Entwurf einer Kulturlandschaft*, Ostfildern-Ruit 1996, s. 51–66
- Michael NIEDERMEIER, *Goethe und die „Revolution“ in der Gartenkunst seiner Zeit*, in: Harri Günther (ed.), *Gärten der Goethe-Zeit*, Leipzig 1993, s. 9–28
- Zdeněk NOVÁK, *Das Erbe des Einflusses der Fürsten von Liechtenstein auf die Garten- und Landschaftskultur der böhmischen Länder*, in: *Liechtensteinisch-Tschechische Historikerkommission (ed.): Die Liechtenstein: Kontinuitäten – Diskontinuitäten*, Vaduz 2013, s. 123–174

- Zdeněk NOVÁK, *Einflüsse William Chambers' auf den Garten von Lednice (Eisgrub) und andere Gartenanlagen in Südmähren*, in: Thomas Weiss (edd.), *Sir William Chambers und der Englisch-chinesische Garten in Europa*, Wörlitz 1997, s. 131–135
- Zdeněk NOVÁK, *Minarett in Eisgrub in Mähren (Lednice na Moravě)*, Brno 1992
- Zdeněk NOVÁK, *Projevy romantismu v zahradách Evropy a českých zemí na příkladu okolí zámku v Lednici na Moravě*, in: Marie Mžyková (ed.), *Kamenná kniha. Sborník k romantickému historismu – novogotice*, Sychrov 1997, s. 242–247
- Zdeněk NOVÁK, *Zámecká zahrada*, in: Emil Kordiovský a kol., *Městečko Lednice*, Lednice 2004, s. 416–437
- Patrick K. O'BRIEN, *Deconstructing the British Industrial Revolution as a Conjunction and Paradigm for Global Economic History*, in: Jeff Horn – Leonard W. Rosenband – Meritt Roe Smith (edd.), *Reconstructualizing the Industrial Revolution*, Cambridge – London 2010, s. 21–46
- Ernst OSTERKAMPF, *Johann Hermann von Riedesels Sizilienreise. Die Winckelmannsche Perspektive und ihre Folgen*, in: Hans-Wolf Jäger (ed.), *Europäisches Reisen im Zeitalter der Aufklärung*, Heidelberg 1992, s. 93–106
- Dorinda OUTRAM, *On Being Perseus: New Knowledge, Dislocation and Enlightenment Exploration*, in: David N. Livingstone – Charles W. J. Withers (edd.), *Geography and Enlightenment*, Chicago 1999, s. 281–294
- David OWEN, *English Philanthropy 1660–1960*, Cambridge 1964
- Božena PACÁKOVÁ-HOŠŤÁLKOVÁ – Jaroslav PETRŮ – Dušan RIEDL – Antonín Marián SVOBODA, *Zahrady a parky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 1999
- Jaroslav PÁNEK, *Cestování jako modernizační činitel středověké a raně novověké společnosti (Problémy a úkoly českého výzkumu)*, in: Lenka Bobková – Michaela Neudertová (edd.), *Cesty a cestování v životě společnosti. Sborník příspěvků z konference konané 6.–8. září 1994 v Ústí nad Labem, Ústí nad Labem 1995*, s. 9–22
- Jaroslav PÁNEK, *Cestování na prahu novověku mezi mýtem a realitou*, in: Jiří Knapík (ed.), *Cesty a návraty v dějinách*, Opava 2010, s. 25–32
- Jaroslav PÁNEK, *Čeští cestovatelé v renesanční Evropě (Cestování jako činitel kulturní a politické integrace)*, in: *Český časopis historický*, roč. 88, 1990, č. 5, s. 661–682
- Jaroslav PÁNEK, *Das Reisen als dynamisierender Faktor der frühneuzeitlichen böhmischen Gesellschaft*, in: Hans-Bernd Harder – Hans Rothe – Jaroslav Kolár – Slavomír Wollman (edd.), *Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern, Teil III – Die Be-*

deutung der humanistischen Topographien und Reisebeschreibungen in der Kultur der böhmischen Länder bis zur Zeit Balbíns, Köln – Weimar – Wien 1993, s. 129–149

- Jaroslav PÁNEK, *Die niederländische raiss Peter Wok's von Rosenberg – eine unbekannte böhmische Reisebeschreibung Rheinlands, der Niederlande und Englands*, in: Jiří Kroupa (ed.), *Septuaginta Paulo Spunar oblata (70+2)*, Praha 2000, s. 553–560
- Jaroslav PÁNEK, *Renesanční Itálie jako předmět zájmu českých cestovatelů (Příspěvek k problému renesance v českých zemích)*, in: *In memoriam Josefa Macka (1922–1991)*, Praha 1996, s. 245–258
- Jaroslav PÁNEK, *Výprava české šlechty do Itálie v letech 1551–1552*, České Budějovice 2003
- Jaroslav PÁNEK, *Zahraniční cesty posledních Rožmberků a jejich kontakty s evropským dvorským prostředím*, in: *Opera Historica*, roč. 3, 1993, s. 9–32
- Werner PARAVICINI, *Der Grand Tour in der europäischen Geschichte: Zusammenfassung*, in: Rainer Babel – Werner Paravicini (edd.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert. Aktem der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen historischen Institut Paris 2000*, Ostfildern 2005, s. 657–674
- Nicholas T. PARSONS, *Worth the Detour: A History of the Guidebook*, Stroud 2007
- Ákoš PAULINYI, *Průmyslová revoluce. O původu moderní techniky*, Praha 2002
- Jitka PAVLIŠOVÁ, *Ve službách knížete Liechtensteina: několik poznatků k provozu zámeckého divadla ve Valticích*, in: *Theatralia. Revue současného myšlení o divadelní kultuře*, roč. 18, 2015, č. 1, s. 85–105
- Veronika PEŠTUKOVÁ, *Knížata z Lichtenštejna na jižní Moravě. Diplomová práce Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze*, Praha 2008
- Stanislav PETR, *Rukopisné fondy zámeckých a hradních knihoven na Moravě a ve Slezsku*, in: Jaromír Kubíček (ed.), *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska: Sborník ze 4. odborné konference Olomouc, 11.–12. října 1994*, Olomouc 1995, s. 6–52
- Věra PETRÁČKOVÁ – Jan VOGELTANZ (edd.), *Příběhy Jindřicha Hýzrla z Chodů*, Praha 1979
- Taťána PETRASOVÁ, „Bez čínských zpotvoření“. *Diskuze o Chambersovi v Čechách?*, in: Kateřina Bláhová (ed.), *Cizí, jiné, exotické v české kultuře 19. století. Sborník příspěv-*

ků z 27. ročníku symposia k problematice 19. století. Plzeň, 22.–24. února 2007, Praha 2008, s. 413–422

- Eduard PETRŮ, *An der Grenze von Humanismus und Barock. Heřman Černín von Chudenice und seine Reisebeschreibung*, in: Tschechisches Barock. Sprache, Literatur, Kultur, Frankfurt am Main 1999, s. 95–104
- Othmar PICKL, *Erzherzog Johann von Österreich. Sein Wirken in seiner Zeit*, Graz 1982
- Josef PILNÁČEK, *250 let blanenských železáren 1698–1948*, Blansko 1948
- Josef PILNÁČEK, *Paměti města Blanska a okolních hradů*, Blansko 1927
- Veronika PINCOVÁ, *Anglické, zednářské a romantické parky – historie, symbolika a myšlenky*, Praha 2016
- Veronika PINCOVÁ, *Historie romantického parku ve Vlašimi*, in: Historické zahrady Kroměříž 2006. Umění a společenská činnost v historických zahradách. Sborník vydaný u příležitosti konání odborného semináře ve dnech 8.–10. 6. 2006 v Kroměříži, Hrdějovice 2006, s. 35–37
- František PLUSKAL, *Leopold Graf von Berchtold, der Menschenfreund*, Brünn 1859
- Götz POCHAT, *Gartenkunst und Landschaftsgarten vor Wörlitz*, in: Frank-Andreas Bechtold – Thomas Weiss (edd.), *Weltbild Wörlitz. Entwurf einer Kulturlandschaft*, Ostfildern-Ruit 1996, s. 17–49
- Tereza POLÁKOVÁ, *Státní zámek Žleby: jeho historie, umělecká výzdoba a stylové interiéry. Bakalářská práce Fakulty filozofické Univerzity v Pardubicích*, Pardubice 2011
- Friedrich POLLEROS, *Pražská gotika, vídeňské baroko a brněnská moderna. Umění mezi centry a periferiemi*, in: Andrea Komlosy – Václav Bůžek – František Svátek (edd.), *Kultury na hranici. Jižní Čechy – jižní Morava – Waldviertel – Weinviertel*, Wien 1995, s. 169–186
- Roy PORTER, *English Society in the 18th Century*, Harmondsworth 1982
- Roy PORTER, *Největší dobrodini lidstva. Historie medicíny od starověku po současnost*, Praha 2001
- Marie POSPÍŠILOVÁ, *Podněty, zdroje a motivy inspirace pro uplatnění historismu v českých zemích s uvedením příkladů*, in: Marie Mžuková (ed.), *Kamenná kniha. Sborník k romantickému historismu – novogotice*, Sychrov 1997, s. 54–64
- Marie POSPÍŠILOVÁ, *Romantické zámecké interiéry*, Ústí nad Labem 1985
- Marie POSPÍŠILOVÁ, *Žleby. Zámek a okolí*, Praha 1987

- Martina POWER, *Hory a moře mezi „námi“*. *Vnímání hranic a prostoru v německé a britské cestopisné literatuře o Čechách a Irsku v letech 1750–1850*, Praha 2015
- Martina POWER, *Vnímání zemských hranic a jejich role v členění geografického prostoru: irsko-britská a česko-německá hranice v letech 1750–1850*. *Disertační práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze*, Praha 2012
- Roman PRAHL a kol., *Umění náhrobku v českých zemích let 1780–1830*, Praha 2004
- Jaroslav PURŠ, *Průmyslová revoluce v českých zemích*, Praha 1960
- Joachim REES, *Wahrnemen in fremden Orten, was zu Hause Vortheil bringen und nachgeahmet werden könne*, in: Rainer Babel – Werner Paravicini (edd.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*. Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen historischen Institut Paris 2000, Ostfildern 2005 s. 513–539
- Joachim REES – Winfried SIEBERS, *Erfahrungsraum Europa. Reisen politischer Funktionsträger des Alten Reichs 1750–1800. Ein kommentiertes Verzeichnis handschriftlicher Quellen*, Berlin 2005
- Adam REJHA, *Deník Vincence Karla Auersperga z cesty do Velké Británie roku 1837*. *Diplomová práce Filozofické fakulty Univerzity Karlovy*, Praha 2016
- Marc RESTELLINI – Alexandre CURNIER – Frédérique LAVIGNE, *La Naissance du musée. Les Esterházy, princes collectionneurs*, Paris 2011
- Christa RIEDL-DORN, *Österreichische naturforschende Reisende des 19. Jahrhunderts*, in: *Philosophia Scientiae. Travaux d'histoire et de philosophie des sciences. Cahier Spécial 2*, 1998–1999, s. 155–180
- Stefka RITCHIE, *The Reformist Ideas of Samuel Johnson*, Newcastle upon Tyne 2017
- John Martin ROBINSON, *Temples of Delight. Stowe Landscape Gardens*, London 1994
- Heide N. ROHLOFF, *Klassizismus und beginnende Romantik. Geistesgeschichtlicher Wandel und kultursoziologische Entwicklung im 18. Jahrhundert in England*, Hannover 1971
- Hugo ROKYTA – Jiří HILLNERA a kol., *Burgen und Schlösser in den böhmischen Ländern*, Praha 1965
- Hana RUDOVÁ, *Život ve vzpomínkách (Prezentace starobylosti a urozenosti Buquoyů, Czerninů z Chudenic a Schwarzenbergů)*. *Diplomová práce Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, České Budějovice 2009*

- Michael RÜFFER, *Grand Tour – Die Reisen Leopolds III. Friedrich Franz von Anhalt-Dessau und Friedrich Wilhelm von Erdmannsdorffs*, in: Frank-Andreas Bechtold – Thomas Weiss (edd.), *Weltbild Wörlitz. Entwurf einer Kulturlandschaft*, Ostfildern-Ruit 1996, s. 117–130
- John Martin ROBINSON, *Temples of Delight: Stowe Landscape Gardens*, London 1994
- Tomáš SADÍLEK – Dana ZADRAŽILOVÁ, *Historie a současný stav cukrovarnictví v Rakousku*, in: *Listy cukrovarnické a řepařské*, roč. 131, 2015, č. 12, s. 392–395
- Hugo Franz zu SALM-REIFFERSCHEIDT, *Ein Blick auf der Erzherzoge Johann und Ludwig Reisen durch England*, in: *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, Jg. 7, 1816, Nr. 132–133, s. 547–549
- Hugo Franz zu SALM-REIFFERSCHEIDT, *Was sind die Kuhpocken und wozu nützen sie?*, Brünn 1801
- Jan SEDLÁK, *Buchlov a Buchlovice*, Brno 1993
- Jitka SEDLÁŘOVÁ, *Blanenská litina a její průkopník starohrabě Hugo Franz Salm (1776–1836)*, in: Taťána Petrasová – Helena Lorenzová (edd.), *Opomíjení a neoblíbení v české kultuře 19. století: Úředník a podnikatel. Sborník příspěvků z 26. plzeňského symposia, Plzeň, 23.–25. února 2006*, Praha 2007, s. 195–211
- Jitka SEDLÁŘOVÁ, *Hugo Franz Salm. Průkopník průmyslové revoluce: železářský magnát – mecenáš – sběratel – lidumil 1776–1836*, Kroměříž 2016
- Milada SEKYRKOVÁ – Tomáš SEKYRKA, *Bratři Šternberkové na cestách*, in: Lenka Bobková – Michaela Neudertová (edd.), *Cesty a cestování v životě společnosti*, Ústí nad Labem 1997, s. 415–420
- Carl August SCHIMMER, *Das Leben und Wirken des Erzherzogs Johann von Oesterreich nach Originalquellen und Urkunden*, Mainz 1849
- Anton SCHLOSSAR, *Erzherzog Johann von Oesterreich und sein Einfluß auf das Culturleben der Steiermark. Originalbriefe des Erzherzogs aus den Jahren 1810–1825. Beitrag zur Culturgeschichte Oesterreichs, mit einer Einleitung, Erläuterungen, Anmerkungen und einem Anhang urkundlicher Beilagen zur Zeitgeschichte*, Wien 1878
- Franz Joseph Adolph SCHNEIDAWIND, *Das Leben des Erzherzogs Johann von Oesterreich*, Schaffhausen 1849
- Franz Joseph Adolph SCHNEIDAWIND, *Der Krieg Oesterreich's gegen Frankreich, dessen Allirte und den Rheinbund im Jahre 1809, Bd. 2*, Schaffhausen 1842

- Gerald SCHÖPFER, *Klar und fest. Geschichte des Hauses Liechtenstein*, Riegersburg 1996
- Winfried SCHULZE, (ed.), *Ego-Dokumente. Annäherungen an den Menschen in der Geschichte*, Berlin 1996
- Mario SCHWARZ, *Architektur des Klassizismus und der Romantik in Niederösterreich*, St. Pölten – Wien 1982
- Andrea SIEGMUND, *Die romantische Ruine im Landschaftsgarten. Ein Beitrag zum Verhältnis der Romantik zu Barock und Klassik*, Würzburg 2002
- Ana SIMÕES – Ana CARNEIRO – Maria Paula DIOGO, *Travels of Learning. Introductory Remarks*, in: Ana Simões – Ana Carneiro – Maria Paula Diogo (edd.), *Travels of Learning. A Geography of Science in Europe*, Dodrecht – Boston – London 2003, s. 1–18
- Osvald SIRÉN, *China and Gardens of Europe of the Eighteenth Century*, New York 1950
- Lubomír SLAVÍČEK, *Zámecká obrazárna v Rájci nad Svitavou a sběratelství rodu ze Salm-Reifferscheidtů ve světle pramenů*, in: *Opuscula historiae artium. Časopis Semináře dějin umění Filozofické fakulty Masarykovy univerzity*, roč. 63, 2014, č. 1–2, s. 94–119
- Lubomír SLAVÍČEK – Petr TOMÁŠEK (edd.), *Aristokracie ducha a vkusu. Zámecká obrazárna Salm-Reifferscheidtů v Rájci nad Svitavou*, Brno – Kroměříž 2016
- Rostislav SMÍŠEK, *Císařský dvůr a dvorská kariéra Ditrichštejnů a Schwarzenberků za vlády Leopolda I.*, České Budějovice 2009
- Bohumír SMUTNÝ, *Brněnští podnikatelé a jejich podniky 1764–1948. Encyklopedie podnikatelů a jejich rodin*, Brno 2012
- Bohumír SMUTNÝ, *Moravská šlechta mezi protoindustrializací a průmyslovou revolucí. Podnikatelské aktivity pozemkové aristokracie v 18. a 19. století*, in: Tomáš Knoz – Jan Dvořák (edd.), *Šlechta v proměnách věků. Země a kultura ve střední Evropě*, sv. 17, Brno 2011, s. 175–193
- Bohumír SMUTNÝ, *Po stopách kostky cukru v Dačicích (O jednom světovém prvenství)*, Dačice 2013
- Bohumír SMUTNÝ, *Snahy o zavedení o pěstování mořeny barvířské a dalších barvířských rostlin na Moravě v 50. a 60. letech 18. století. Příspěvek k dějinám barvířství*, in: *Časopis Matice moravské*, roč. 114, 1995, č. 2, s. 257–286
- Bohumír SMUTNÝ, *Velké podnikání na příkladu brněnského vlnářského průmyslu do roku 1918*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř (edd.), *Brno Vídni, Vídeň Brnu. Zem-*

ské metropole a centrum říše v 19. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 22.–23. listopadu 2007 v Brně, Brno 2008, s. 193–202

- Robert SOUTHEY, *Letters Written During a Journey in Spain and a Short Residence in Portugal, Vol. 2*, London 1808
- Martin SOUTHWOOD, *John Howard, Prison Reformer: An Account of His Life and Travels*, London 1958
- Justin STAGL, *A History of Curiosity: The Theory of Travel 1550–1800*, London – New York 2006
- Justin STAGL, *Die Apodemik oder „Reisekunst“ als Methodik der Sozialforschung vom Humanismus bis zur Aufklärung*, in: Mohammed Rassem – Justin Stagl (edd.), *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit: vornehmlich im 16.–18. Jahrhundert*, Paderborn – München – Wien – Zürich 1980, s. 131–204
- Justin STAGL, *Eine Geschichte der Neugier: Die Kunst des Reisens 1550–1800*, Wien – Köln – Weimar 2002
- Justin STAGL, *Vom Menschenfreund zum Sozialforscher: Der „Patriotic Traveller“ des Grafen Leopold Berchtold*, in: Britta Rupp-Eisenreich – J. Stagl (edd.), *Kulturwissenschaften im Vielvölkerstaat. Zur Geschichte der Ethnologie und verwandter Gebiete in Österreich, ca. 1780 bis 1918*, Wien – Köln – Weimar – 1995, s. 49–63
- James STANIER CLARK – John McARTHUR (edd.), *The Naval Chronicle: Vol. 9, January–July 1803*, New York 2010
- Hannes STEKL, *Österreichs Aristokratie im Vormärz, Herrschaftsstil und Lebensformen der Fürstenhäuser Liechtenstein und Schwarzenberg*, Wien 1973
- Karel STIBRAL, *Proč je příroda krásná? Estetické vnímání přírody v novověku*, Praha 2005
- Christian H. STIFTER, *Der Aufklärer in der Lederhose. Erzherzog Johann und die Volksbildung des 19. Jahrhunderts*, in: Karlheinz Wirnsberger (ed.), *Erzherzog Johann – Visionär der Habsburger* (Symposiumsband vom 15. Mai 2009), Jagdmuseum, Stainz/Universalmuseum Joanneum, Graz 2009, s. 128–145
- Stiftung Fürst-Pückler-Museum Park und Schloss Branitz (ed.), *Pückler, Pyramiden, Panorama. Neue Beiträge zur Pücklerforschung*, Cottbus 1999
- Stiftung Fürst-Pückler-Park Bad Muskau (ed.), *Englandsouvenirs: Fürst Pücklers Reise 1826–1829*, Zittau 2005

- Zdeňka STOKLÁSKOVÁ, *Osvícenství a vznik veřejného zdravotnictví*, in: Jaroslav Lorman – Daniela Tinková (edd.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, Praha 2009, s. 88–105
- Zdeňka STOKLÁSKOVÁ, *Státní zájem a svoboda cestování v Rakousku (1780–1850)*, in: *Studie k sociálním dějinám*, sv. 11, Praha – Opava 2005, s. 99–113
- Paul STRZEMCHA, *Hugo Franz Altgraf zu Salm (zum 140. Geburts- und 80. Todestage)*, in: *Zeitschrift des Vereines für Geschichte Mährens und Schlesiens*, Jg. 20, 1916, Nr. 1–2, s. 14–29
- Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004
- Petr SYCHRA, *Hugo František Salm-Reifferscheidt. Moravský šlechtic a osvícenec*, Blansko 2015
- Elisabeth SZYMCZYK-EGGERT, „... sogar wäre es mir lieb, wenn Ihr Schwetzingen besucht“, in: Harri Günther (ed.), *Gärten der Goethe-Zeit*, Leipzig 1993, s. 149–160
- Elisabeth SZYMCZYK-EGGERT, *Das Dörfle war nicht englisch oder das Missverständnis von Hohenheim*, in: Harri Günther (ed.), *Gärten der Goethe-Zeit*, Leipzig 1993, s. 161–167
- Markéta ŠANTRŮČKOVÁ, *Krajinářská tvorba Jana Rudolfa Černína. Vznik a vývoj parků v Krásném Dvoře, Jemčině, Petrohradě a Chudenicích*, Praha 2014
- Marie ŠEDIVÁ KOLDINSKÁ, *Cestování, poznávání a vnímání jinakosti*, in: Marie Šedivá Koldinská – Ivo Cerman (edd.), *Základní problémy studia raného novověku*, Praha 2013, s. 500–533
- Bedřich ŠINDELÁŘ, *K nejstarším pokusům se stroji v brněnských textilních manufakturách na přelomu 18. a 19. století*, in: *Časopis Matice moravské*, roč. 76, 1977, č. 1, s. 73–93
- Břetislav ŠTORM, *Žleby. Státní zámek a památky v okolí*, Praha, 1960
- Harald TERSCH, *Selbstzeugnisse*, in: Thomas Winkelbauer (ed.), *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*, Wien – München 2004, s. 727–740
- Harald TERSCH, *Vielfalt der Formen. Selbstzeugnisse der Frühen Neuzeit als Historische Quellen*, in: Thomas Winkelbauer (ed.), *Vom Lebenslauf zur Biographie. Geschichte, Quellen und Probleme der historischen Biographik und Autobiographik*, Horn – Waidhofen 2000, s. 69–98

- Viktor THEISS, *Leben und Wirken Erzherzog Johanns*, Graz 1960
- Viktor THEISS – Grete KLINGENSTEIN, *Erzherzog Johann, der steirische Prinz*, Wien – Graz – Köln 1981
- Daniela TINKOVÁ, *Tělo, obraz duše. „Katechismy zdraví“ a dietetické příručky přelomu 18. a 19. století*, in: Milena Lenderová – Vladan Hanulík – Daniela Tinková (edd.), *Dějiny těla: prameny, koncepty, historiografie*, Červený Kostelec 2013, s. 111–130
- Daniela TINKOVÁ, „*Uč se vážit svého zdraví, nemoc tě radosti zbaví*“. *Zdravotnická disciplinace a osvěta obyvatelstva v českých zemích na prahu 19. století*, in: Dagmar Blümllová – Petr Kubát (edd.), *Čas zdravého ducha v zdravém těle. Kapitoly z kulturních dějin přelomu 19. a 20. století*, České Budějovice 2009, s. 9–32
- Daniela TINKOVÁ, *Zákeřná Mefitis. Zdravotní policie, osvěta a veřejná hygiena v pozdně osvícenských Čechách*, Praha 2012
- Adrian TINNISWOOD, *Historic Houses of the National Trust*, London 1991
- Petr TOMÁŠEK, *Aristokracie vkusu. Umělecký mecenát a sběratelství knížat ze Salm-Reifferscheidtů v 19. století. Disertační práce Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně*, Brno 2017
- Petr TOMÁŠEK, „*Bůh Vás ochraňuj před žijícími umělci!*“ *Výtvarné umění v korespondenci dvou vlnařských podnikatelů Huga Františka ze Salm-Reifferscheidtu a Maximiliana Specka von Sternburg*, in: Andrea Březinová – Tomáš Zapletal (edd.), *Brno – moravský Manchester*, Brno 2014, s. 98–111
- Leslie TOMORY, *Progressive Enlightenment. The Origins of the Gaslight Industry 1780–1820*, Cambridge 2012
- Andreas TÖNNERSMANN, *Reisen und Bauen. Mobilität und kulturelle Aneignung in der Architektur der Renaissance*, in: Rainer Babel – Werner Paravicini (edd.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert. Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen historischen Institut Paris 2000*, Ostfildern 2005, s. 499–512
- Ludwig TRAUZETTEL, *Das Gartenreich von Wörlitz und Dessau*, in: Harri Günther (ed.), *Gärten der Goethe-Zeit*, Leipzig 1993, s. 45–76
- Ferdinand TREMEL, *Erzherzog Johann in Wirtschaft und Industrie*, in: *Erzherzog Johann und die Steiermark: Elf Vorträge zum steirischen Gedenkjahr*, Graz 1959, s. 39–43
- Zdeněk VÁCHA, *Obraz Lichtenštejnů a moravské lichtenštejnské památky*, in: *Časopis Matice moravské*, roč. 131, 2012, supplementum 3, s. 183–201

- Lenka VINTROVÁ, *Prosper Antonín Berchtold a jeho cestovní deník z roku 1740*, in: Jiří Kubeš (ed.), *Vyšší šlechta v českých zemích v období baroka (1650–1750)*. Biogramy vybraných šlechticů a edice typických pramenů, Pardubice 2007, s. 91–105
- Pavel VLČEK, *Adenda k romantickému parku v Krásném Dvoře a parku na Cibulce v Praze*, in: *Umění*, roč. 51, 2003, č. 5, s. 423–427
- Pavel VLČEK, *Anglický krajinářský park v Krásném Dvoře*, in: *Umění*, roč. 49, 2001, č. 3–4, s. 337–349
- Gerd-Helge VOGEL, *Chinoise Architekturen in deutschen Gärten. Ein kleines Lexikon*, Berlin 2014
- Dagmar VRÁNOVÁ, *Zaniklé objekty Lednicko-valtického areálu. Bakalářská práce Filozofické fakulty Masarykovy Univerzity v Brně*, Brno 2013
- Jindřich VYBÍRAL – Milada SEKYRKOVÁ, *Britská cesta Jana Adolfa ze Schwarzenbergu roku 1825*, in: *Umění*, roč. 46, 1998, s. 129–145
- Clive WAINWRIGHT, *The Gothic Revival in Britain from Walter Scott to Pugin*, in: Marie Mžyková (ed.), *Kamenná kniha. Sborník k romantickému historismu – novogotice*, Sychrov 1997, s. 33–52
- Gerrit WALTHER, *Antike als Rezeziel? Klassische Orte und Objekte auf dem Grand Tour zwischen Humanismus und Aufklärung*, in: Rainer Babel – Werner Paravicini (edd.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert. Akten der internationalen Kolloquien in der Villa Vigoni 1999 und im Deutschen historischen Institut Paris 2000*, Ostfildern 2005, s. 129–143
- Uwe Jens WANDEL, *Von Gotha nach Kew – von Kew nach Gotha. Zur Entstehung des Englischen Gartens in Gotha*, in: Franz Bosbach – Gert Gröning (edd.), *Landschaftsgärten des 18. und 19. Jahrhunderts. Beispiele deutsch-britischen Kulturtransfers*, München 2008, s. 107–135
- Harald WANGER, *Die regierenden Fürsten von Liechtenstein*, Neustadt an der Aisch 1995
- Heinrich WANKEL, *Bilder aus der Mährischen Schweiz und ihrer Vergangenheit*, Wien 1882
- Joseph P. WARD, *Culture, Faith, and Philanthropy. Londoners and Provincial Reform in Early Modern England*, Basingstoke 2013
- David WATKIN, *The English Vision. The Picturesque in Architecture, Landscape and Garden Design*, London 1982

- David WATKIN, *The Influence of English Royal Gardens on the Continent in the 18th Century*, in: Franz Bosbach – Gert Gröning (edd.), *Landschaftsgärten des 18. und 19. Jahrhunderts. Beispiele deutsch-britischen Kulturtransfers*, München 2008, s. 33–48
- Thomas WEISS, „*J’eus le bonheur de vous accompagner...*“. *Friedrich Wilhelm von Erdmannsdorffs Reisenotizen des Jahres 1764*, in: *Den Freunden der Natur und Kunst. Das Gartenreich des Fürsten Franz von Anhalt-Dessau im Zeitalter der Aufklärung*, Ostfildern-Ruit 1998, s. 30–72
- Gustav WILHELM, *Josef Hardtmuth 1758–1816. Architekt und Erfinder*, Wien – Köln 1990
- Tom WILLIAMSON, *Polite Landscapes. Gardens and Society in Eighteenth-Century England*, Baltimore 1995
- James WILSON, *The History of Egypt. From the Earliest Accounts of That Country, till the Expulsion of the French from Alexandria, in the Year 1801, Vol. 3*, Edinburgh 1805
- Andreas WINZLER, *Die Thermolampe in Deutschland oder vollständige, sowohl theoretisch- als praktische Anleitung, den ursprünglich in Frankreich erfundenen, nun aber auch in Deutschland entdeckten Universal- Leucht- Heiz- Koch- Sud- Destillir- und Sparofen zu errichten*, Brünn 1803
- Franz Karl WIßGRILL, *Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert bis auf jetzige Zeiten, Bd. 2*, Wien 1795
- Heinfried WISCHERMANN, *Fonthill Abbey. Studien zur profanen Neugotik Englands im 18. Jahrhundert*, Berlin 1979
- Michael WITZANY, *Die Marktgemeinde Eisgrub. Geschichtliche Mittheilungen aus der Zeit von 1600 bis 1800, Bd. 2*, Eisgrub 1901
- Gregor WOLNY, *Die Markgrafschaft Mähren: topographisch, statistisch und historisch geschildert, Bd. 2 – Brünnener Kreis*, Brünn 1846
- Eduard WONDRÁK, *Leopold Berchtold a jeho nemocnice v Buchlovicích*, in: *Časopis lékařů českých*, roč. 113, 1974, č. 41, s. 1260–1264
- Giles WORSLEY, *Classical Architecture in Britain. The Heroic Age*, New Haven – London 1995
- Constantin von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, Teil 15*, Wien 1866

- Ondřej ZATLOUKAL, *Západočeské elysium*, in: Historické zahrady Kroměříž 2006. Umění a společenská činnost v historických zahradách. Sborník vydaný u příležitosti konání odborného semináře ve dnech 8.–10. 6. 2006 v Kroměříži, Hrdějovice 2006, s. 26–29
- Pavel ZATLOUKAL, *Apollónův chrám nad Mlýnským rybníkem*, in: Zdeněk Hojda – Roman Prah (edd.), *Mezi časy... Kultura a umění v českých zemích kolem roku 1800*. Sborník příspěvků z 19. ročníku symposií k problematice 19. století, Plzeň, 4.–6. března 1999, Praha 2000, s. 25–36
- Pavel ZATLOUKAL, *Apollonův chrám v Lednici. Teze přednášky ke jmenování profesorem v oboru architektura*, Brno 2003
- Pavel ZATLOUKAL, *Das „lange“ Jahrhundert im Grenzland von Südmähren und Niederösterreich. Versuch einer Charakteristik des kulturellen Geschehens im Parkareal von Eisgrub, Feldsberg und Lundenburg in den Jahren 1785–1918*, in: Marek Vařeka – Aleš Zářický (edd.), *Das Fürstenhaus Liechtenstein in der Geschichte der Länder der böhmischen Krone*, Ostrava – Vaduz 2013, s. 469–481
- Pavel ZATLOUKAL, *Historismus. Architektura 2. poloviny 19. století na Moravě a ve Slezsku*, Olomouc 1986
- Pavel ZATLOUKAL, *Příběhy z dlouhého století. Architektura let 1750–1918 na Moravě a ve Slezsku*, Olomouc 2002
- Marcela ZEMANOVÁ-OUBRECHTOVÁ, *Hrabě František Thun-Hohenstein a jeho reflexe rodinné cesty po západní Evropě v letech 1833 až 1835*, in: *Theatrum historiae*, roč. 8, 2013, č. 12, s. 48–68
- Jan ŽUPANIČ, *Nová šlechta Rakouského císařství*, Praha 2006
- Jan ŽUPANIČ, *Šlechta a aristokracie v podunajské monarchii*, in: Frederik Federmayer a kol., *Magnátské rody v našich dějinách 1526–1918*, Martin 2012, s. 113–128

Seznam obrazových příloh

- 1) Portrét Jana Rudolfa Czernina z Chudenic, Friedrich Lieder, kolem roku 1830
- 2) Portrét Aloise I. Josefa z Liechtensteina, Peter Edward Stroehling, 1794
- 3) Podobizna Leopolda I. Berchtolda z Uherčic, pravděpodobně Roland Weibezahl, 1862
- 4) Podobizna Hugo Františka ze Salm-Reifferscheidtu, neznámý autor, kolem roku 1830
- 5) Portrét arcivévody Jana Habsburského, neznámý autor, 1844
- 6) Podobizna arcivévody Ludvíka Habsburského, Josef Kriehuber, 1834
- 7) Stowe (Velká Británie), John Preston Neale, kolem roku 1818
- 8) Chiswick House (Velká Británie), Pieter Andreas Rijsbrack, kolem roku 1730
- 9) Kew (Velká Británie), Richard Wilson, 1762
- 10) Woburn Abbey (Velká Británie), John Preston Neale, kolem roku 1818
- 11) Blenheim (Velká Británie), John Preston Neale, kolem roku 1818
- 12) Inveraray (Velká Británie), John Preston Neale, 1829
- 13) Gotický dům ve Wörlitz (Německo), Johann Friedrich Nagel, kolem roku 1800
- 14) Venušín chrám ve Wörlitz, Wilhelm Friedrich Schlotterbeck, kolem roku 1800
- 15) Čínský čajový pavilon, park Sanssouci (Německo), foto: autor
- 16) Wilhelmshöhe (Německo), Johann Erdmann Hummel, kolem roku 1800
- 17) Schwetzingen (Německo), Christian Haldenwang, 1809
- 18) Zámek Nymphenburg (Německo), foto: autor
- 19) Pavilon Amalienburg v Nymphenburgu, foto: autor
- 20) Würzburšská rezidence a zahrady, foto: autor
- 21) Zámek Franzensburg v Laxenburgu (Rakousko), foto: autor
- 22) Chrám Svornosti v Laxenburgu, foto: autor
- 23) Kolbiště v Laxenburgu, foto: autor
- 24) Zámek Eisenstadt (Rakousko), foto: autor
- 25) Leopoldinin chrám v Eisenstadtu, foto: autor
- 26) Zámek Krásný Dvůr, foto: autor
- 27) Panův templ v Krásném Dvoře, foto: autor
- 28) Pozůstatky kaskády a vodopádu v Krásném Dvoře, foto: autor
- 29) Gloriet v Krásném Dvoře, foto: autor
- 30) Čínský pavilon v Krásném Dvoře, foto: autor

- 31) Obelisk v Krásném Dvoře, foto: autor
- 32) Gotický templ v Krásném Dvoře, foto: autor
- 33) Gotický templ v Krásném Dvoře, foto: autor
- 34) Pamětní deska v Krásném Dvoře se jmény slavných návštěvníků parku, foto: autor
- 35) Tzv. Letohrádek v Krásném Dvoře (dnes Goethův pavilon), foto: autor
- 36) Zámek Lednice, současný stav, foto: autor
- 37) Zámek Valtice, foto: autor
- 38) Pohled na zámek a park v Lednici, neznámý autor, první polovina 19. století, ze sbírek Státního hradu Šternberk
- 39) Sluneční chrám v Lednici, centrum tzv. Hvězdy, Johann Ziegler, kolem roku 1800
- 40) Čínský pavilon v Lednici, Johann Ziegler, kolem roku 1800
- 41) Minaret v Lednici, Franz Josef Sandmann, kolem roku 1855
- 42) Zámek Buchlovice, foto: autor
- 43) Zámeček Smrad'avka (dnes Leopoldov), foto: autor
- 44) Hrad Buchlov, foto: autor
- 45) Salon buchlovského hradu věnovaný Leopoldu Berchtoldovi, foto: autor
- 46) Interiér buchlovského hradu s předměty vztahujícími se k činnosti Leopolda Berchtolda, foto: autor
- 47) Náhrobek Leopolda Berchtolda v kapli sv. Barbory u Buchlova, foto: autor
- 48) Kaple sv. Barbory u Buchlova, foto: autor
- 49) Titulní list anglické verze *Patriotického cestovatele* Leopolda Berchtolda
- 50) Titulní list německé verze *Patriotického cestovatele (Anweisung für Reisende)*
- 51) Úvodní strana původní německé verze *Stručné metody, jak opět oživit všechny druhy zdánlivě zemřelých, aby nedošlo k nejstrašlivější vraždě, totiž položit do hrobu živé*
- 52) Titulní list německé verze *Zprávy o prostředku k léčbě moru a ochraně před ním, s největším úspěchem používaném ve špitále sv. Antonína ve Smyrně*
- 53) Tabule varující před nákazou venerickými chorobami, ze sbírek Státního hradu Buchlov
- 54) Tabule varující před nákazou venerickými chorobami, ze sbírek Státního hradu Buchlov
- 55) Zámek Rájec nad Svitavou, foto: autor
- 56) Knihovna na zámku v Rájci, foto: autor
- 57) Nákres sprádacího stroje, který si Salm přivezl z Anglie, ze sbírek Národního památkového ústavu – Územního odborného pracoviště v Brně
- 58) Nákres sprádacího stroje, který si Salm přivezl z Anglie, ze sbírek Národního památkového ústavu – Územního odborného pracoviště v Brně

- 59) Součástky spřádacího stroje na plánu, který si Salm přivezl z Anglie, ze sbírek Národního památkového ústavu – Územního odborného pracoviště v Brně
- 60) Nákres zuhelňovací pece v Blansku, převzato z Christian Fürchtegott HOLLUNDER, *Tagebuch einer metallurgisch-technologischen Reise durch Mähren, Böhmen, einen Theil von Deutschland und der Niederlande*, Nürnberg 1824 (bez uvedení strany a autora)

Přílohy

Přílohy č. 1 a 2: Podobizna Jana Rudolfa Czernina z Chudenic (Friedrich Lieder, kolem roku 1830) a portrét Aloise I. Josefa z Liechtensteina (Peter Edward Stroehling, 1794)

Přílohy č. 3 a 4: Podobizna Leopolda I. Berchtolda z Uherčic (pravděpodobně Roland Weibezahl, 1862) a Hugo Františka ze Salm-Reifferscheidtu (neznámý autor, kolem roku 1830)

Přílohy č. 5 a 6: Portrét arcivévody Jana Habsburského (neznámý autor, 1844) a jeho bratra Ludvíka (Josef Kriehuber, 1834), s nímž navštívil Velkou Británii

Příloha č. 7: Stowe Gardens (Velká Británie), jeden z prvních příkladů přírodně krajinářské tvorby 18. století (John Preston Neale, kolem roku 1818)

Příloha č. 8: Chiswick House (Velká Británie) lorda Burlingtona (Pieter Andreas Rijsbrack, kolem roku 1730)

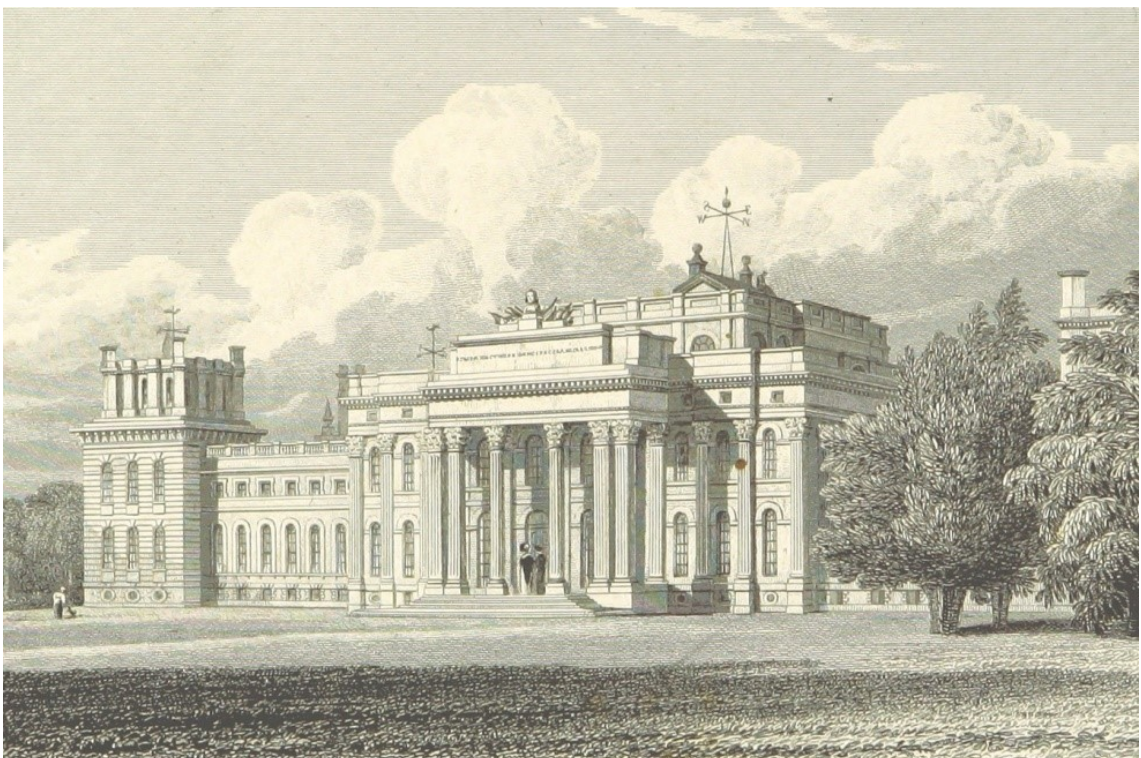
Příloha č. 9: Kew Gardens (Velká Británie) s pagodou od Williama Chamberse (Richard Wilson, 1762)

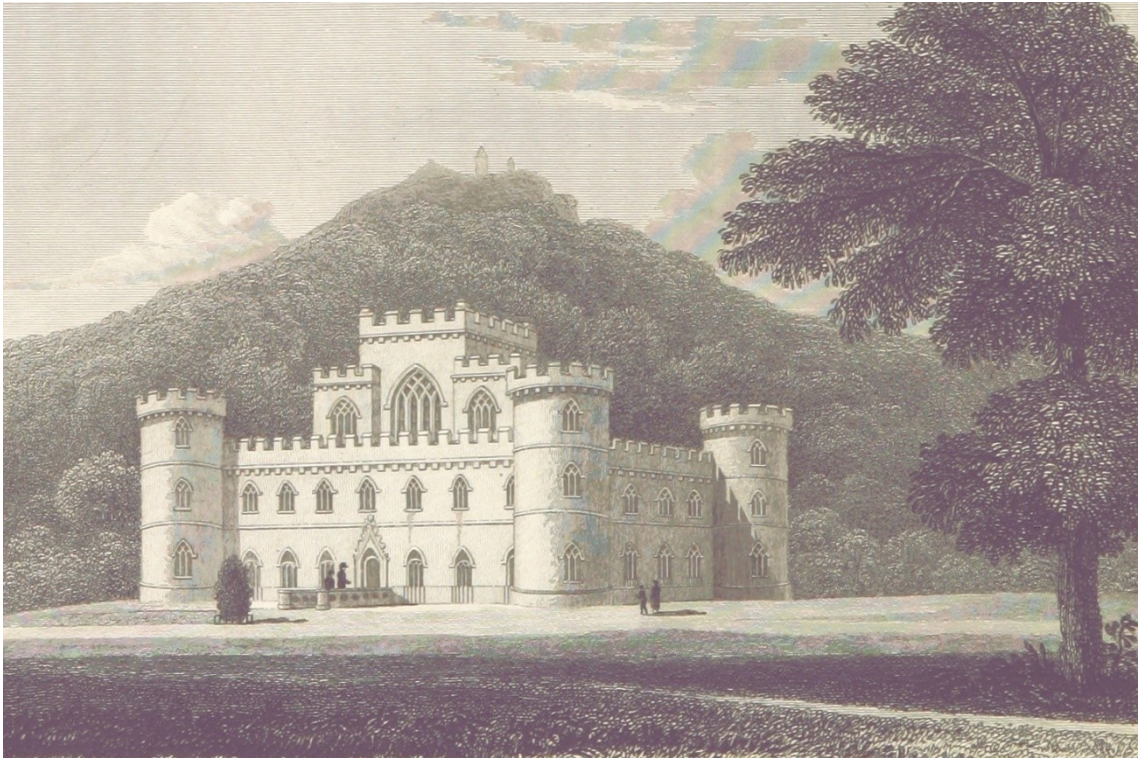
Příloha č. 10: Woburn Abbey (Velká Británie), který navštívil Salm i arcivévoda Jan (John Preston Neale, kolem roku 1818)

Příloha č. 11: Blenheim (Velká Británie) Johna Churchilla, který si prohlédl arcivévoda Jan (John Preston Neale, kolem roku 1818)

Příloha č. 12: Inveraray (Velká Británie), krátká zastávka arcivévody Jana na cestě po Skotsku (John Preston Neale, 1829)

Příloha č. 13: Gotický dům ve Wörlitz (Německo), kde se ocitl Salm (Johann Friedrich Nagel, kolem roku 1800)

Příloha č. 14: Venušin chrám v parku ve Wörlitz (Wilhelm Friedrich Schlotterbeck, kolem roku 1800)

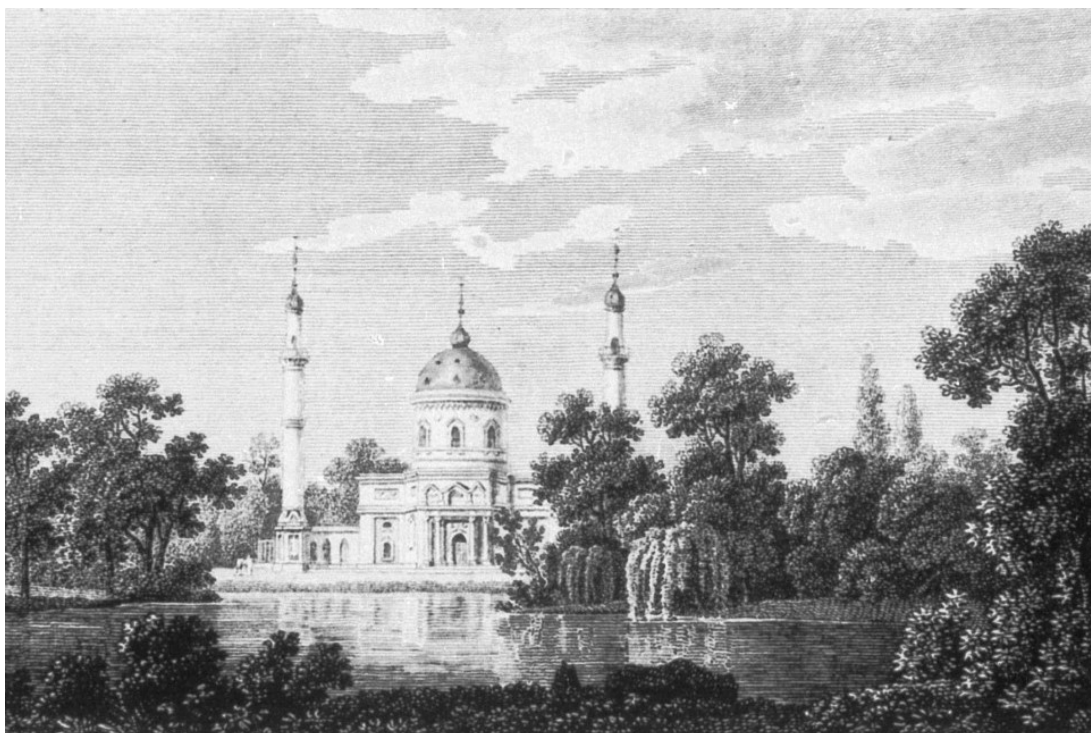
Příloha č. 15: Čínský čajový pavilon, park Sanssouci (Německo) Fridricha II. Velikého, příklad přechodného stylu krajinářské tvorby 18. století

Příloha č. 16: Wilhelmshöhe (Německo), jeden z nejvýznamnějších krajinářských parků na území někdejší Říše, který navštívil i Jan Rudolf Czernin – zde však zachycení jeho podoby v pozdější době (Johann Erdmann Hummel, kolem roku 1800)

Příloha č. 17: Schwetzingen (Německo), krajinářský park s mešitou, jež si Czernin prohlédl (Christian Haldenwang, 1809)

Příloha č. 18: Zámek Nymphenburg (Německo), barokní rezidence Wittelsbachů a jeden z Czerninových cílů

Příloha č. 19: Pavilon Amalienburg v Nymphenburgu

Příloha č. 20: Würzburgská rezidence (Německo) s barokními zahradami, do nichž Czernin zavítal

Příloha č. 21: Zámek Franzensburg v Laxenburgu (Rakousko), jeden z prvních architektonických projevů romantismu v habsburské monarchii a Rakouském císařství

Příloha č. 22: Chrám Svornosti v Laxenburgu

Příloha č. 23: Kolbiště v Laxenburgu

Příloha č. 24: Zámek Eisenstadt (Rakousko) Mikuláše II. Esterházyho

Příloha č. 25: Leopoldinin chrám v Eisenstadtu

Příloha č. 26: Zámek Krásný Dvůr

Příloha č. 27: Panův templ v Krásném Dvoře

Příloha č. 28: Pozůstatky kaskády a vodopádu v Krásném Dvoře

Příloha č. 29: Gloriet v Krásném Dvoře

Přílohy č. 30 a 31: Čínský pavilon v Krásném Dvoře a obelisk vztyčený na paměť bitvy u Ambergu

Přílohy č. 32 a 33: Tzv. Gotický templ v Krásném dvoře, jedna z prvních staveb romantismu v českých zemích

Příloha č. 34: Pamětní deska v Krásném Dvoře se jmény slavných návštěvníků parku

Příloha č. 35: Tzv. Letohrádek v Krásném Dvoře (dnes Goethův pavilon)

Příloha č. 36: Zámek Lednice, současný stav

Příloha č. 37: Zámek Valtice

Příloha č. 38: Pohled na zámek a park v Lednici (neznámý autor, první polovina 19. století)

Příloha č. 39: Sluneční chrám v Lednici, centrum tzv. Hvězdy (Johann Ziegler, kolem roku 1800)

Příloha č. 40: Čínský pavilon v Lednici (Johann Ziegler, kolem roku 1800)

Příloha č. 41: Minaret v Lednici (Franz Josef Sandmann, kolem roku 1855)

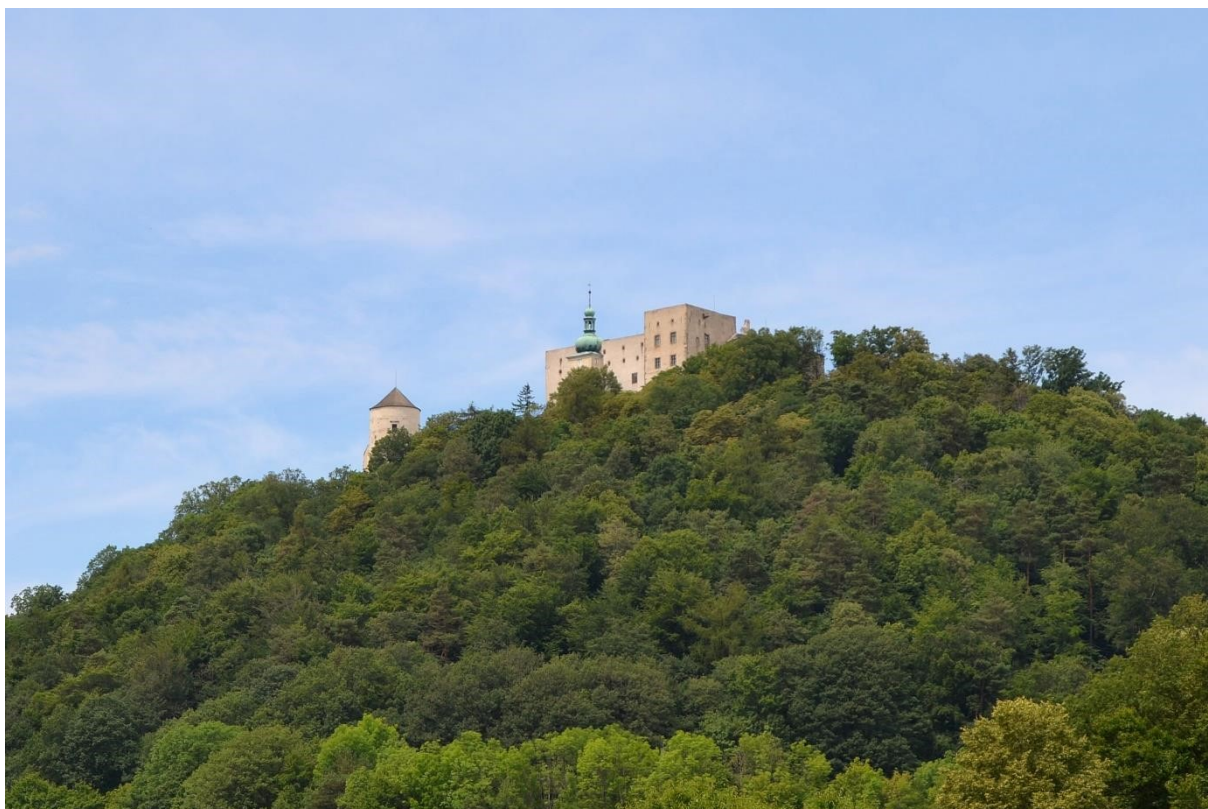
Příloha č. 42: Zámek Buchlovice, který Leopold Berchtold přeměnil na lazaret

Příloha č. 43: Zámeček Smrad'avka (dnes Leopoldov), kde Berchtold zemřel

Příloha č. 44: Hrad Buchlov

Příloha č. 45: Salon buchlovského hradu věnovaný Leopoldu Berchtoldovi

Přílohy č. 46 a 47: Interiér buchlovského hradu s předměty vztahujícími se k činnosti Leopolda Berchtolda a náhrobek hraběte v kapli sv. Barbory

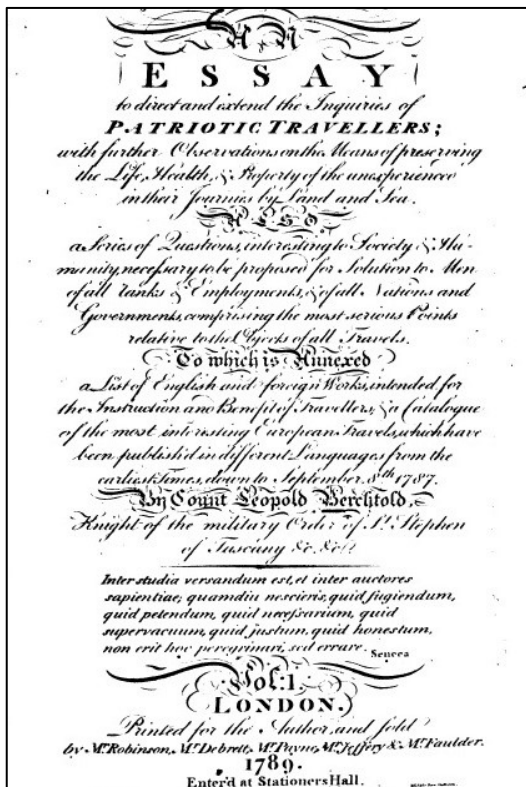

Příloha č. 48: Kaple sv. Barbory u Buchlova, v níž je Berchtold pochován

Přílohy č. 49 a 50: Titulní list anglické a německé verze *Patriotického cestovatele* (*Anweisung für Reisende*) Leopolda Berchtolda

Přílohy č. 51 a 52: Úvodní strana původní německé verze *Stručné metody* a titulní list německého vydání *Zprávy o prostředku k léčbě moru*

Kurzgefaßte Methode alle Arten von Scheintodten wieder zu beleben, um der allergrausamsten Nothdas lebendige in das Grab zu legen, vorzubringen.
Bekannt gemacht von einem Reisenden Deutschen.

Die noch ungewissen Gränzen zwischen Leben und Tod festsetzen, das Reich des einen erweitern, indem man das Gebiet des andern einschränkt, ihre gegenseitige Kräfte berechnen, ihre wesentlichen und charakteristischen Mächten bestimmen, die finstere Wolke entfernen, welche die Unterscheidungs Kennzeichen zwischen Wahrscheinlichkeit und Wirklichkeit einhüllt, in das Heiligthum des Todes hinaufsteigen, und ihn meistens auf einige Zeit festem eisernen Scepter zu entreißen, das Feuer dem Himmel rauben, um die Sates des Lebens wieder anzuzünden. -- Dies sind die Erscheinungen; oder vielmehr die Arten von Wunder, welche der tiefsten Speculationen der Philosophie würdig sind.
P. J. B. Previnaire.

In den meisten Städten und Ortschaften jener Länder, die der Herausgeber dieser Blätter seit 9 Jahren bereiset hat, erfuhr er mit Schauern mehrere Beispiele von überreichten Beerdigungen scheinbar todtler Menschen.
Um diesem Uebel in soweit es in seiner Macht steht, e n d e s z u v o r z u k o m m e n, entschloß er sich, aus denen am Ende angeführten des räthselhaften Werkes über den Scheintod einen kurzen Auszug zu machen, und seinen feinen Landesleuten zu Richtung ihres kostbaren Lebens in den letzten Augenblicken unentgeltlich und bloß aus Liebe zum allgemeinen Wohl anzugeben.
Was ihn eigentlich zu diesem Schritt verleitete hat, ist, daß der gemeine Mann sich die wichtigsten, über den Copirtod erschienenen Werke weber besorgschaffen, noch selbe den Augen faun, und daß der Reiche sich nicht die Mühe nehmen würde, diese nicht unterhaltliche Bücher mit jener Aufmerksamkeit, die sie verdienen, durchzulesen.

25. U

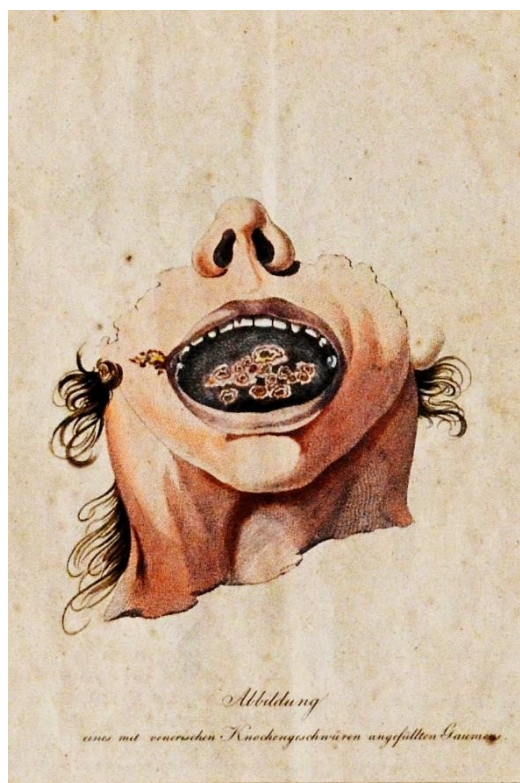
NACHRICHT
VON DEM
IM St. ANTONS-SPITALE
IN SMIRNA
MIT DEM ALLERBESTEN ERFOLG GEBRAUCHTEN EINFACHEN MITTEL,
DIE PEST ZU HEILEN,
UND SICH
VOR SELBER ZU BEWAHREN,
WELCHE IM LANDE SELBST GESAMMELT WORDEN IST, UND ZUR UNENTGELTLICHEN VERTHEILUNG HERAUSGEGEBEN WIRD
VON
LEOPOLD GRAFEN VON BERCHTOLD,
RITTER DES MILITÄRISCHEN St. STEPHANS-ORDENS VON TOSCANA.

W I E N,
gedruckt bey Fr. Ant. Schrämbel.
1797.

Přílohy č. 53 a 54: Tabule varující před nákazou venerickými chorobami

Warnungstafeln
gegen
Leichtsinn im sinnlichen Genusse.
darstellend
die schrecklichen Folgen,
welche
eine einzige Vergehung
in einem unglücklichen Augenblicke
für
Leben und Gesundheit
haben kann.
Wien

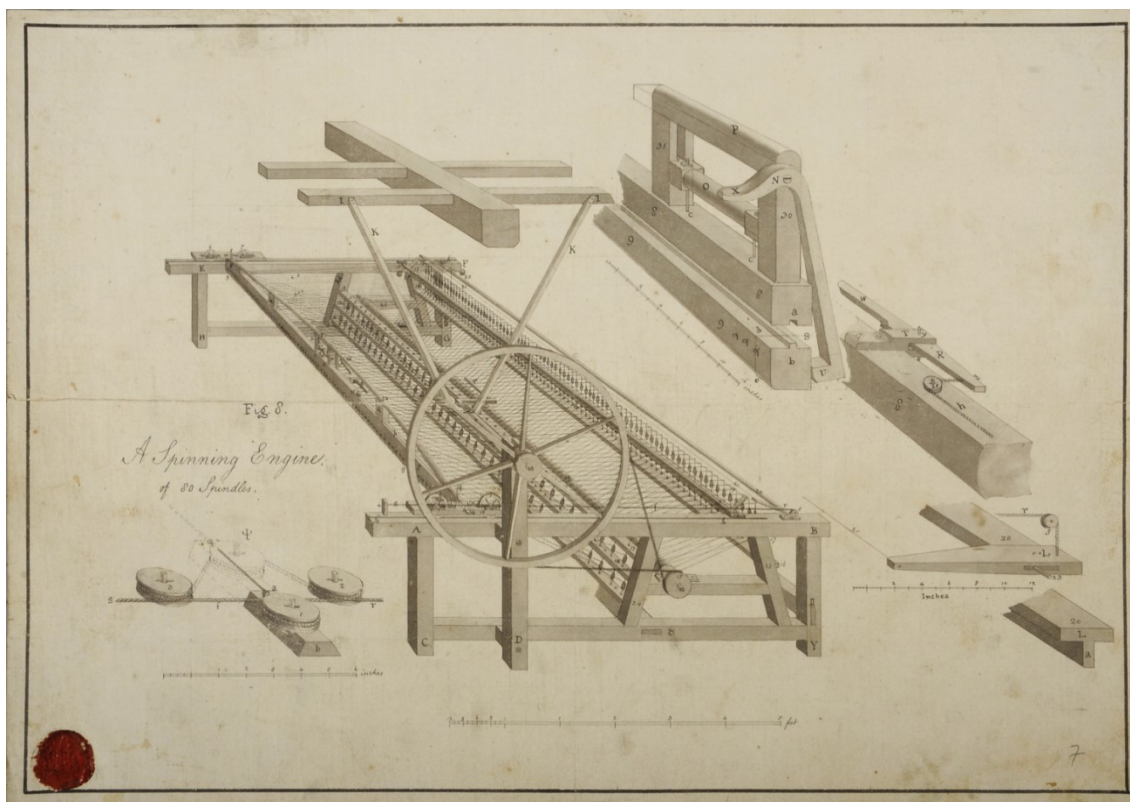
Příloha č. 55: Zámek Rájec nad Svitavou

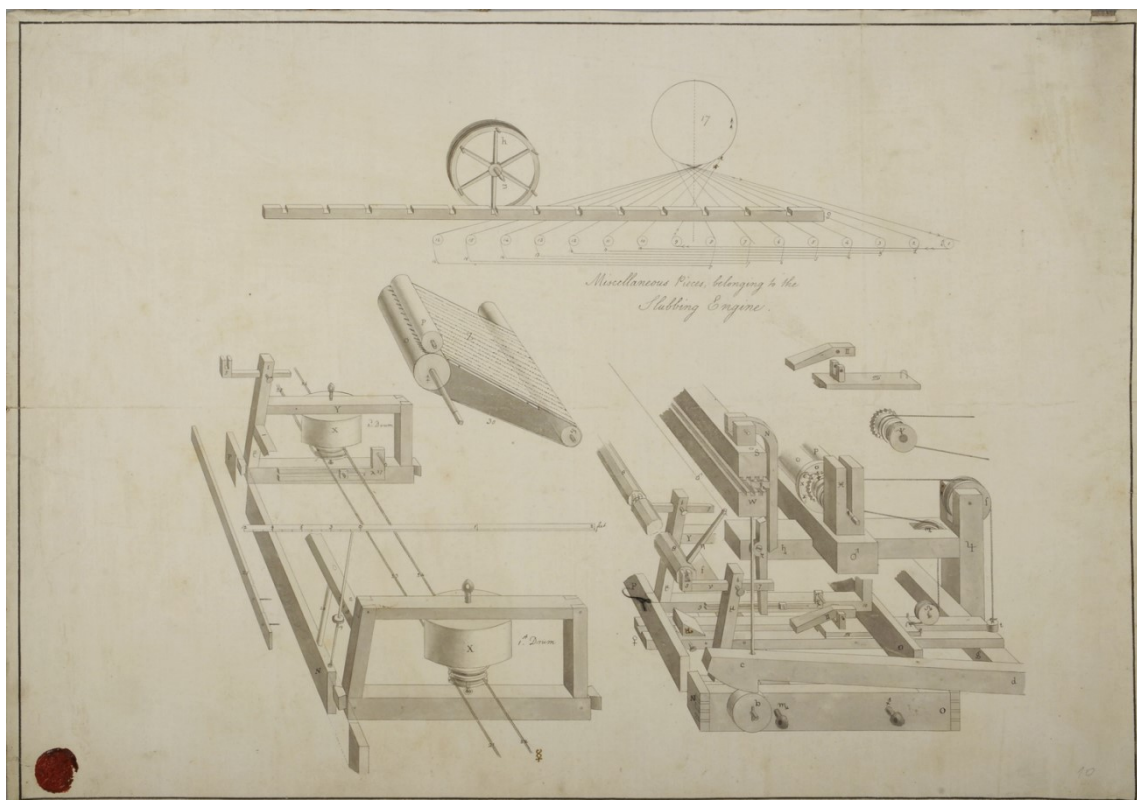
Příloha č. 56: Knihovna na zámku v Rájci, kde jsou uloženy plány přivezené Hugo Františkem ze Salm-Reifferscheidtu z Anglie

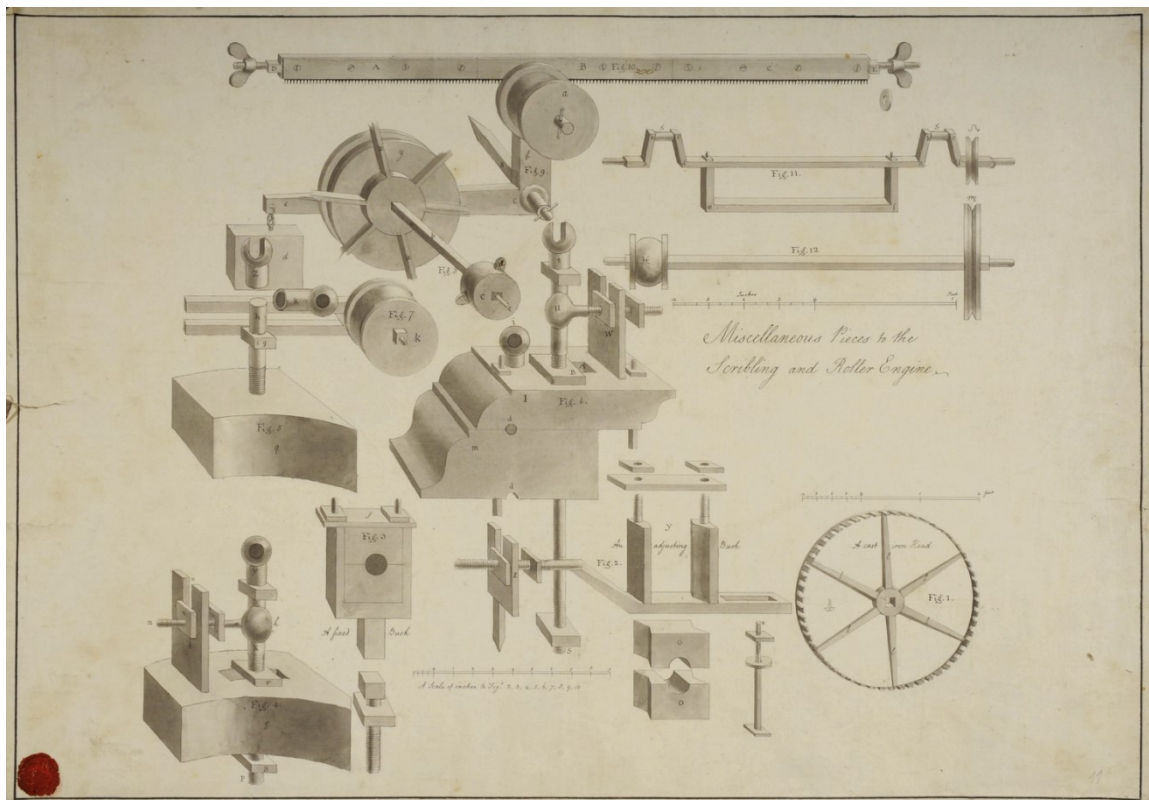
Příloha č. 57: Nákres spřádacího stroje, který si Salm přivezl z Anglie

Příloha č. 58: Nákres spřádacího stroje, který si Salm přivezl z Anglie

Příloha č. 59: Součástky sprádacího stroje na plánu, jež si Salm přivezl z Anglie

Příloha č. 60: Nákres zuhelnovací pece v Blansku (neznámý autor)

